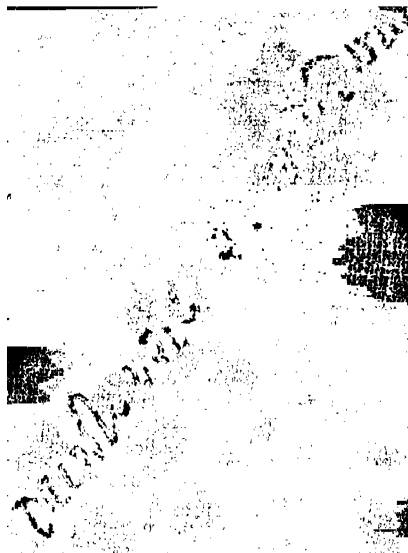

© ୧୩୩୩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૪૪૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૩૧૧૩૧૪૨

વિષય ૩ : ૩

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

૧. રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી,
ભારારણ ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬
સેન્ટ્રલ્સ્ટ્રેટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ.
૨. મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.
તથા, જાણીતા સર્વે બુકસેલર્સને ત્યાંથી.

સચિત્ર લોકપ્રિય માસિકપત્ર

સમાલોચકના

ગ્રાહકોને ખાસ લાવથી મળતાં નવાં પુસ્તકો.

૧.

તૈયાર છે:

૧. ગુલામગિરીનો ગજબ: નવ ચિત્રો સાથે,
અ. સૌ. વિમળા સેતલવાડકૃત ... ૩. ૨-૦
૨. લલિતનાં કાવ્યો: રા. લલિતની છબી સાથે
રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ-લલિતકૃત ૩. ૧-૦
૩. મારી વીસ વાર્તાઓ: કર્તાની છબી તથા
ખીજાં આઠ ચિત્રો સાથે,
રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ, ખી. એ.,
એલએલ ખી. કૃત ... ૩૦ ૨-૦
૪. સાક્ષરજીવન: કર્તાની ત્રણ રંગની છબી સાથે,
પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરના પ્રવેશક તથા
ટિપ્પણસાથે, સ્વ. રા. ગોવર્દનરામ માં
ત્રિપાઠી, ખી. એ., એલએલ. ખી. કૃત ... ૩. ૨-૦

૫. ઉપાકાન્તઃ ખીજી આદત્તિઃ કર્તાની છખી તથા
ખીજાં આઠ ચિત્રો સાથે.

સ્વ. રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેઠિઆ.

ખી. એ, કૃત. ૩. ૨—૦

છપાય છેઃ આ વર્ષમાં બહાર પડશેઃ

૬. કમલાનાં પત્રોઃ

રા. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિક કૃત.

૭. અરવિદ્ધ વોષનું તત્વજ્ઞાનઃ એમની છખી સાથેઃ

આર્યપત્રમાં પ્રકટ થયેલા નિબંધોના અનુવાદઃ—

રા. મોતીલાલ જોઠાલાલ મહેતા કૃત.

આ સૌ પુસ્તકો સમાલોચકના ગ્રાહકો-જેમણે

અમહારી દસ રૂપીઆની યોજના પ્રમાણે

લવાજમ ભર્યું હશે તેમને દસ ટકાના

વળતરથી આપવામાં આવશે.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી

ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬ સેન્ટ્રલ્હર્સ્ટ રોડ,

ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

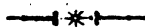

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેદિયા, બી.એ.,
જન્મ: તા: ૧ : ૪ : ૧૮૭૫.   અવસાન: તા: ૨૬ : ૧૧ : ૧૯૧૭.

ઉપાકાન્ત.

કર્તાની છબી તથા આઠ ચિત્રો સાથે.

સચિત્ર નવલકથા.

લેખક,

સ્વ. રા. ભોળીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીઆ, બી. એ.

પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

સંવત્ ૧૯૭૫]

[ઇ. સ. ૧૯૧૯.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

૮૪૪૭

દ્વિતીયાવૃત્તિ

અન્યસ્વામિત્વના

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થયેલાં

સર્વ ચિત્રોનાં હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

મુંબાઈ:—ખેતવાડી બેકરોડ, ઘર નં. ૧-૨ અને ૩ માં “તત્ત્વવિવેચક”
છાપખાનામાં શ્રી. શ્રીધર વિષ્ણુ કામત એમણે છાપ્યું તથા
શ્રી. રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠીએ મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬ સેન્ટહુર્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈમાં પ્રગટ કર્યું.

અમ્હારા બે બોલ.

સ્વ. ભાઈ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેદિઆ, ખી. એ. એ નામથી આજ ક્યો ગુજરાતી અજાણ છે? સરળ અને ધરગથ્ય ગુજરાતીમાં રસિક વાર્તાઓ લખનાર અને છતાં પ્રજાને જ્ઞેષ્ટી શુદ્ધ અને મિષ્ટ સામગ્રીઓ આપનાર લેખકો આજ ગુજરાતમાં થોડા જ છે. એવા લેખકોમાં તો રા. ભોગીન્દ્રરાવ અલખત ઉચું સ્થાન ભોગવતા હતા અને આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ— ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં એટલે આજ અગીઆર વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે આવી વાર્તાઓના લેખનકાળનો યુગ શરૂ થયો એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. રા. ભોગીન્દ્રરાવનું સાહિત્યજીવન આજ અરસાની આસપાસ શરૂ થયું અને ઉપાકાન્ત એ એમનું ખીજું પુસ્તક હતું. પ્રથમ પુસ્તક મૃદુલાએ પ્રજાનું સાંજ ધ્યાન ખેંચ્યા પછીના આ ખીજા પુસ્તકે રા. ભોગીન્દ્રરાવને વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા તે વખતે અમ્હને સ્પષ્ટરીતે યાદ છે કે ‘જીવાન કૉલેજીયન’ ફટલા ઉત્સાહથી અને કેવા ભાવથી ઉપાકાન્ત વાંચતા હતા. આવા પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ આટલી મોડી કેમ બહાર પડે છે?—એ પ્રશ્ન ઉભો થવાનો સંભવ છે અને એવું લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. ભાઈ ભોગીન્દ્રરાવ ૧૯૧૬ માં આ લોકને છોડી ચાલી ગયા તે વખત પહેલાં બધા

સમય પૂર્વે જ પ્રથમ આવૃત્તિ લગભગ થઈ રહી હતી અને
રા. ભોગીન્દ્રરાવ ખીજી આવૃત્તિ છપાવવા માટે વિચાર કરતા
હતા, ત્યાં મૃત્યુના પાશમાં એ જીવન ઝપટાઈ ગયું અને ઉપા-
કાન્તની ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થવામાં વિલંબ થયો. આમ
આજ અગીઆર વર્ષે આ પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ સ્વર્ગસ્થના
પત્ની ગં. કૌમુદી બહેનની અનુજ્ઞાથી અમ્હે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની
જરૂર જોઈ છે અને આશા છે કે સ્વર્ગસ્થના આ પુસ્તકને તેને
યોગ્ય આવકાર મળશે.

શ્રી વિજયા દશમી, ૧૯૭૫. }
મુંબઈ.

પ્રકાશક.

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમ આવૃત્તિ.)

મુન્દરીસુબોધ માસિકની ચોથા વર્ષની ભેટ મૃદુલા લખી ચારે અઢય સમયમાં મ્હારે બીજી વાર્તા લખવી પડશે એવો ખ્યાલ પણ નહોતો: મૃદુલામાં થણા દોષો છતાં ગુજરાતના સંભાવિત ગ્રહસ્થો, યુવકો અને માનનીય પત્રકારોએ તહેને વધાવી લીધી છે તહેને માટે હું અત્યંત ઉપકૃત છું, એ જ ઉત્સાહક શક્તિને લીધે જ આ પુસ્તક લખાયું છે. આ બે પુસ્તકોમાં કયું સાફ એનો નિશ્ચય વાચક વર્ગને કરવાનો છે. વાર્તાનો પ્રચાર અને ઉદ્દેશ માટે મૃદુલાની પ્રસ્તાવનામાં કાંઈકે ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે એ વિશે વધુ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

અમારી અન્ધુસમાજનું (Mission) ધર્મકાર્ય સ્ત્રીની ઉન્નતિ કરવાનું છે અને તે કાર્ય પ્રધાન હોવાથી આપણા સાંસારિક એટલે સ્ત્રીઓ સંબંધીના કેટલાક પ્રશ્નો આવ્યા હશે, તહેનું પિટૃપેપલુ પણ થયું હશે; પરન્તુ એ પ્રશ્ન એવો ગંભીર છે કે એ સંબંધી પુનરોક્તિ થતી જ નથી એમ માન્યતા છે.

આપણુ દેશમાં યુવકાના મનનું મન્યન કરનારી કેટલીક પ્રવ્રત્તિઓની ઝાંખી થઈ હશે તે પણ વાતાવરણના પ્રાબલ્યનું પરિણામ છે. હિંદુસ્તાનની આર્થિક ઉન્નતિનો આધાર ' સાયન્સ ' ઉપર જ છે એમ આ લેખકની ખાત્રી છે. અને તહેને લીધે જ સાયન્ડ્રીસ્ટના જીવનની રેખા દૃષ્ટિગોચર કરાવી છે. પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ લેખક જ્યુલસર્વર્નની સાયન્ડ્રીશીક નવલકથાઓ જેવી કથા

લખનાર ગુજરાતમાં થવાની બહુ જરૂર છે પરંતુ જ્યાં સૂધી એ સ્થિતિ નથી ત્યાં સૂધી **ઈંચોડોડિ હુમાયતે** એ ન્યાયે એક સુંઠના કકડે ગાંધી થવાના ઉમંગે ‘સાયન્સ’ શબ્દ દાખલ કરી સંતોષ માન્યો છે. દેશની વર્તમાન સ્થિતિનું જૂદે જૂદે પ્રસંગે જ્ઞાન કરાવી સ્વદેશોન્નતિના કાર્યમાં વગર પૈસે, વગર રાજ્યહક્કે પણ કેટલુંક બની શકે એમ છે એટલી જ સૂચના કરવી યોગ્ય ધારી છે.

આ વાર્તા કોઈ બંગાલી ઈંગ્રેજ કે અન્ય ભાષાનું ભાષાન્તર કે અનુવાદ નથી. જનસમુહમાં ફરતા ચિત્રવિચિત્ર સ્ત્રીપુરુષોનો સહવાસ ચિતરાયો હોય તો એ તો સંભવિત જ છે. એમાં પણ ચિત્રકાર પાસે છબી ચિતરવાના સર્વ સાધન, છબી કોની ચિતરવી છે તેનું મનઃચક્ષુ આગળ ફરતું સુક્ષ્મ શરીર હોય અને છબી ચિતરાયા પછી જેટલું ચિત્રકારનું પોતાનું ગણાય તેટલું જ લેખકનું પુસ્તકમાં ગણી શકાય.

આનંદ, આવકાશની વેળાએ પુસ્તક વાંચી, જાત્યની, જ્ઞાતિની દેશની ઉન્નતિ અર્થે યત્કિચિત વિચાર સૂઝે અને પુસ્તક સાંઝે તો નહિ પણ ખોટું નથી એટલો જ અભિપ્રાય નિકળે તો પણ બસ છે. “શુદ્ધ હેતુથી કાર્ય કરવું પછી ફલની આશા શી !” એ જ સૂત્રથી આ પુસ્તક લખાયું છે અને એવા જ શુદ્ધ હેતુથી વંચાશે એ વિશ્વાસ છે.

સુંદરી સુખોદ, મેઘનાદ, નાગર કે અન્ય પત્રોમાં આવતા લેખો કે વાર્તાઓ જન સમાજને-ગુજરાતી વાચકવર્ગને પ્રિય હોય તો તે રસિકતા ઉત્પન્ન કરવાનું તેમ જ આ લેખકને હાલની સ્થિતિમાં લાવવાનું માન બાન્ધુસમાજને જ છે.

અમારી આ સમાજના નિર્દોષ આનંદ સાહિત્યવિનોદ, અને સ્નેહવિનિમય અસ્ખલિત રહે એ જ મહેચ્છા છે.

ગુજરાતી પંચના માલિક અને અધિપતિ પણ આ લેખકના એક ગાઢ સ્નેહી રા. સોમાલાલ મંગળદાસનો ઉપકાર માનવાની આવશ્યકતા એટલા જ માટે છે કે આ વાર્તા લખવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને નિયમિત સમયમાં કાર્ય વ્યવસાયને લીધે ન અપાયાં છતાં શાન્તવ્રતિ રાખી અવિચ્છન્ન સ્નેહ પ્રદર્શિત કર્યો છે.

સમય સંક્રાંત્યને લીધે પુસ્તક ફરીને વંચાયું નથી તો ત્હને લીધે ફટલીક ભૂલો રહી જવા સંભવ છે; તો તે ભૂલો તેમ જ પ્રુદ્ધ તપાસવાનો પુરતો વખત ન હોવાથી પ્રેસની ભૂલો પણ વિશેષ રહેલી હોવાથી તે પ્રત્યે વાચક વર્ગને દુર્લક્ષ રાખવા વિનંતિ છે.

અન્તે મહારા બન્ધુઓ અને અન્ય સ્નેહીઓ જે આ પુસ્તકમાં પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે સાધનભૂત થયા છે ત્હમનો ઉપકાર માની વિરમું છું.

અમદાવાદ
વૈશાખ શુક્લ પાંચમ.
વિ. સં. ૧૯૬૪.
૨૦-૫-૦૮.

}

‘ સુબન્ધુ ’
ભોળીન્દ્રશવ ર. દીવેદિઆ
બન્ધુસમાજ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ શ્રું. પણ એ ગયો ક્યાં ?	૧
૨ શ્રું. પૂર્વ કથા.	૧૪
૩ શ્રું. પૂર્વ કથા (ચાલુ)	૩૦
૪ શ્રું. બંદર ઉપર.	૫૦
૫ મું. અમીરી હોટેલ આગળ	૬૩
૬ શ્રું. જાહેર ભાષણમાંથી	૭૬
૭ મું. નિરાશા	૮૯
૮ મું. સંસારમાં સ્વર્ગ હવે મળ્યું.	૧૦૭
૯ મું. અલ્હાબાદ	૧૧૯
૧૦ મું. સ્નેહસંમિલન	૧૩૦
૧૧ મું. લગ્ન.	૧૪૫
૧૨ મું. સરલા.	૧૫૬
૧૩ મું. મંદવાડ.	૧૬૮
૧૪ મું. પ્રભાકર.	૧૮૩
૧૫ મું. શું આવી સ્થિતિ છે !	૧૯૫
૧૬ મું. કાન્તિ.	૨૦૬
૧૭ મું. પ્યુ પ્રયોગશાળા	૨૨૧
૧૮ મું. લગ્ન પછી.	૨૩૪
૧૯ મું. ઈન્દુ.	૨૫૧
૨૦ મું. સ્વદેશ પ્રીતિ.	૨૬૪
૨૧ મું. કલ્યાણગ્રામ	૨૮૦

ଉପାଧାନ.

*“ He prayeth well, who loveth well
Both man and bird and beast.
He prayeth best, who loveth best
All things both great and small.
For the dear God who loveth us,
He made and loveth all. ”*

— Colridge.

ગોર...બાલા...નહાઈ...કંકુનો ચાંદ્યો કરી ઉભી હતી.
કૌંપીરાઈટ.]

ઉપાકાન્ત.

પ્રકરણ ૧ લું.

પણ એ ગયો ક્યાં?

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ॥*

ગુલાબ:—“ હવે આ ઉપાકાન્તને કાંઈ કહો તો હીક. એ મીનીમુખાનો ત્હમને તો વાંક વસતો જ નથી. ”

ધીરજલાલ:—“ પણ છે શું ? નથી એ કોઈ આડે રસ્તે જતો, નથી એ સ્હામું ખોલતો. અર્ધે શુકને ત્હાં કામ કરે છે. ”

ગુલાબ:—“ એ બધું ઘાટમાં ને ઘાટમાં કરે છે; નહિ તો કાંઈ કરે એમ નથી. પ્રભાકરને બગાડનાર જ એ છે. છોકરા કરતાં બાઈ તરફ નસ ખેંચાતી તો મ્હેં આજે જ જોઈ. ”

ધીરજલાલ:—“ એમાં નસ ખેંચાવાની ક્યાં વાત છે ? કાકા-ભત્રિજને તો બહુ સાફ બને છે. હરવા, ફરવા અભ્યાસ કરવાનું પણ સાથે રાખે છે. ”

* આ સ્હાં, પારકું છે, એ, ગણના લઘુચિત્તની.

ગુલાબ:—“એ ખરું, પણ પ્રભાકરનો સ્વભાવ જ વિચિત્ર થતો જાય છે. ઘડીકમાં કીડીયો જ જોયાં કરે છે. ઘડીકમાં ગંધકનો તેજાવ ને જસતના કકડા ને એવું એવું લઈ કાંઈ કર્યાં કરે છે. ખાવા પિવાનું ભાન જ નથી. મ્હને તો ખીક છે કે ગાંડો થઈ જશે. ઉપાકાન્ત વળી ઉશ્કેરે છે. એકાદ બે વખત મ્હેં કહ્યું સારે પ્રભાકર મ્હારા ઉપર મ્હીડાયો.”

કાન્તિ:—“બા ! બા ! ઈન્દુકેઈ રમવા ગયાં હતાં તે આવ્યાં છે. એમને મ્હને આપ્યો તો તેમાંથી મગજનો લાડુ આપને !”

ગુલાબ:—“મર્યને તું. ત્હને ખાવા આપ્યો હતો તે ખાધો. બીજાની ત્હારે શી પંચાત. નહિ ખાય તો ફેઈ મરી નહિ જાય !”

કાન્તિ:—“હું ધીરભાઈ ! ફેઈને મૂકીને ખવાય ?”

ધીરજલાલ:—(ગુલાબને) “ઈન્દુને આપોને ! રોજ આમ કરો છો કે શું ? મ્હારું ત્હારું ત્હમારામાંથી હજી ગયું નહિ. ત્હમારાં કરતાં તો આ છોકરીએ સારી છે. ઉપાકાન્ત કે પ્રભાકર કેવા રનેહથી બધાની સાથે વર્તે છે. અત્યારથી છોકરાંના મનમાં આવા સંસ્કાર બેસાડો પછી ઉદારવૃત્તિ ક્યાંથી થાય ?”

ગુલાબ:—“ત્હમેયે શું જેમ આવે છે તેમ બોલ્યાં કરો છો ? ત્હમારી ઈન્દુને કાણે આપવાની ના કહી ? આપો ડાબલો બલેને એ ખાલી કરે. પ્રભાકર અને કાન્તિનાં શરીર જીવો અને ઉપાકાન્ત અને ઈન્દુનાં શરીર જીવો. બધાંને માટે એમ વસાણું કરીયે તો ઉઠી જઈએ એમ ધારી એ બેને દુધ ને વસાણું આપવા માંડયું હતું. છોકરાંએ કાણુ જાણુ કેવાં છે કે એકલાં ખાતાં જ નથી.”

ધીરજલાલ:—“એમાં છોકરાં ખોટું શું કરે છે ? શરીર સારાં ખોટાં તો જે હોય તે ખરાં. પંક્તિભેદ ને તહેમાં સરખી વયના છોકરાંમાં. આપણે ત્યાં ગમે તે રહેતાં હોય તો પણ એવું ન કરવું જોઈએ તો તો આ આપણાં પોતાનાં ભાંડુ છે.”

ગુલાબ:—“ભાંડુની કાણુ ના કહે છે ?”

ધીરજલાલ:—“ભાંડુની ના ન હોય તો ઉપર મેડીયે બોલાવી એકલી કાન્તિને લાડુ ન આપે. કાન્તિ ને ઈન્દુની ઉમ્મર સરખી જ છે, હોં !”

અમદાવાદમાં રાયપુરમાં મદનગોપાળની હવેલી પાસે રસ્તા ઉપર પડતું એક ન્હાનું ઘર છે. આ ઘરની વચલી મેડીમાં ધીરજલાલ પોષ મહિનાની એક રહાંજે ટાઢને લીધે બ્હેલા પરવારી, બારી બારણાં બંધ કરી સઘડી પાસે તાપતા બેઠા હતા. તહેમનાં પત્ની ગુલાબ તાપતાં તાપતાં બીજે દિવસ રહવારને માટે શાક સમારતાં હતાં. ઉષાકાન્ત અને પ્રભાકર બહાર ગયા હતા; અને પતિપત્ની વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાતો ચતી હતી. ધીરજલાલ અમદાવાદની સ્મૌલકૉલ કોર્ટમાં નોકર હતા અને પચાસ રૂપીઆ લાવતા હતા. કુટુંબમાં પત્ની ગુલાબ, પુત્ર પ્રભાકર, પુત્રી કાન્તિ, બાઈ ઉષાકાન્ત ને ન્હાની બ્હેન ઈન્દુ એટલાં હતાં. કાન્તિ અને ઈન્દુ ન્હાનાં અને સમવયસ્ક હતાં. બન્ને સાથે મગનભાઈની કન્યાશાળામાં બણતાં હતાં; ઉષાકાન્ત અને પ્રભાકર ગુજરાત કૉલેજમાં બી. એ. ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતા હતા. આખા કુટુંબમાં આનંદ રહેતો. ગુલાબના મગનમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર ન પડ્યા હોવાથી ઉષાકાન્ત અને ઈન્દુને રાખવાં પડતાં હતાં તેથી તે કાકવેળા

બડબડતી. બન્ને તરફ એને વૈર હતું એમ નહિ; પણ સમાન દષ્ટિ રાખવી એ સંસાર ચલાવવામાં અયોગ્ય છે એમ અંતઃકરણ-પૂર્વક માનતી. ઉપાકાન્ત કે ઈન્દુનું શરીર અસ્વસ્થ હોય તો માતાથી પણ અધિક સ્નેહથી ચાકરી કરતી; એમનું કોઈ વ્રસાતું બોલે તો લહડયા વિના રહેતી નહિ; કોની સોબતમાં ફરે છે તે તપાસ રાખતી અને કોઈપણ તરેહના દુર્ગુણ ન આવે એ માટે ધ્યાન રાખતી. આમ છતાં પ્રભાકર અને કાન્તિને નહાનપણથી જ છાનુંછાનું ખાવાનું આપતી, એમને માટે જીદાં અને સારાં લુગડાં લેતી; એ બન્ને શરીરે નબળાં છે એમ માનતી; ઉપાકાન્ત તેમ જ નહાની ઈન્દુ ગુલાબને માતા સમાન માનતાં, હેનો પડતો બોલ ઉપાડતાં, ભાઈ ભાભીને તન અને મનથી મદદ કરતાં, પ્રભાકર તેમ જ કાન્તિ સાથે ખુલા દિલથી વર્તતાં તે એવી રીતે કે અબળણ્યા માણસને તો આ ચારે એક જ માતાનાં છોકરાં લાગતાં.

સાડા આઠ થયા અને ઉપાકાન્ત આવ્યો. ઉપાકાન્તને એકલો જોઈ ગુલાબે ‘ પ્રભાકર ક્યાં ! ’ એમ પૂછ્યું.

ઉપાકાન્ત:—“ પ્રભાકર તો ક્યારનોએ ઘર તરફ વળ્યો છે. હજી નથી આવ્યો ? ”

ગુલાબ:—“ નારે, અહીં તો કોઈ નથી આવ્યું. ”

ધીરજલાલ:—“ આવતો હશે. કોઈને ત્યાં ગયો હશે. એ કાંઈ નહાનો કીકલો નથી કે ખોવાઈ જાય. ”

ગુલાબ:—“ તમને તો બળ્યું કાંઈ ફિકર જ થાય નહિ. પ્રભાકર કોઈ દિવસ એકલો બહાર રહે જ નહિ. ઉપાકાન્ત ! તમે બે ક્યાંથી છૂટા પડ્યા ? ”

ઉષાકાન્ત:—“અમે એ સાથે ફરવા ગયા હતા. પ્રભાકર આજ બહુ વિચારમાં હતો; તેથી મન પ્રવૃત્તિ કરવા બાગમાં બેઠો. એટલામાં ‘મ્હારે કાંઈ જરૂરનું કામ છે માટે જવું જોઈએ’ કરી એ ઉઠ્યો અને હું બનરમાંથી ચાહનો ડબ્બો લેવા રહ્યો.”

ધીરજલાલ:—“હમણાં આવશે. કોઈને ત્યાં ગયો હશે.”

ઉષાકાન્ત:—“ના. ના. કોઈને ત્યાં જવું હોય તો મ્હને કહ્યા વિના રહે નહિ.”

ગુલાબ:—“ત્હમે મ્હારું કહ્યું માનતા નથી પણ નક્કી હમણાં હમણાં પ્રભાકર બદલાઈ જ ગયો છે. વિચારમાં ને વિચારમાં કુવો હવાડો ન કરે?”

ધીરજલાલ:—“ત્હને તો અક્કલ જ નથી. શા દુ:ખે કુવો હવાડો કરશે?”

ઉષાકાન્ત:—“બાબી ! પ્રભાકરને એકાન્ત સ્થળ બહુ ગમે છે. સાયન્સનો અભ્યાસ કરી પ્રયોગો કરવાની બહુ ‘ધૂન’ છે. યુરોપ અમેરીકામાં તો એવા માણસોને પૈસા આપી સર્વ અનુકૂળતા કરી આપનાર મળે છે. આપણે ત્યાં એવી ‘ધૂન’ વાળા ‘નવરા’ ગણાય છે.”

ગુલાબ:—“નવરા નહિ તો બીજું શું ? એવી ધૂન આપણે શા કામની ? ઘર આગળ લકડું વળગ્યું હોય અને નવલખી મળી હોય તો બધીએ ધૂન ઉડી જાય. પરમ દિવસ મ્હં તો પરણાવવાને કહ્યું હતું.”

ઉપાકાન્ત:—“ભાભી! ત્યારે તેમ જ વિચારમાં હશે. એને હમણાં પરણવું નથી. જ્યાંસૂધી ઠેકાણે પડ્યા નથી ત્યાંસૂધી લગ્ન ન કરવું એ એનો નિશ્ચય છે ને તહેમાં તહમે આગ્રહ કરો છો. તહમારા કુહામું એ ખોલે એવો નથી.”

ધીરજલાલ:—“શું લગ્નની વાત કાઢી હતી કે? પરણાવવો હતો તો અત્યાર સૂધી કન્યા ન મળત કે શું? લગ્નની વાત કાઢી નાહક એને તું દિલગીર ન કર. ઉપાકાન્ત કે પ્રભાકર એમાંથી એકેનું હમણાં લગ્ન કરવું નથી.”

ગુલાબ:—“હમે જે કહીયે તહેની ના. પચીસ વર્ષના થવા આવ્યા તોએ ના. ભણવાનું તો ચાળીસ વર્ષ સૂધી ચાલશે.”

એટલામાં બારણું ઉઘડ્યું અને પાડોશમાં રહેતા મનસુખ શેઠે ઉપર આવી ધીરજલાલના હાથમાં કાગળ મૂક્યો. ધીરજલાલ, “આવો શેઠ! બેસો. કાગળ ક્યાંથી લાવ્યા?”

મનસુખ—“આ તો હું બળરમાંથી ઘેર આવતો હતો ત્યાં એક છોકરો આપનું ઘર ખોળતો હતો. આપના નામનો કાગળ જોઈ લઈ લીધો.”

ધીરજલાલ:—“ઠીક થયું! નકામી તસ્દી લીધી.”

મનસુખ:—“એમાં તસ્દી શી? પ્રભાકરભાઈ નથી આવ્યા કે શું?”

ધીરજલાલ:—“ના. આવતો હશે.”

મનસુખ શેઠે રજા લીધી અને ધીરજલાલે કાગળ ફાડ્યો. કાગળના અક્ષર જોતાં, વાંચતાં ધીરજલાલની મનોવૃત્તિ બદલાતી ગઈ. ક્રોધ, ગ્લાનિ, ચિન્તાના એક પછી એક ભાવો

ધણી ત્વરાથી મ્હોં ઉપર આવવા માંડ્યા. કાગળ પુરો થતાં અંદરનો ખીળો કાગળ ઉપાકાન્ત તરફ ફેંક્યો.

ગુલાબ:—“કાનો કાગળ છે ? શું છે ? આમ ત્હમે ગભરાયેલા જેવા કેમ લાગોછો ? કહો તો ખરા. આંસુ કેમ પાડોછો ?”

ગુલાબે આટલા બધા પ્રશ્ન પૂછ્યા તો પણ ધીરજલાલ ઉત્તર આપી શક્યા નહિ. ઉપાકાન્તની માનસિક સ્થિતિ પણ વિચિત્ર થઈ હતી. ધીરજલાલને જોતાં જ ત્હેનું હૃદય ગભરાયું. કાગળ લીધો પણ વંચાઈ જ શક્યો નહિ. આંખે અંધારાં આવવાં માંડ્યાં. આ બેની બ્યારે આવી સ્થિતિ હતી સારે ગુલાબ તો અત્યન્ત ગભરાઈ ગઈ અને ‘કહો તો ખરા ?’ ‘શું છે ?’ એટલું જ બોલવા લાગી. નિર્દોષ પણ સ્નેહાળ ઈન્દુ અને કાન્તિ તો દિંમૂઢ થઈ ધડીકમાં ગુલાબના, ધડીકમાં ધીરજલાલના ને ધડીકમાં ઉપાકાન્તના મ્હોં સ્હામું જોતાં અને કારણ સહમન્યા વિના એમના આંખમાં અશ્રુ જોઈ રોવા લાગ્યાં. જરાક શાન્ત થઈ ધીરજલાલે કહ્યું ‘આખરે એ ગયો.’

ગુલાબ:—“કાણુ ગયો ? ક્યાં ગયો ?”

ઉપાકાન્ત:—“પ્રભાકર ક્યાંક ચાલ્યો ગયો.”

આ શબ્દ સાંભળતાં જ પુત્રવત્સલ માતા સ્તબ્ધ થઈ પડી. એને શાન્ત કરવી એ પ્રથમ ફરજ મનાઈ અને હૃદયભાર સાથે ધીરજલાલ તથા ઉપાકાન્તે પાણી છાંટી ગુલાબને શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરન્તુ પોતાનો એકનો એક પુત્ર ક્યાં ગયો—જતો રહ્યો—એ વિચાર જ સ્નેહાળ માતાના હૃદયને પીડવા બસ હતો અને કાગળ વાંચવાની સ્થિરતા આવે એ પહેલાં અશ્રુ પ્રપાત થવા લાગ્યો.

**પુરોત્પીઢે તઢાગસ્ય પરીવાહઃ પ્રતિક્રિયા ।
શોકક્ષોમે ચ હૃદયં પ્રલાપૈરેવ ધાર્યતે ॥**

એ ન્યાયે ઉપાકાન્તે ગુલાબને રોવા દીધી. અડધા કલાકે શાન્ત થયા પછી મન અને શરીરથી નિર્બળ થયેલી ગુલાબે ધીરે રહીને પૂછ્યું “ભાઈ ઉપાકાન્ત ! પ્રભાકર ક્યાં ગયો ? કાનો કાગળ છે ?” હૃદયવેગ ખાળતાં ખાળતાં ઉપાકાન્તે કહ્યું, “ભાભી ! શાન્ત થયાં હો તો બન્ને કાગળ વાંચું. ધીરભાઈ ! ત્હમે કેમ બોલતા નથી ? ત્હમારે અમને શાન્ત કરવાં જોઈએ ! પ્રભાકર વિના મ્હને કેવું થતું હશે ? એનો પત્તો બોળી કહાડ્યા વિના મ્હને કાંઈ ગમવાનું નથી.”

ગુલાબઃ—“ઉપાકાન્ત ! કાગળ તો વાંચ.”

ભાભીના કહેવાથી ઉપાકાન્તે નીચે પ્રમાણે કાગળ વાંચ્યોઃ—
મુ. ધીરભાઈ,

વિ. આ કાગળ જોઈ—વાંચી કદાપિ મ્હારા ઉપર ક્રોધ આવશે. પરન્તુ ‘કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન મવતિ’ એ સિદ્ધાન્તાનુસાર મ્હારા પ્રત્યેના રનેહમાં ન્યૂનતા નહિ જ થાય એમ માનુધું. સાયન્સનો મ્હને શોખ છે એ જાણીતું છે. મ્હારી માતાને એ ‘ધૂન’ લાગતી અને લાગે એમાં નવાઈ નથી. મ્હારી એ ‘ધૂન’ માટે ઉપાકાન્તને બહુ સાંભળવું પડ્યું છે અને કદાપિ વધારે સાંભળવું પડશે. પણ ઉપાકાન્તનો જરાપણ વાંક નથી. મ્હારા કરતાં હજાર દરજ્જે સારો છે. ત્હમારા તેમ જ માતૃશ્રી તરફ એનો અગાધ રનેહ છે એ નિઃસંશય. આપણા શ્રેયમાં જ એનું શ્રેય છે એમ માને છે.

માટે એને કાંઈ કહેશો નહિ. મહારી સ્નેહાળ માતાને શાન્ત કરશો. એ ચાર વર્ષે ઈશ્વરકૃપા હશે તો જરૂર પાછો આવીશ. મહારા વર્તન માટે જરાપણ શંકા લાવશો નહિ. અમૂક સ્થળે પહોંચ્યા પછી દર અઠવાડીયે કાગળ લખીશ. જાણીશું ખરો પણ કુટુમ્બ પ્રત્યેનો મહારો સ્નેહ ઓછો થતો નથી. મહારી માતાને એટલું જ કહેવું કે 'ચાર વર્ષ છે. એ દરમિયાન લગ્નની તૈયારી કરે. ચાર વર્ષે મહારી ધૂન જશે અને લગ્ન કરીશ.' ત્હમારા વિના મહારું કોઈ નથી. રજા ન આપે. એ બહીકે આ પગલું લીધું છે; અને જેવી સાહાય્ય કરતા આવ્યા છે એવી સાહાય્ય કરશો. ઈ-દુ ફાઈ-કાન્તિને ગભરાવા દેશો નહિ. ત્હેમને માટે સાંડે સાંડે લાવીશ. એ જ.

લી.

ત્હમારો સ્નેહાંકિત

પ્રભાકર.

ઉપાકાન્ત જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ ત્હેનું હૃદય બે-રાતું ગયું. ગુલાબનાં નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી અને એ ધારાથી શમડીમાંનો દેવતા છમ-છમ-છમ થઈ ઓ-લવાવા લાગ્યો. ધીરજલાલ મુંગા મુંગા સાંભળતા હતા. 'લગ્નની તૈયારી કરે' એ શબ્દથી ગુલાબનું કામળ હૃદય ભેદાયું અને 'ઉપાકાન્ત ! પ્રભાકરને ગમે ત્યાંથી લાવ ! હું લગ્નનું નામ નહિ દઉં.' એટલું બોલી હુઠવે મૂક્યો. ફાઈ ભત્રિજા વિશેષ રોવા લાગ્યાં. ઉપાકાન્ત આવતાં અશ્રુને ખાળતો શું કરવું, તે ન સજવાથી બહારીને અઠીંગી નીચું મ્હોં કરી ઉભો જ રહ્યો. જે સ્થળ થોડાક સમય ઉપર આનંદનું સ્થાન હતું, જ્યાં શમડીની

આસપાસ નિર્દોષ કુટુંબકથા ચાલતી હતી તે જ જગામાં શોક પ્રસરાયો—એ જ શગડી ટાઢ ઉરાડવાને બદલે હૃદય બાળવા લાગી અને અગ્નિ પોતાનું તેજ આ ખિન્ન હૃદયને દર્શાવતાં શરમાતો હોય એમ ઓલવાવા લાગ્યો. ‘ભાઈ ઉપાકાન્ત ! ત્હારો કાગળ વાંચને ! એમાં ક્યાં ગયો એ લખ્યું હશે.’ ભાભીનાં વચન માન્ય કરી ઉપાકાન્તે બીજો કાગળ વાંચ્યો :

પ્રિય ભાઈ ઉપાકાન્ત,

વિ. કાકા ભત્રિજા કરતાં—ભાઈનો—ભિત્રનો સંબંધ વિશેષ છે અને ત્હેને લીધે તું લખું તો અયોગ્ય નહિ લેખાય. બાગમાંથી નિકળ્યા પછી મ્હારું ચિત્ત સ્વસ્થ થયું નહોતું; અહીં રહી અમૂક જાતના વિચાર કર્યા કરવા, અને દિવસ જતાં ચિન્તા વધારવી એનાં કરતાં Now or Never (હાલ નહિ તો કદિ નહિ) એ સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કરવો યોગ્ય લાગ્યો. ઈશ્વરકૃપાએ અનુકૂળતા પણ થઈ અને ત્હેને લીધે અહીંથી જવું એ નિશ્ચય કર્યો. ક્યાં જાઉં છું ?—કેમ જાઉં છું તે અત્યારે જણાવતો નથી. આટે રસ્તે નથી જતો ત્હેની ખાત્રી કરી આપવાની જરૂર ધારતો નથી. સૌ. ગુલાબખેને મ્હારે માટે ત્હેને ઘણું કહ્યું છે અને કહેશે. ત્હે ત્હારી પોતાની માતા હોય એમ સાંભળ્યું છે અને અંતઃકરણમાં જરા પણ ખોટું લગાડયું નથી. એ કેવી ઉચ્ચ-વૃત્તિ ! આપણા અવિભક્ત કુટુંબોમાં ત્હારા જેવો સ્વભાવ હોય તો કેટલો કલેશ અટકે ? સૌ. ગુલાબખેને ભોળાં છે. મ્હારી ખોટય ત્હારાથી પુરી પડશે એ ખાત્રી છે. પણ ભાઈ ! આપણું ‘કાકા ભત્રિજાનું જોડકું’ ખંડિત થયું તે ક્યારે સંધાશે ? મુ. ધીરભાઈને મ્હારા પ્રત્યેની ક્રોધની લાગણી દૂર કરાવજે. ઈન્દુ-

ફાઈ અને ચિ. કાન્તિને આનંદમાં રાખજો અને બરાબર કુળવજો. પુલના બાંકડા ઉપર—અથવા બાગના ઓઠલા ઉપર બેસે ત્યારે ને સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય જોતાં આ દૂર પડેલા માટે સ્નેહનાં આંદોલનો મોકલજો.

લી૦ ત્યારે જ

પ્રભાકર.

કાગળ પૂરો થયો; સર્વત્ર ગ્લાનિ પ્રસરી; ગુલાબનાં નેત્રમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં હતાં; ધીરજલાલ દિગ્મૂઢ થઈ ગયા હતા; અને ઉષાકાન્ત નેત્રમાં ઝળઝળીયા સાથે હૃદયભાર અટકાવતો ઉભો હતો. આખરે ગુલાબે પૂછ્યું: “ભાઈ ઉષાકાન્ત ! પ્રભાકર શું નહિ જ આવે ?”

ઉષાકાન્ત:—“ભાભી ! હું પ્રભાકરની ભાળ કહાડ્યા વિના સુખે સૂવાનો નથી. ક્યાં ગયો હશે તે સહમજતું નથી. સ્ટેશન ઉપર જઈ તપાસ કરી આવું છું.”

ધીરજલાલ:—“ઉષાકાન્ત ! ભાઈની પાસે કાંઈ પૈસા છે કે નહિ ?”

ઉષાકાન્ત:—“ધીરભાઈ ! એકાદ રૂપીઓ પડ્યો હોય તો પ્રભુ જાણે. એને કોઈનો સંગાથ મળ્યો હોવો જોઈએ.”

ગુલાબ:—“ઉષાકાન્ત ! પ્રભાકરની ગમે તે રીતે ખબર કહાડ. એને હું કાંઈ નહિ કહું. મ્હારાથી એના વિના નહિ રહેવાય. આંધળાની લાકડી છે. એણે કોઈ દિવસ મ્હને જરાયે કાંઈ કહ્યું નથી. એકલો ક્યાં જશે ? એની ખાવા પીવાની મરજી કાણુ સાચવશે ? માથું દુખશે તોયે કોઈ સંભાળ લેનાર નથી.”

ધીરજલાલ:—“ ઉપાકાન્ત ! પ્રભાકરને આ શું સૂઝયું ? ફાલની ઈંગ્રેજ કળવણીથી સેન્ટીમેન્ટાલિટી* વિશેષ આવતી જાય છે અને સહન કરવાની શક્તિ ઓછી થતી જાય છે. જરાક મનને રૂચતું ન થાય એટલે વૃત્તિ બદલાય છે. હશે ! તું સુરત, મુંબાઈ વગેરે સ્થળે જવું યોગ્ય લાગે તો જઈને નહિ તો બીજી રીતે તપાસ કર્ય. બહાર હો હા કરવાની જરૂર નથી. કોઈ પૂછે તો ગામ ગયો છે એટલું જ કહેવું. ભાળ લાગે તો અહીં આવવા સહમજબજે. ને એ ન ગમે અને એની કરેલી ગોઠવણ એ રીતે ભાંગી પડતી હોય અને એથી દીલગીર થતો હોય તો એને રૂચે એમ કરવા દેજે; પૈસા માટે એને કાંઈ સંકાપ પડવા દર્શાવ નહિ. એણે એક રીતે યોગ્ય જ પગલું લીધું હશે. શરીર સાચવી જે કાર્ય કરવું હોય તે કરે એટલે બસ અને આપણને વખતો વખત ખર્ચ કરતો રહે એટલે થયું. ”

ગુલાબ:—“ ઉપાકાન્ત ! મહેં તને ન કહેવાના શબ્દો કહ્યા છે તે માટે પસ્તાગી છું. મહારા બોલવા સહામું જોઈશ નહિ. ”

ઉપાકાન્ત:—“ ભાભી ! એ શું બોલ્યાં ? ત્હમે કહેવા લાયક છે અને હું સાંભળવા લાયક છું. પ્રભાકર વિના મહારા દિવસો કેમ જશે ? ”

ગુલાબ:—“ ભાઈ ! એ તો વાત જ સંભારીશ નહિ. મ્હને તો એ જ થયાં કરે છે કે ‘ એ ગયો ક્યાં ? ’ એના ખર્ચ આવશે ત્યારે હું સોપારી ખાઈશ ત્યાંસૂધી સોપારીને અડકીશ નહિ. ”

* Sentimentality = ભાવમયતા.

આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળે જે કુટુંબને દુઃખ, નિરાશાનું ભાન પણ નહોતું, સંસારનો કડવો અનુભવ થયો નહોતો તે જ કુટુંબને રાત્રના બાર વાગ્યે સર્વસ્વ નિરૂપ, ગ્લાનિમય લાગવા માંડ્યું. એનું એ જ ઘર, એની એ જ શગડી, એની એ જ છબ્બીઓ, એની એ જ પાનપેટી, અને એના એ જ માણસોની વાતો મન અને ચક્ષુને આનંદ આપવાને બદલે, ધ્રુવાકરના અભાવે ત્રેના 'સ્નેહ—ત્રેની નમ્રતાનું તીવ્ર સ્મરણ ઉત્પન્ન કરાવી, બાળવા લાગ્યાં અને 'પણ એ ગયો ક્યાં' ના ભણકારા સર્વત્ર વાગી મર્મને ભેદવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

પૂર્વ કથા.

“ Large was his bounty, and his soul sincere,
“ Heaven did a recompense as largely send:
“ He gave to Misery all he had, a tear;
“ He gained from Heaven ('t was all he wished)
a friend. ” *

—Thomas Gray.

ધીરજલાલના આપદાદાનું વતન ભર્ય હતું; ભર્યમાં
લલ્લુભાઈના ચકલા પાસેનું એક ઘર ‘ આ અમારું ઘર ’ એમ
ઘણા કાળ સૂધી ધીરજલાલ તેમ જ તહેના કુટુંબીઓ ઝોળ-
ખાવતા હતા. ધીરજલાલના દાદાની પાસે બે પૈસાની પુંજ
હતી પરંતુ મુંબાઈનો દરિયો પુરાવાના સદામાં સર્વસ્વ ખોઈ
બેઠા; ઘરખાર ગીરો મૂકવાનો સમય આવ્યો; પોતાના નિકટના
પિત્રાઈને ઘર આપી દેવું જેમ તેમ પતાવ્યું; ભૂતકાળનો વૈભવ,
આવી પડેલી દરિદ્રાવસ્થાને લીધે વધારેને વધારે સાંભરવા લાગ્યો

* એના દાનનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું; એનો આત્મા શુદ્ધ હતો; અને
ઈશ્વરે આનો યોગ્ય બદલો આપ્યો હતો; દુઃખાર્તને તહેની પાસે જે
હતું તે અનુકંપા આપી હતી અને તહેના બદલામાં ઈશ્વર પાસેથી જે
જેમએ તે ‘ ઈશ્વરી સ્નેહ ’ રૂપી મિત્ર મેળવ્યો હતો.

પ્રાતમલાલે એક રૂપિયા મથુરીઆના હાથમાં મૂક્યો.
 ડ્રોપીરાઈટ.]

અને એ આધિના પરિણામે વૃદ્ધ ડોસા છોકરાંની ચિન્તા કરતા મૃત્યુ પથારીએ પડ્યા. અને તે જ અરસામાં પુત્રવધુ દયાકાર સુવાવડમાં હતાં; એક બાળુ ધીરજલાલનો જન્મ અને બીજી બાળુ પિતાનો દેહવિલય કામલ હૃદયના પ્રીતમલાલની આન્ત-વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત કરવા બસ હતો.

રહાંજના સાત વાગવાની તૈયારી થઈ હતી; સૂર્યનારાયણે અસ્ત થતાં પોતાના સૂવર્ણમય સુરખીવત્ કિરણોનો અંબાર ચોગરદમ પ્રસાર્યો હતો; નર્મદાના વિશાળ પટઉપર માછીઓના વહાણોમાંથી કર્કશ ધ્વનિ કાનની સાથે અથડાતા હતા; બગલાં આદિ પક્ષીઓ સ્વસ્થાનકે ટોળાંબંધ જતાં હતાં; દૂર દેખાતા ભવ્ય પૂલ ઉપર ગાડીનો ધબકારો સંભળાતો હતો; નર્મદાના ઘાટ ઉપર હિંદુ, પારસી, મુસલમાન સ્ત્રીઓ પાણી ભરી જતી નજરે પડતી હતી. પ્રીતમલાલ પિતાને દલા પાઈ, ઘડીકમાં પિતાની ગંભીર માંદગીની, ઘડીકમાં સુવાવડ સુવા ગયેલી નિરક્ષર પણ સ્નેહાળ અને સંસ્કારિત પત્નીની, બન્નેને કાંઈ થયું તો ભવિષ્યની સ્થિતિનું ચિત્ર નજર આગળ ખડું કરી સર્વની ચિન્તા કરતો નર્મદા નદીના પ્રવાહઉપર સૂર્યના રક્ત કિરણોથી રક્ત થયેલાં વાદળનાં પ્રતિબિમ્બ જોતો, પાછલી ખહારીયે ઉભો હતો. એટલામાં પ્રીતમલાલના સસરાનો નોકર મથુરીયો ઉપર આવ્યો અને “ભાઈ! દયાખેનને છોકરો આવ્યો” એ શબ્દ કહ્યા. રહેજ ગળગળીત આંખે “એમને શરીરે તો સાંઈ છે ને?” એમ કહી પ્રીતમલાલે એક રૂપિયો મથુરીયાના હાથમાં મૂક્યો. મથુરીયાના પગરવથી ડોસા જગૃત થયા અને પૂછ્યું “પ્રીતમ! કાણ હતું એ?”

“ એ તો મથુરીયો ! ”

“ કેમ આવ્યો હતો ? વહુને શરીરે સાંઝે તો છે ને ? ”

“ હા ! એ તો ખખર કરવા આવ્યો હતો. ”

“ શાની ? કાંઈ આવ્યું ? છોકરો આવ્યો ? ”

“ હા. ”

‘ હા ’ ની સાથે જ વૃદ્ધ ડોસાની આંખ્યમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં; આંખ્યો મીચાઈ ગઈ; અને હાથજોડી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરતા હોય એમ જણાયું. થોડીવાર પછી ડોસાએ પ્રીતમને પાસે બોલાવ્યો અને કહેવા લાગ્યો. “ પ્રીતમ ! હવે મહુને શાન્તિ થઈ; મહેં તહને કાંઈ આપ્યું નથી; ભૂતકાળની વાતો જ વારસામાં મળી છે. દયાકાર એ દિવ્ય કન્યા છે. એને ફલ-વીશ નહિ. મહારી પાછળ ન્યાતવરા કરવાની જરૂર નથી. દુનિયામાં સત્કાર્ય કરી મહુને સંભારશો એ મહોટું શ્રાદ્ધ થયું છે એમ હું માનીશ. પ્રીતમ ! તહે કદિપણુ મહારી આમન્યા ઉથાપી નથી. તહમને ધણીધણીયાણીના વ્યવહારમાં જેમ બને તેમ સરળતા કરી આપવા યત્ન કર્યો છે છતાં કોઈ દિવસ તહમા-રાંથી મહારે લીધે સુખ ભોગવાયું નહિ હોય તો અમૂક વય પછી બીજાનું કરેલું અયોગ્ય લાગે છે તેને લીધે જ હશે. પૈસો નથી મૂક્યો, તેમ પાછનું દેવું પણ નથી મૂક્યું. ધરખાર વગેરેની વ્યવસ્થા કરી દેવું પતાવ્યું છે. જેમ બને તેમ આ ગામથી, આપણા સગાં બહાલાંથી દૂર રહેવાય તો સાંઝે. ન બન્ધુમધ્યે ધનહીન જીવિતમ્ ॥ ”

“ એ વાક્યનો મહુને યથાસ્થિત અનુભવ થયો છે. પ્રીતમ ! વૈભવના વખતમાં રાત્રિ દિવસ પડ્યા પાથર્યા રહેનારમાંથી દવા

ભાવનાર કાઈ નથી. ન્હાનામાં ન્હાનાથી તે મ્હોટામાં મ્હોટાં સૂધી દરેકને ત્યાં હું રમશાનમાં ગયા વિના રહ્યો નથી; ત્હારી મા ગુજરી ગઈ ત્યારે આખી નાત ડાધુએ આવી હતી; પણ ત્હારી પાછળ જોજો; વાતોમાં ‘પૈસો ખુરી ચીજ છે’ એ કહેવું સાં રહે છે પરંતુ વ્યવહારમાં પૈસો એ જ પરમેશ્વર છે. બાઈ! મ્હને ત્હમારા બે તરફનો સંતોષ છે અને આટલી ખુશાલીની વાટચ જોતો હતો. બાઈ! હું જાઉં છું. ઈશ્વર ત્હારું કલ્યાણ કરશે. જય શંકર ! ત્હારે શરણુ છું.” આટલું કહી ડોસા શાન્ત થયા અને આંખો મીચી પડ્યા રહ્યા. પ્રીતમલાલ પિતાના સ્નેહ-શબ્દ સાંભળતો ત્હેમના ઓશીકા પાસે નીચું મ્હોં કરી શાન્ત ગંભીર અને ગ્લાનિગ્રસ્ત મુદ્રાએ બેઠો હતો ત્યાંથી ઉભો થયો. ફરી બારીએ ઉભો. નર્મદાના નીરમાં માછીના છોકરાઓ આનંદમાં હસતા કુદતા એક ન્હાનું કોટીયું હંકારતા હતા; કોટીયું પાણીમાં ઉછળતું હતું; આગળ જતાં એક વ્હાણુ સાથે અથડાયું તે અથડાતાંની સાથે જ ઉંધુ વળ્યું. કોટીયાની અંદરના બે છોકરા પાણીમાં પડ્યા. પડતાંની સાથે જ મ્હોટા વ્હાણુમાંના માછીઓનાં બજન બંધ થયાં અને ધબ્બોધબ્બ નદીમાં કુદકા મરાયા. પ્રીતમલાલે જ્હારીયેથી જોઈ શકાય એટલે દૂર માછીના છોકરા માટે જોયું પણ પત્તો લાગ્યો હોય એમ દેખાયું નહિ. “હમણાં તો આનંદ કરતા હસતા કુદતા દેખાતા હતા ને એટલામાં ક્યાં ગયા ? મ્હોત આમ સદાયે પાસે બમતું હશે ? છોકરાઓનો હસતો મ્હેરો હજી નજરે તરી આવે છે. એ મ્હેરો ફરીને હું નહીં જોઈ શકું ? આજ જીવન !” આમ ચિન્તાગ્રસ્ત પ્રીતમલાલ અંધાર થવાથી કાંઈ દેખી ન શક્યે

એટલે દિવો કરવા ગયો. દેવને દિવો કરી નમ્ર ચિત્તે શિર્ષ નમાવી પ્રણામ કર્યા અને પિતાની પથારી તરફ ગયો. ધીરે રહીને દૂધ પાવા ઉઠાડવા પિતાના માથા ઉપર હાથ મૂકતાંની સાથે જ શરીર ઠંડુગાર લાગ્યું. ધીરે રહીને એકાદ બે ખૂમ પાડી પણ નિષ્ફળ. પ્રીતમલાલ ગભરાયો. દાક્ટરને બોલાવવા કોને મોકલે ? નોકર હતો નહિ ને પોતે જાય તો ઘેર કોણ ? આખરે પ્રીતમલાલની હિમત રહી નહી અને દોડતા ચૂનાર-વાડામાંથી ડૉ. ભર્યાને બોલાવા ગયો. ડૉક્ટરને ત્યાં બે, ચાર મિત્ર આવેલા હોવાથી ‘આવું છું’ કહી પ્રીતમલાલને ઉભો રાખ્યો. અડધો પોણો કલાક થયો પણ ભર્યા ઉઠે નહિ. “સાહેબ ! આવો છો ? મહારા પિતાનું શું થયું હશે ? એમની પાસે કાઈ નથી !” પ્રીતમલાલના આવા શબ્દના ઉત્તરમાં “આવીએ છીએ. શી ઉતાવળ છે ? મરી જશે તો તમારા જેવા ગરીબ લોકને લાભ થશે.” ડૉક્ટરે જવાબ દીધો. પ્રીતમલાલના હૃદયમાં આ શબ્દે બહુ વેદના ઉત્પન્ન કરી પરન્તુ એનું કાંઈ ચાલતું નહતું. જે શેઠની ઉદારતાથી ધર્માંદા દવાખાનું કરવામાં આવ્યું હતું તે શેઠની શરત એ હતી કે દાક્ટરે વીઝીટ શી પણ ન લેવી. પ્રીતમલાલની સ્થિતિ વીઝીટ શી આપે એવી નહોતી. અને તેથી જ પિતાની દવા ડૉ. ભર્યાની કરવામાં આવતી. ઉદારવૃત્તિના મનુષ્યો પૈસા આપે, ધર્માંદા સંસ્થાઓ કાઢે પરન્તુ એ ઉદ્દેશ સાચવી, ઈશ્વરપ્રીત્યથે કામ કરનારા કેટલા થોડા હોય છે એ કોને અજાણ્યું છે ? ડૉક્ટર ભર્યા જેવા કેટલા દાક્ટરો ગરીબ વર્ગને બહાને પૈસા ખાઈ લેમની પ્રત્યે બેદરકાર રહેતા હશે ? દ્રવ્યવાન-સત્તાધારીઓને ધર્માંદા દવાખાનામાં જ સર્વ સગવડ કરી આપી દ્રવ્યવાનના

કુતરા કરતાં પણ ખરાબ રીતે ગરીબવર્ગ પ્રત્યે વર્તે છે એ ધર્માદા દવાખાનાનું અવલોકન કરવાથી સહજ જણાશે.

ખરાબર એક કલાકે ડૉ. ભર્યા મનમાં યડબડતા પરંતુ ખુદારથી ગરીબવર્ગ માટે સ્નેહ ઉભરાઈ જતો હોય તેમ ડોળ કરી, પ્રીતમલાલની સાથે ગયા. ઘેર આવી ડૉક્ટર સાહેબે ઉભાને ઉભા વૃદ્ધ ડોસા રહામું જોઈ, નીચા વળી નાડી તપાસી, અંતઃકરણમાં જરાપણ લાગણી શિવાય-‘He is dead નકામો મહેને અત્યારમાં ધક્કો ખવરાવ્યો.’ કહી ચાલતી પકડી. પ્રીતમલાલ હજી તો પિતાની સ્થિતિ માટે ચિંતાગ્રસ્ત છે, દાક્ટર શું કહેશે તે સાંભળવા ઉત્સુક છે ત્યાં He is dead એ શબ્દોએ ત્હેના હૃદયમાં જખમ કર્યો, મગજ એકદમ ભમી ગયું. આંખે ઝળઝળાયાં આવ્યાં; વિશેષમાં ‘નકામો ધક્કો ખવરાવ્યો’ એ વાક્યથી પ્રીતમલાલનું હૃદય અત્યંત દુભાયું અને ક્રોધ તેમ જ શોક રૂપે રૂપે વ્યાપી રહ્યો. દરિદ્રોને આવા શબ્દો સાંભળવા પડતા હશે ત્હેનો એને આજ જ અનુભવ થયો. આવા કઠોર વાક્યો શેઠ, શાહુકાર અને અધિકારીઓને નમી નમી સલામ કરતા ડૉક્ટરના મ્હોમાંથી સાંભળવા દયાકાર નથી તે માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને શોકપીડિત હૃદયે ડૉક્ટરને વિદાય કરી ઉપર આવી પિતાની પથારી પાસે હૃદય ખાલી કર્યું. એક સમય જે ઘરની દેવડીયે માણસોની ઠઠ જામતી, જે ઘરમાં માથે બ્હોરી કામ કરવાની હુંશા તુંશી ચાલતી, જેનું સ્મિતહાસ્ય, આગળ પાછળના મનુષ્યો, કૃપાની દષ્ટિ રહમજતા, જેનો ક્રોધ દૂર કરાવવા સર્વ ત્યાગ કરવા ઉત્સુક હતા તે જ મનુષ્યના મૃત્યુ સમયે દાક્ટરને બોલાવવા, અવસાન ક્રિયા કરાવવા કોઈ નહિ !

કેવી સ્થિતિ ! સુખમાં ચમન કરનારાને પૃથ્વીની સપાટી ઉપર
આવા અસંખ્ય બનાવો બને છે તહેનું ક્યાંથી ભાન હોય ?

ન જાને સંસારઃ કિં અમૃતમયઃ કિં વિષમયઃ ।

એ વિચાર પ્રીતમલાલને આબ્યો.

પ્રીતમલાલ અને દયાકોર સુજનતાથી આડોશી પાડોશીને
એટલાં પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં કે ડૉક્ટરને આવેલો જોઈ પાડો-
શની વિધવા પશીડોશી ઘરમાં આવી અને પ્રીતમલાલને પાસે
બોલાવી ધીરજ આપી. સામાન્ય રીતે અને તહેમાં ગરીબ
વર્ગને જોટલાં આડોશી પાડોશી સાહાય્ય આપી શકે છે, તેટલી,
તેથી અર્ધીપણુ સગાં, જાતિજનો આપી શકતાં નથી. પ્રીતમ-
લાલે ધડીકમાં દયાકોરનાં, ધડીકમાં પુત્રજન્મનાં, ધડીકમાં
પિતાના મૃત્યુના, ધડીકમાં ત્રાસરૂપ દેખાતા ભવિષ્યના અને
ધડીકમાં મનુષ્ય માત્રને ઉત્સાહી અને સુખી બનાવનાર આશા-
જનિત કાલ્પનિક સુખોના વિચાર કરતાં રાત્રિ વ્યતિત કરી.

પ્રાતઃકાલમાં પશીડોશીએ પોતાના પુત્ર મારફત બજારમાંથી
સર્વ સામાન મંગાવી પ્રીતમલાલને સંબંધીઓને ખર્ચ કરવાને
બોલાવી આવવા કહ્યું.

પ્રીતમલાલ જાતિમાં ફરી આબ્યો, એએક કલાક વાટય જોઈ
પરન્તુ પ્રીતમલાલના બેચાર અંગત મિત્રો સિવાય અને દયા-
કોરના ભાઈ સિવાય કોઈ આવ્યું નહિ. પ્રીતમલાલ બહુ
મુંઝાવા લાગ્યો. “જે જાતિમાં વધારે કેલવણી તે જાતિમાં
વધારે સ્વાર્થવૃત્તિ. નંદકિશોરનો પુત્ર ગુજરી ગયો ત્યારે મ્હોટા
મ્હોટા માણસો જેઓ આડે દિવસે દેખાયે દેતા નહોતા તે

* આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તે જાણતો નથી.—ભર્તૃહરી.

આવ્યા હતા. નંદકિશોર સત્તાધારી, દ્રવ્યવાનૂ હેમની શેઠ સર્વને પડી. શું એમનું મૃત્યુ એવે સ્થળે જ થશે કે જ્યાં એમના સર્વ સગાંઓ હશે ? ઈશ્વરના દરબારમાં ગરીબની ગણના જ નહિ હોય ? ધર આગળ સાપ, કુતરું કે ગધેડું મરી જાય તો પણ તેને ઠેકાણે પાડવામાં આપણા લોકો પુણ્ય માને છે; પરન્તુ અમારા જેવા એક જ જ્ઞાતિના સગાંસંબંધીના પણ ગરીબ વર્ગના સગાંને અવલ મળલ પહોંચાડવામાં હીનપસ્તી માને છે. સ્મશાન એટલું દૂર છે કે અમે ચાર પાંચ જણા એકલાં જઈએ તો પણ અધમૂવા થઈ જઈએ. સાહેબ લોકોની માફક ગાડી હોય તો કેવું સાઈ ? મુસલમાનો પણ ગમે એવા મુસલમાનના શબને અવલ મળલ પહોંચાડાવું એ ધર્મકાર્ય માને છે ત્યારે આપણી કેવી સ્થિતિ ?” આ પ્રમાણે વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રીતમલાલે બહુ વાટચ નેઈ. આખરે એકાદ બે “હવે તો લઈ ગયા હશે. મોડી ખખર મળી ને ખખર મળી કે તરત આવ્યા પણ લઈ ગયા’તા એટલે શું કરીએ એમ કહીશું.” એવો ઠરાવ કરી આવ્યા પણ સપડાયા. પશી ડોશીએ ઉભે પગે પ્રીતમલાલને મદદ કરી હતી અને એના કહેવાથી આખરે અગ્નિ-સંસ્કાર માટે શબને લઈ જવામાં આવ્યું.

રહાંજના ચાર વાગ્યા. સર્વ મંડળ વિખરાયા પછી પ્રીતમલાલ એકલો પડ્યો અને જમીન ઉપર જ તકીયો નાંખી નિરાશ થઈ સૂતો. રહામે પોતાની માતાની છબી ટાંગેલી હતી. તે જોતાં કાઉપરને થયું હતું તેમ ઉત્તેજિત કરતી લાગી.

“Grieve not, my child, chas all thy fears
away”*

* શાન્ત થા ! તું પુત્ર ગહારાં ! ઉદ્વેગને કર દૂર તું.

નિઃશબ્દ જડ છખી-અચેતન મૂર્તિ કરતાં અંદર રહેલા આત્મા પ્રત્યે સદ્ભાવ હોય, પ્રેમ હોય, તો આશ્વાસન આપી શકે છે. માર્ગદર્શક થઈ શકે છે. આંતરવૃત્તિના ઉપર કામલ અસર કરી શકે છે તે તહેણે આજ જાણ્યું. પોતાની બહાલી માતાના આત્મા સાથે વાત કરી રહ્યો ત્યાં બારણું ઉઘાડી મથુરીયો દાખલ થયો અને કહ્યું:—

“ભાઈ! દયાકારજીને સર્વ હકીકત જાણી છે; એમને જીવ તહમારામાં છે. બધાંયે ના કહે છે તો પણ સહમજતાં નથી. મ્હને અહીં મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ‘તહમે જરાયે ગભરાશો નહિ. મ્હારે શરીરે સાંઝ છે. તહમે તહમાંજ શરીર સંભાળજો. કંઈ હરકત પડે તો આ કુંચીથી મ્હારી પેટી ઉઘાડજો અને ત્હેનો ઉપયોગ કરતાં સંકાયાશો તો હું બહાલી નથી એમ સમજશ. એનો જરૂર પડે ઉપયોગ ન કરો તો મ્હારા સમ.’ પ્રીતમભાઈ! આ વાત ઘરમાં કાઠી જાણતું નથી. દયાજીને ને મ્હે રમાડેલાં તેથી જ મ્હને આ ખાનગી રીત્યે કહેવા મોકલ્યો છે. મ્હારા જેવું કામકાજ બતાવજો. તહમારે કાંઈ કહેવું છે?”

“ના! એટલું જ કહેજે કે મ્હારી ફિકર ન રાખે અને શરીર સંભાળી જલદી આવે એટલે નિરાંત. જરૂર પડે કુંચીનો ઉપયોગ કરીશ. મથુર! એમની તખીયત બરાબર ઠીક થાય ત્યાં સૂધી વખતો વખત બબર કરજો.” મથુરીયો ચાલ્યો ગયો પણ પાછળ જે સંસ્કારો મૂકતો ગયો તે પ્રીતમલાલને વધારે નમ્ર બનાવવા, વધારે ગળગળો બનાવવા બસ હતા. સુવાવડના હજી તો માંડ બે દિવસ થયા છે. શરીર નબળું છે છતાં ત્યાં

પડી પડી મ્હારી ચિન્તા કર્યાં કરે છે અને કુંચી મોકલી. ન કરે નારાયણ ને વૈધવ્યદશા પ્રાપ્ત થાય તે સમયે જેના ઉપર જીવન ટકાવી શકાય તે પણ મ્હને સોંપી દીધું ! બહાલી દયા ! એક બાજુ મ્હારી બહાલી માતાએ પોતાનાં પ્રેમાલ ચક્ષુ અને આન્તરશબ્દથી પ્રોત્સાહિત કર્યો ત્યારે ત્હેં પણ ત્હારા સ્નેહભર્યા આત્મ-ભોગી વર્તનથી મ્હને ચિન્તામુક્ત કર્યો.

દરિદ્રસ્ય પરામૂર્તિઃ તૃષ્ણા ન દ્રવિણાલ્પતા. ॥*

અને ત્હારા જેવા સ્નેહથી પરિપૂર્ણ જીવન મિત્ર છે.

દરિદ્રતાનું દુઃખ વિસારે પાડી સૌખ્યની શાન્ત છાયા પ્રસારનાર મ્હારી દયા તું છે પછી દુઃખ શું ! ” આવું બોલી શાન્ત થયો.

પિતા ગુજરી ગયાઃ દિવસ પછી દિવસ ચાલવા માંડ્યા અને શું કરવું એ પ્રશ્ન પ્રીતમલાલના ચિત્તને ડોળી નાંખવા લાગ્યો. પ્રીતમલાલ મેટ્રીક સૂઝી ભણ્યો હતો અને એકાદ બે ટયુશન રાખી દસ પંદર રૂપીઆ લાવતો હતો અને કાયમી નોકરીની તલાસમાં હતો. દોઢ મહિનો પૂરો થયે દયાકોર આવી અને પતિને ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવા લાગી. પોતાની ઇચ્છા હતી અને દયાકોરની સંમતિથી પિતાના બારમા તેરમાનાં જ્ઞાતિ-ભોજન માંડી વાળ્યાં હતાં. દયાકોર પતિની-પોતાની-આર્થિક સ્થિતિ સહમજતી હતી અને એવે વખતે બારમું કરી લોકમાં ખોટી કીર્તિ મેળવવા અને પછીથી પૈસાની તાણ ભોગવવા રાજી

* દ્રવ્યનો અભાવ એ દરિદ્રતાની દુઃખદ મૂર્તિ નથી પરંતુ તૃષ્ણા એ જ ખરી મૂર્તિ છે.

નહોતી અને તેથી જ તે પોતાનાં પિયરીયાંની પણ દરકાર ન રાખતાં પ્રીતમલાલની ઇચ્છાનુસાર વર્તી. જે સ્ત્રીઓ જ સ્હમજતી થાય એટલે કે સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણીથી સ્હમજતી કરવામાં આવે તો આપણા સામાજિક સુધારા કરવામાં કેટલી અનુકૂળતા થાય ? મ્હોટા મ્હોટા સુધારકો જેમનાં હૃદયમાં સુધારાની તીવ્ર લાગણી હોય છે તેઓને પણ પોતાની જાણી માતા, પત્ની કે ભગિનીના દ્વારાગ્રહને લીધે પોતાના સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ વર્તતાં કાણે સાંભળ્યા નથી ? જેની સાથે ગૃહસંસાર ચલાવવો છે, જેમની સાથે સતત રહેવાનું છે તેમને દ્વલવી, કુટુમ્બમાં કન્વેશનમાં બીજા વાવી સુધારક થવાની હિમ્મત ન હોવાથી આવાં પરિણામ આવે છે. આવે સમયે સ્ત્રીઓ જ સહાયભૂત થતી હોય તો કેટલો લાભ ? દયાકારના સમયમાં મહિલાપરિપક્વો નહોતી: દયાકારે ઉંચી કેળવણી લીધી નહોતી પરંતુ માઆપની યોગ્ય તાલીમથી, પ્રીતમલાલ જેવા પતિના સહવાસથી તેનું મન ઉન્નત થયું હતું; ખરું સુખ શું છે તે સ્હમજતી થઈ હતી, ‘૩૬૧ રાક્ષસી’ ના સંબંધથી શાં શાં માઠા પરિણામ થાય છે તે તેણે દુનિયામાં બનતા બનાવોથી જાણ્યું હતું અને તેથી જ તેણે સસરા પાછળ વાહ વાહ વાહ કહેવડાવવા નાં કહી હતી.

દસ વીસ રૂપિયામાં ચાકર રાખવો પોષાય નહિ અને તાણ વેડી ‘ખોટું દેખાશે’ એ બહીકે ચાકર રાખી ગૃહની વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત કરવા દયાકારની ઇચ્છા નહોતી. ધીરજલાલની ગૃહકેળવણી પ્રીતમલાલ અને દયાકારે હાથમાં લીધી હતી. આત્માવલંબનના સંસ્કાર ધીરજલાલમાં દાખલ થયા હતા.

ગરીબ દુઃખાર્તજનને યથાશક્તિ સાહાય્ય કરવી તે આ કુટુંબમાં કર્તવ્ય મનાતું; ઢેડ-લંગી કે બ્રાહ્મણ દુઃખ પીડિત હોય તો દયાકોર તેમ જ પ્રીતમલાલ સ્નેહથી તહેમની ખર્ચર પૂછતાં, ધરગથું વેદુ ખતાવતાં, અને વાર તહેવારે ગામ બહાર ગરીબ લોકોના ઝુંપડામાં જઈ તેમનાં જીવન સરલ કરી આપવા યત્ન કરતાં. ધીરજલાલ આ સર્વ મુગો મુગો નિહાળતો અને વગર મહેનતે તેનામાં દયા અને પ્રેમના અંકુરો ફુટવા લાગ્યા. પ્રીતમલાલ કે દયાકોરના કુટુંબ પ્રત્યે જ્ઞાતિવાળા કાંક તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. ઘોડીયામાં ધીરજલાલ ન ઝડપાયો તેથી દયાકોરનું કુટુંબ ફટફટ થયું હતું પણ પ્રીતમલાલ કે દયાકોરને જરા પણ ઊંચાટ ન હતો; ધીરજ આવ્યો ને પિતા ગુજરી ગયા માટે તે ‘ નેશ પગલાંનો ’ લેખાવા લાગ્યો હતો અને તેથી તહેને કોઈ ખોલાવતા નહતા. આનો લાભ એ થયો કે ધીરજલાલ, પ્રીતમલાલ અને દયાકોરની પાસે રહ્યો અને સામાન્ય રીતે પડતી બીજી ટેવો પડવા ન પામી.

પ્રીતમલાલે દરેક ખાતામાં અરજી કરી હતી; બની શકે તેટલા ઓશીસરોને મળી આવ્યો હતો; પરંતુ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ; ફેટલાકમાં આશાજનક જવાબો આવ્યા હતા પણ વગ ન હોવાથી નિરાશ થવું પડ્યું; રેલ્વે, તાર વગેરેમાં દાખલ કરાવી આપવા બેચાર તૈયાર થયા પરંતુ નજરાણા મૂકવાની શક્તિ નહોવાથી કાંઈ વળ્યું નહિ. છેવટે પોતાના પિતાના સહાધ્યાયી ત્રિયસુખરાય જેઓ અમદાવાદમાં મામલતદાર હતા તહેમને વિવેકસર પત્ર લખ્યો પરંતુ પત્રનો ઉત્તર જ નહિ. ‘ પિતાના વખતમાં અમારે ત્યાં ધણો વખત રહ્યો હતા;

ગાડી ઘોડા વાપર્યા હતા; અને એમને માટે પિતાને ચાર પૈસાનો ધસારો પણ લાગ્યો હશે. તે છતાં અત્યારે ઝોળખાણુ જ નહિ એમ વર્તે છે ! નોકરી ન અપાય તો કાંઈ નહિ પણ ચાર આંકડામાંથી પણ ગયા ?' આમ દયાકાર અને પ્રીતમલાલ વાતો કરતા હતા ત્યાં તાર આવ્યો. 'આપણને તાર ફોણ મૂકે એમ છે. આપણું કાંઈ પરગામ નથી જે સાણુ માદું હોય' એવી ચિન્તા કરતો પ્રીતમલાલ તાર લેવા ઉઠ્યો અને ધડકતે હૃદયે દયાકાર તહેની પાછળ ગઈ. તાર ફોણે, તાર પ્રિયસુખરાયનો હતો અને તેમાં 'જલદી આવો' એટલા જ શબ્દો લખ્યા હતા. 'આ શબ્દોમાંથી શું સ્હમજવું ? નોકરીને માટે બોલાવતા હશે કે કેમ ?' એવા અનેક તરંગો પતિ-પત્નીના મનમાં આવ્યા. રાતની બાર વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું નકી કરી દયાકાર પતિને માટે ભાથાની ત્રેવડ કરવા મંડી અને પ્રીતમલાલ પોતાના એકાદ બે મિત્રોને મળી આવ્યો. હાથમાં નહાનું પોટલું લઈ ધીરજલાલ તથા દયાકારને સજળ સ્નેહ ભરી આંખે નિહાળી પત્નીની શુભેચ્છાઓ લઈ હીંડતો જ સ્ટેશન ઉપર ગયો અને અમદાવાદ સ્થવારમાં પહોંચ્યો.

વીશીમાં પોટલું મૂકી પ્રિયસુખરાયનું ઘર ખોળતો ખોળતો રાયપુરમાં આવ્યો. પોલીસ ચોકી આગળ તપાસ કરતાં મામલતદાર સાહેબનું ઘર ખોળી કહાડ્યું. દેવડીએ બેચાર સીપાઈઓ બેઠા હતા; પ્રિયસુખરાયના છોકરાંઓ સીપાઈઓ પાસે રમતાં હતાં અને સીપાઈઓ અંદર અંદર બનાવવાની, ગાળો દેવાની, મારવાની તાલીમ આપતા હતા; શેડાણી—નવાં શેડાણી—એકાદ બે રજપુત સિપાઈઓ સાથે સોગટાંબાણ

રમતાં હતાં; અને ‘બા’ ની કાંકરી મારતાં ડરતા હતા; ‘બા’ને સોગટાં રમવા, સીપાઇઓ જોડે વાતો કરવા, કારકુનોની વહુઓને બોલાવી તે ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવવા, અને કોઈ વખત ઠાઠ મારી ગાડીમાં બેસી બીજા ઓપીસરોની વહુઓને ત્યાં મળવા જવા સિવાય બીજો ધંધો હતો નહિ. રસોઇઓ, નોકર ચાકર હોય પછી સ્ત્રીઓને શું કામ હોય? સ્ત્રીઓની ફરજ બજાવવાની હોય તો પછી મ્હોટે ઘેર પરણવું શા માટે?

તપાસ કરતાં ‘રાવસાહેબ’ હજી સૂતા છે એટલો જવાબ મળ્યો. મામલતદાર સાહેબના ઘરનો તાલ જોતો પ્રીતમલાલ બેઠો. એક કલાકે પ્રિયસુખરાયે પ્રીતમલાલને અંદર બોલાવ્યો અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. “ત્હમારો કાગળ મળ્યો હતો. પરંતુ જવાબ લખવો ઠીક નહીં ધારી લખ્યો નહોતો. એથી ત્હમારા મનમાં કાંઈકાંઈ વિચાર આવ્યા હશે: ત્હમારા પિતાને અને મ્હારે ઘણો સંબંધ હતો; ત્હમારી આવી સ્થિતિ હશે એમ મ્હને સ્વપ્ન પણ નહિ; ત્હમારી ખર્ચર કાઢવાની ઘણી વખત ઉત્કુંઠા થતી પણ કામને લીધે વિસરી જતો. હશે. ત્હમને મદદ કરવી એ હું મ્હારી ફરજ સહમંજુ છું અને મ્હું ત્હમારે માટે ગઈ કાલે સાહેબને વાત કરી છે; હાલમાં અંગ્રેજી જાણનારની ખોટ છે અને ત્હમે સારું કામ કરશો. એવી મ્હું ખાત્રી આપી છે. આજ જમીને બપોરે મ્હારી સાથે ઓપીસમાં આવજો. સાહેબને હું મેળવી આપીશ. બરાબર બાર વાગ્યે આવજો.” આટલું કહી પ્રીતમલાલને રજા આપી.

પ્રીતમલાલના મનમાં તો એમ જ હતું કે પ્રિયસુખરાય-કાકાને ઘેર જ ઉતરીશું પણ આનો રોકડો જવાબ મળ્યો.

આમાં પ્રિયસુખરાયનો બહુ વાંક નહોતો. કારણ કે નવાં શેઠાણીનો મિળન બહુ કડક હતો; મામલતદાર સાહેબ કચેરીમાં ગુન્હેગારને પાંચ છ મહિના કેદની શિક્ષા કરી શકતા પણ ઘરમાં ત્રેમનું કાંઈ ચાલતું નહિ. ત્રેમમાં મહેમાનની વાત આવી કે શેઠાણી ચણિડકા થતાં. ‘ એવા લડધાઓ રોજ રોજ આવી મફતનું ખાઈ જતાં શીખ્યા છે ! કાંઈ મફત નથી આવતું ! આટલું મૂકીને આપણે ત્યાં શું છે ’ એમ શેઠાણી મામલતદાર સાહેબ ઉપર રોષ કાઢતાં. પ્રિયસુખરાય સ્હમજી હતો અને તેથી ઘરમાં કલેશ વધારવાને બદલે મહેમાનગીરીની ભાંજગડમાં પડતો જ નહિ. ના ન કહેવાય એવા મહેમાનો માટે ત્રેમણે એક ન્હાનો અંગલો ભાડે લઈ રાખ્યો હતો અને ત્યાં માણસ રસોઈઆની તજવીજ કરી રાખી હતી; મહેમાનને બહારોબહાર અંગલે મોકલવામાં આવતો અને મામલતદાર સાહેબ મહેમાન રહે તેટલા દિવસે ત્યાં રહેતા અને ઘર આગળ ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ગયા છે એમ સ્હમજીવવામાં આવતું. આટલી બધી ચોકસાઈ છતાં કદાપિને શેઠાણીને ખબર પડતી તો મામલતદાર સાહેબની ધૂળ નિકળતી અને શાન્ત ચિત્તે સાંભળી રહેતા અને ‘ હવેથી વિચારીશું ’ એટલો જ ઉત્તર આપતા. પ્રીતમલાલ વિશીમાં જઈ ભોજન વગેરેથી પરવારી બરાબર બાર વાગ્યે મામલતદાર સાહેબને ઘેર આવ્યો અને ત્રેમની સાથે ગાડીમાં કચેરીમાં ગયો. કચેરીમાં સાહેબને મળ્યો અને વાતચિત્ત અને જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થઈ સાહેબે ચાળીસ રૂપીઆની ઇંગ્રેજી ક્લાર્કની જગા આપી. આ હુકમ મળતાંની સાથે જ પ્રીતમલાલની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને સાહેબ તેમ જ પ્રિયસુખરાયનો આભાર માની બહાર નિકળ્યો. પોતાના

એકાદ બે ન્યાતીલા મિત્રોને મળી ઘર ખોળી રાખવાની વિનંતી કરી તે જ રહાંજની ગાડીમાં ભર્ય ગયો. ભર્યમાં દયાકોર પતિને નોકરી ઉપર જવું પડે તો શું શું જોઈશે તહેનો વિચાર કરી ઘરના સામાનમાંથી ઠીક ઠીક કરવા લાગી હતી. અને કદાપિ નોકરી મળે તો ભર્યનું ઘર ઉપાડી લઈ અમદાવાદ જવું એમ નક્કી કર્યું હતું; પ્રીતમલાલને જોતાં જ કાંઈ શુભ સમાચાર છે એમ દયાકોર રહમજી ગઈ અને પતિના શરીર વર્તમાન જાણી સંતુષ્ટ થઈ. દયાકોર નોકરીની હકીકત જાણતાં પ્રિયસુખરાયનું વાકું બોલવા માટે દિલગીર થઈ અને ભવિષ્યમાં આપણું કામ ન થાય તો પણ કોઈનું વાકું બોલતાં વિચાર કરવો એ નિશ્ચય કર્યો. પ્રીતમલાલની નોકરીની વાત ભર્યમાં ઉડી પણ ‘ચાલીશ રૂપીયાની સરકારી નોકરી કોણ આપે એવું છે ? દસપ્રારની મળી હશે, ખાનગી હશે, કોણ જાણે ક્યેમ મળી હશે ? શાયે જોટાળા હશે !’ એવી ચર્ચા ચાલી રહી હતી; આ સર્વ ટીકાને ન ગણકારતાં પતિપત્નીએ સાથે ન લઈ જવા જેવો સામાન હરાજના માલ લેનાર ળોરાને આપી દઈ ફટલાક પૈસા ઉત્પન્ન કર્યા; ઘરનું ભાડું પતાવ્યું; અને આ નહાતું સુખી કુટુંબ પોતાની જન્મભૂમિ ભર્ય છોડી ભાગ્ય અજમાવવા અમદાવાદ ગયું.

પ્રકરણ ૩ નું.

પૂર્વકથા (ચાલુ)

- “ જીવનનાં કેટલાંક વર્ષ વીલ્યાં.
“ કેટલાં ? તે કાણ કહેશે ?
“ પ્રભો કેટલાં ? નું મ્હારે કામે શું છે ?
“ અનન્ત કાલશ્રેણિમાં હું જન્મ્યો છું,
“ અનન્ત કાલશ્રેણિમાં હું સમીશ.
“ પ્રભો ! એટલી જ યાચના છે કે
“ ત્હારા ચરણ શરણમાં વિરામું; ”

—કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ.

પ્રીતમલાલનું જીવન અમદાવાદ આવ્યા પછી પલટાયું; ભરૂચમાં દશાના પરિણામે જ્ઞાતિવાળા તેમ જ બીજા દયા ખાતા હતાં; ‘બીચારો’ ઉપનામ ધડીયે ધડીયે વપરાતું; અમદાવાદમાં નવો જ ઉત્સાહ લાગતો; પોતાની જ્ઞાતિના માણસો હતાં છતાં ત્યાં પ્રીતમલાલને સરકારો નોકરીને લીધે સન્માન મળતું હતું; નિશાળ અગર પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા બખ્ખે ચચ્યાર વર્ષ નપાસ પડતાં વિદ્યાર્થીઓ એની એ નિશાળમાં— એના એ વર્ગમાં પોતાની જાતને તુચ્છ સ્હમજે છે અને બ્યારે બીજી નિશાળમાં અથવા પરગામ જાય છે ત્યારે ત્હેમનામાં નવો જ ઉત્સાહ આવતો કાણે નથી જ્ઞેયો ? નવી સ્થિતિમાં

ભૂતકાળની નિષ્ફળતા—પોતાના અવગુણો કાઢી જાણતું નથી તેથી સર્વના મનમાં એક સરખી ભાવના થાય છે.

“ ગુણી પુરુષ, પાપાણુ, ને, વળ્લને ન વેચાય;

જન્ય દુરનિજ ભૂમિથી; અધિક કીમતી થાય. ”

પ્રીતમલાલ અને દયાકોરને પણ એમ જ થયું; ચાળીસ રૂપીઆની સરકારી નોકરી હાલ કરતાં તે વખતે વધારે માનનીય ગણાતી હતી; અને પરિણામ એ આવ્યું કે ધીરજલાલનો વિવાહ અમદાવાદમાં થયો.

પ્રીતમલાલની ગેરહાજરીમાં ધીરજલાલની કુળવણી દયાકોરના હાથમાં હતી અને દયાકોરે ધીરજલાલને એવી રીતે કુળવ્યો હતો કે અસંતોષ, મ્હોટાઈ, અમૂક વિના ચાલે જ નહિ એ વૃત્તિ જડ મૂળથી ઉપેડી નાંખી હતી; સરકારી નોકર એટલે ચાકર જોઈએ એ વિચાર દયાકોરના મગજમાં ઉદ્ભવ્યો જ નહોતો; અને ધર્મદાનની સાથે કરકસરથી ગૃહસંસાર ચલાવી દયા-પ્રીતમનું જોડું અમદાવાદમાં પ્રીતિપાત્ર થયું હતું.

જૂના, વધારે પગારના નોકરો ‘ક્યારે મરે, ક્યારે પેનશન લે, હવે મ્હારા ઉપર આટલા રહ્યા,’ એવા વિચારો પ્રીતમલાલના મનમાં કેટલીક વખત આવતા પણ કાળે કરી, દબતાથી દૂર કર્યા અને **કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન** એ ગીતાવાક્યને માન આપી નોકરી કર્યે જતો હતો; થોડા વર્ષમાં મામલતદારની જગા મળી અને દોઢસોનો પગાર થયો. ધીરજલાલને થોડોક અભ્યાસ કરાવી પોતાની હયાતિમાં ઠેકાણે પાડવાના ઇરાદાથી જ્યુડીશીયલ ખાતામાં ઉમેદવાર રખાવ્યો હતો

અને તે જ વર્ષે ત્હેનાં લગ્ન ગુલાબ સાથે કરવામાં આવ્યાં; દયાકાર વહુ મટી સાસુ થયાં અને ગૃહકાર્યમાં ગુલાબની સાહાય્ય મળવા લાગી. પ્રીતમલાલ તથા દયાકારનો સ્વભાવ એવો સુશીલ અને સ્નેહાળ હતો કે ગુલાબને જરાપણ તકરાર થવાનો સંભવ નહતો. પુત્રને પરણાવ્યા પછી, પુત્રવધુ ઘેર આવ્યા પછી, પતિપત્ની તરીકે સર્વ સુખ ભોગવે એવી અનુકૂળતા કરી આપવી એ ફરજ મનાતી; વહુની સાથે દિવસના ભાગમાં જરાયે મળવાં ન દેવાં, રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા શિવાય વહુથી પોતાની મેડીએ ન જવાય; પતિપત્નીને વખતો વખત ખાવા પીવા માટે—વાપરવા માટે પાઈ પણ ન આપવી; બત્તેને કાઈ પણ ઠેકાણે સાથે બહાર ન જવાં દેવાં; સાથે જાય અથવા એવી રીતે આનંદ કરતાં હોય તો ‘એશરમ’ ‘વહુઘેલો’ ‘વરઘેલી’ કરી અડાવી નાંખવાં; વહુને માટે બજારમાંથી કાંઈ લાવે તે ખમાય નહિ. આ સહુ પ્રીતમલાલ તથા દયાકારના સંબંધમાં નહોતું અને ત્હેને લીધે જ કુટુંબમાં આનંદ અને શાન્તિ પ્રસરી હતી.

કાળે કરી ગુલાબ અને દયાકારને સાથે પુત્રજન્મ થયા. પ્રભાકર અને ઉપાકાન્ત સાથે ઉછરવા લાગ્યા અને બત્તેના મગજમાં આ સુખી કુટુંબના ઉચ્ચ સંસ્કાર પડ્યા. ગૃહનું સર્વ કાર્ય ગુલાબ કરતી અને દયાકાર ઉપાકાન્ત તથા પ્રભાકરને બેસાડી રામાયણ, તેમ જ મહાભારતની કથાઓ સ્નેહથી કહેતી અને ઉચ્ચ ભાવોનો વિકાસ કરતી; સામાન્ય રીતે ન્હાના બાલકો કાંકે સહમજતા થયા પછી આ શું ? આનું નામ શું ? એમ પ્રશ્નો પૂછે છે, આવી વખતે ત્હેમની શંકાઓ દૂર કરવાને

બદલે માઆપો તેમ જ વડીલ વર્ગ ‘બેશ, છાનો માનો’ ‘કચકચ શી?’ એવા ક્રોધયુક્ત ઉદ્ગારોથી ત્હેમની વૃત્તિ દબાવી દેછે અને બુદ્ધિ ખીલવવાનાં સર્વ રસ્તા બંધ કરી દેછે. દયાકોર આ બન્ને ન્હાનાં બાલકોને દેવદર્શન તેમ જ બીજે રથને સાથે લઈ જતી; ત્હેમની દરેક શંકા પ્રેમથી સહમજાવી દૂર કરતી અને બીતિ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે હીમ્મતનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. ‘બાઘડો આવ્યો’ ‘મંકોડાની કોઠીમાં પુરીશ’ ‘ફલાણે ઠેકાણે એકલા જશે મા! ભૂત છે.’ ‘કાબુલી આવ્યો’ એવા શબ્દ કાને પહોં પડવા દેતા નહિ. ત્હેની સાથે એવો નિયમ કર્યો હતો કે બીજા છોકરાઓ ગાળો દે અથવા લૂંટ તો પણ મ્હોમાંથી અપશબ્દ કહાડવો નહિ. ‘તહમારું અથવા બીજાનું માયું ફાડી આવશે તો હું ખુશી થઈશ પણ નાહિમત થઈ ગાળો દેતાં, અપશબ્દ વાપરતાં જોઈશ કે સાંભળીશ તો હું દીલગીર થઈશ. દયાકોરનું આ બન્ને છોકરાં પ્રત્યે એવું વર્તન હતું કે જો એક ઘડી પણ દયાકોર ન બોલાવે, દયાકોરને દીલગીર દેખે તો ઉપાકાન્ત તેમ જ પ્રભાકરનો દિવસ ગ્લાનિમય જતો.

ન્યારે દયાકોર આ પ્રમાણે ગૃહકેલવણી ઉપર લક્ષ આપતી સારે પ્રીતમલાલ વખતો વખત નિશાળમાં જતો અને અભ્યાસની ખબર કહાડતો. જેમને નિશાળનો અનુભવ છે અથવા જેમના પુત્રો નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા હશે ત્હેમને વિચાર કરતાં સહજ જણાશે કે નિશાળે મોકલ્યા—નિશાળે જાય છે એટલી જ ખબર કહાડી એટલે આપણું કર્તવ્ય થયું એમ માને છે. એવા પણ મનુષ્યો, કેળવાયેલા મનુષ્યો નજરે પડે છે કે જેઓ પોતાના પુત્રો કયા ધોરણમાં અભ્યાસ કરે છે તે પણ

જાણુતા નથી. ઘર આગળ આપણે કાંઈ દેખરેખ રાખતા ન હોઈએ અને નિશાળમાં કેવું શિક્ષણ અપાય છે અને લેવાય છે ? કોની સંગત છે ? રજાઓમાં ક્યાં ભટકે છે ? એની કાંઈ પણ તપાસ ન થાય પછી સારી પ્રજા થાય એ આશા રાખવી નિર્થક છે.

ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર આ પ્રમાણે સારા વાતાવરણમાં ઉછર્યા હતા અને તેથી તહેમની માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓ બહુ સારી ખીલી હતી. ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકરને માટે અમદાવાદ તેમ જ ભરૂચ મુંબાઈનાં માગાં આવવા માંડ્યા હતા. પરંતુ દયાકોરે ‘વિવાહ કરી રાખવા’ સાડ ના પાડી. ‘ના પાડે છે એટલે અભિમાનીમાં ગણાતા થશે’ ‘પછી કોઈ નહિ આપે’ અને છોકરો રખડશે એમ ગુલાબના મનમાં થતું. પ્રભાકરનો વિવાહ કરે તો ઠીક એમ થતું અને વખતો વખત ધીરજલાલને કહેતી પણ ખરી. ધીરજલાલ ને દયાકોર વિવાહ કરી રાખવાની પદ્ધતિથી સહામાં હતાં. છોકરી કરતાં છોકરાવાળાએ જ મોડાં લગ્ન કરવા તૈયાર રહેવું અને વિવાહની ના પાડવી જોઈએ અને તેમ થાય તો જ કન્યાઓને સારા વર મળે એમ ખાત્રી હોવાથી ઉપાકાન્ત કે પ્રભાકર એમાંથી એક-કેનો વિવાહ કરવો નથી એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. આ નિશ્ચયનું પરિણામ એ આવ્યું કે ‘ના કહે છે તહેને ત્યાં કોણ વિવાહ કરવા ખેસી રહ્યું છે ?’ એમ જ્ઞાતિમાં કન્યાવાળાઓમાં વાતો ચાલી અને ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકરને કન્યા ન મળી. સાસુની રીસ તે વહુને મુખ એ પ્રમાણે કાકા ભત્રિજને અભ્યાસમાં અનુકૂળતા થઈ. ઘણીખરી જગાએ હિન્દુભાઈઓ ગૃહસ્થાશ્રમ

તેમ જ વિદ્યાર્થી અવસ્થા સાથે જ ભોગવે છે; અને સાથે ભોગવે છે તે છતાં બુદ્ધિમાં બીજી પ્રજ્ઞને કેટલીક વેળા પછાત પાડે છે ત્યારે જો આ બે અવસ્થા સાથે ન આવતી હોય તો કેટલી બધી શક્તિ પ્રદર્શિત થાય ?

દયાકોર અને ગુલાબનો શાન્ત સંસાર ચાલ્યો જતો હતો અને ઈન્દુ અને કાન્તિના જન્મ થયા. ઈન્દુના જન્મની સાથે પ્રીતમલાલને પેન્શન મળ્યું અને આથી સર્વ કાઈ મશ્કરીમાં તહેને ‘પેન્શનગવરી’ કહેતાં. ઘરમાં માણસની વૃદ્ધિ સાથે આવકમાં ઘટાડો થયો એટલે ઈન્દુના પગલાં સગાં વહાલામાં અશુભ લેખાયાં. મૂળ તો પુત્રિની જાત હિંદુ સંસારમાં હલકી લેખાય છે ને તહેમાં પેન્શનને લીધે વધારે હલકી થઈ. પ્રીતમલાલ તથા દયાકોર ઈન્દુ કે કાન્તિમાં પોતાની જાત હલકી છે એવો વિચાર ન આવે એટલા માટે સર્વ પ્રયત્ન કરતાં હતાં અને એમાં ઘણે દરજ્જે ફલિભૂત થયાં હતાં; પરંતુ ગુલાબ તેમ જ સગાંસંબંધી, આડોશીપાડોશી ઈન્દુ અને કાન્તિનાં દેખતાં એવા વિચાર કાઢતાં હતાં તેથી ઉષાકાન્ત અને પ્રભાકર જેવી રીતે ઉછેરાયા હતા તહેવી રીતે આ છોકરીયો ઉછેરાઈ નહિ. ઈન્દુના જન્મ પછી દયાકોરનું શરીર પણ ધસાયું હતું; પ્રીતમલાલ બહુ કામના કારણે અશક્ત થયા હતા. આ બે છોકરાંની કેળવણી ગુલાબને હાથે આવી અને ગુલાબનો સહભાવ ચ્હીડીયો અને કાંક અદેખો હોવાથી આ બન્ને છોકરાંના વાંસા સારી રીતે ધોવાતા હતા. કાન્તિ અને ઈન્દુ નિશાળે જતાં હતાં ખરાં પણ જ્યારે ગુલાબને કામનો કંટાળો આવતો ત્યારે નિશાળે મોકલવાની બંધી કરવામાં આવતી એટલું જ નહિ પણ ઘર

‘આગળ વાંચતાં વાંચતાં પણ ‘પેલી લોટી લાવ્ય’ ‘તપેલી લાવ્ય’ ‘અટામણુ લાવ્ય’ ‘સૂડી લાવ્ય’ એમ હજારો ધક્કા ખવડાવવામાં આવતા. આવી સ્થિતિમાં છોકરીયોનો અભ્યાસ કેવો થાય તેનો અનુભવ કોને નહિ હોય ?

મહા વદ તેરસને દિવસે ચારેક વાગ્યાના સુમારે પ્રીતમ-લાલના ઘરમાં ગરબડ હતી. અંદરના ઓરડામાં ખાટલા ઉપર દયાકોર તાવે ફફડતી હતી; આજ કેટલાક દિવસ થયા દયાકારના શરીરમાં તાવે ધર ધાલ્યું હતું; દાકતરોની દવા ઉપરાંત, વૈદની, ધરની દવાઓ ઉપરા ઉપરી કરવામાં આવતી.

ધીરજલાલ સહવાર સહાંજ માતુઃશ્રીની સેવા કર્યા કરતો હતો. ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર દયાકારની પાસે નિરંતર બેસી પંખો નાંખતાં, બરફ ધસતાં, દવા પાતાં અને શ્રીમત્ ભાગવતની કથા વાંચી સંભળાવતાં. ગુલાબવલ્લુ સાસુનાં મંદવાડથી ત્રાસી ગઈ હતી એટલું જ નહિ પણ સાસુ વિના આખા ઘરનો ભાર શી રીતે ચલાવી શકાશે તેના વિચારથી નરમ થઈ હતી. અસાર-સુધી ‘હું શું જાણું? મહારાં સાસુ જાણે’ એટલું કહી જવાબ-દારીમાંથી મુક્ત થતી તે ગુલાબને—સ્વતંત્ર ગુલાબને પીડા આવી પડી એમ થવા માંડ્યું.

“ નિદ્રાશી ગાઢ શાન્તિમાં ફરીથી ગૃહ એ પડે

“ કાચના દ્વારમાંથી ત્યાં સન્ધ્યાના કિરણો ઢળે* ”

સંધ્યાકાળ થઈ; ઘરમાં અંધારું થવા લાગ્યું; દેવતાની ધુણી ઘરમાં ફરી વળવા લાગી; દિવા માટે દિવાસળીની પેટી ખોલાવા

લાગી; દૂરથી મંદિરોમાં થતી આરતિના અવાજો કાનની સામે અથડાવા લાગ્યા; હવા સ્થિર થઈ હતી; અને સર્વત્ર તિમિર-અન્ધકાર આનંદને બદલે ગમગીની ઉત્પન્ન કરે એવો દેખાવ થઈ રહે એવો સમય થયો હતો; એટલામાં માણસોના ધબકારા-પગરવ સંભળાયા. બારણું ઉઘડ્યું અને તેની સાથે પાંચ સાત માણસોએ ઉપાડેલા છે એવી સ્થિતિમાં પ્રીતમલાલ ઘરમાં દાખલ થયા. ઉષાકાન્ત અને પ્રભાકર ઓરડામાંથી એકદમ બહાર આવ્યા અને પ્રીતમલાલને જોતાં જ આભા થઈ ગયા; પ્રભાકર ધીરભાઈને ઓળવા નિકળી પડ્યો અને પ્રીતમલાલને ઓરડામાં લઈ જઈ સૂવાડ્યા. પ્રીતમલાલને દયાકોર ઉચ્ચ સ્વભાવથી એટલાં તો પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં કે પ્રીતમલાલને કાંઈ થયું છે એ સાંભળતાં જ તમામ પાડોશીઓ ઘરમાં ભરાઈ ગયાં. રનેહથી ખબર પૂછવા આવેલાને કહાડી મૂકવા એ હિન્દુ-સંસારમાં અયોગ્ય લેખાય છે; માંદા માણસ પાસે બીડ ન કરવી એ આરોગ્યવિદ્યામાં તેમ જ દાકતરોને મ્હોઢે સાંભળેલું હોવાથી ઉષાકાન્ત વિચારમાં પડ્યો હતો. થોડીકવાર પછી માણસો વિખરાયાં; ધીરજલાલ આવ્યા; અને હકીકત શી બની તે છવા લાગ્યા.

પ્રીતમલાલ એક ઓળખીતા વકીલને ત્યાં આજ બપોરના ગયા હતા; એ વકીલ પાસે એ ત્રણ કલાક રહ્યા હતા; શામાટે રહ્યા હતા તેની કાઠને ખબર નહોતી પરંતુ કાંઈકે કાગળીયાં ઘેરથી લઈ ગયા હતા એટલું સર્વ જાણતા હતા. વકીલને ત્યાંથી નીકળી પ્રીતમલાલ હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં બેઠા; ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા વાંચતા હતા તેવામાં છાતીમાં એકાએક સણકા

આવ્યો અને પટાવાળા પાસે પાણી મંગાવ્યું. પાણી પીધું પણ કાંઈ શાન્તિ વળી નહિ. એકાદ એ પારસી અને યુરોપીઅન સદ્ગૃહસ્થો એકા હતા તેમને પ્રીતમલાલે પોતાની હકીકત કહી. એ લોકોએ દાકતરને ત્યાં જવા સલાહ આપી. દાકતરને ત્યાં જવા ઉઠે છે તહેવા જ તમ્મર આવ્યા, છાતીમાં ફરીને દરદ થયું. એક હાથ છાતી ઉપર અને ‘અરરર’ ‘શંકર હર’ એ શબ્દો સાથે પ્રીતમલાલ જમીન ઉપર પડ્યા. પડતાંની સાથે જ પારસી અને યુરોપીઅન ગૃહસ્થો સારવાર કરવા લાગ્યા; પાણી છાંટી શુદ્ધિમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવા મંજ્યા પણ નિર્થક. શ્વાસ જરમાં ચાલતો હતો, આંખો બંધ હતી ને છાતી ઉપર હાથ ફરતો હતો. ભાડાની ગાડી કરી પ્રીતમલાલને ઘેર લઈ જવામાં આવ્યા. ધીરજલાલે આવતા વાંત જ દાકતરને માટે માણસ મોકલ્યું. પ્રીતમલાલના અકસ્માતને લીધે દયાકાર વિસરાયાં. એ તો ખાટલા ઉપર પડ્યાં પડ્યાં, ઉપાકાન્ત, પ્રભાકરને ખુમે પાડતાં હતાં; ‘આજ હજી સૂધી કેમ આવ્યા નહિ’ એમ કહી પતિની વાત જોતી હતી; પણ ધરના બીજા ભાગમાં પોતાનું જીવન સર્વસ્વ જોખમમાં છે તેની આ સાધ્વી સ્ત્રીને જરાએ ખબર નહોતી. દાકતરે આવી પ્રીતમલાલની ચિકિત્સા કરી અને હાર્ટ ડીસીઝ—હૃદયરોગ જાહેર કર્યો. ભય ભરેલું નથી એવું કહી દવા આપી ચાલ્યો ગયો. પ્રીતમલાલને દવાથી કાંક આરામ થયો. આંખો ઉઘાડી ‘દયા ક્યાં છે? ધીરજ? ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકરને ગભરાવા દષ્ટિ નહિ; ઈન્દુ તથા કાન્તિ ન્હાનાં છે તેમને સાચવજો. ત્હમે ગાળો ન દો એવું મ્હં કયું છે એટલે નિરાંત છે.’ આજનો દિવસ મ્હને સારો લાગતો નથી. માત્ર દયા માટે મ્હારો જીવ બળે છે. મ્હારા ખેલાં એ ગઈ હોત

તો સાં. પતિના મૃત્યુ પછી સ્ત્રીનું જીવન નકામું છે એમ માની સ્ત્રીની અવગણના બહુ થાય છે. ઇશ્વર કલ્યાણ કરો ' એટલું બોલી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. પ્રીતમલાલે પોતાના જીવનમાં એવું એકે કૃત્ય બાણી જોઈને કર્યું નહોતું કે એનો પશ્ચાતાપ થાય.

દયાકારને પ્રીતમલાલ નરમ થઈને આવ્યા છે એવી ખબર છોકરાં મારફત મળી. આ ખબર મળતાંની સાથે જ તાવથી બળતી ઝળતી પણ સાફાળી ઉઠીને ન્હાની ઈન્દુના ટેકાથી બ્યાં પ્રીતમલાલ હતા ત્યાં ગઈ.

“તહમને શું થાય છે? છાતીનું દરદ ઉપડ્યું છે? લાવો શેક કંઈ!” આટલું કહી દયાકાર પ્રીતમલાલના ખાટલા ઉપર બેઠી અને તેમનું માથું ખોળામાં લઈ છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. “દયા! તહારા શરીરમાં આટલો બધો તાવ છે, અશક્તિ છે, ફુજો છે ને શું કરવા આવી? શેક કરવા આ છોકરાઓ ક્યાં નથી?”

“એ ખરૂં પણ તહમારો રોગ ખરાબ છે. તહમે નરમ હો તે વખતે તહારા શરીરના વચણુવ કરવાં એ મહને રૂચતું નથી. પહેલાં તહમે ને પછી હું.”

“પહેલાં પછીનો નિર્ણય અત્યારે કરવાનો નથી. તું જઈને સૂઈ જા. મહને છાતીમાં દરદ થાય છે, મટી જશે. પણ તહારી ફિકર થાય છે. આ છોકરાઓ તહને દુઃખ દે એવા નથી.”

“એવું બોલશો નહિ. લાવો ટર્પેન્ટાઇન ચોળું; હમણાં નરમ પડશે.”

ટર્પેન્ટાઇન લાવવામાં આવ્યું, શેકને માટે શધડી સળગાવવામાં આવી, ઉષાકાન્ત પ્રભાકર વગેરેએ દયાકારને સૂઈ જવા

બહુ આગ્રહ કર્યો છતાં દયાકોર એકની એ ન થઈ. ધૂનતાં ધૂનતાં દયાકોરે શેક કરવા માંડ્યો અને પોટલી ઉન્હી થાય તે દરમિયાન પ્રીતમલાલની છાતી ઉપર, મ્હોં ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવતી હતી. આઘેડ પતિપત્નીને આવી સ્થિતિમાં જોતાં કોઈને વિસ્મય લાગે પરંતુ વર્ષ વધવાની સાથે પ્રેમ વધતો હતો. દયાકોરથી બહુ શ્રમ ન લેવાયો. તે શેક કરતાં કરતાં છાતી ઉપર જ સૂઈ ગઈ. પ્રીતમલાલ એક હાથે દયાકોરને વાંસે હાથ ફેરવવા લાગ્યો. દયાકોરને ધીરે રહી પથારીમાં સુવાડી દીધી. એટલામાં પ્રીતમલાલ ગભરાયા. છાતીમાં દરદ વધ્યું. માણસને દાકતરને તેડવા મોકલ્યો. કાન્તિ, ઈન્દુને બહાર મોકલ્યાં, ધીરજલાલ, પ્રભાકર અને ઉષાકાન્ત ઘડીકમાં દયાકોરની અને ઘડીકમાં પ્રીતમલાલની સારવાર કરવા લાગ્યાં.

“દયા ! હું જાઉં છું. તું આવે છે ? બહાલી ! તું ક્યારે મળીશ ? શિવ ! શિવ ! શિવ !” પ્રીતમલાલના મ્હોંમાંથી ગભરાટમાં આ શબ્દો નિકળ્યા. ધીરજલાલ દાકતરને માટે તલપાપડ થવા લાગ્યો. ઉષાકાન્ત તો આભો જ બની ગયો. દયાકોરે પ્રીતમલાલના શબ્દ સાંભળ્યા અને બોલી ઉઠી, “હા, પ્રીતમ ! હા, આવું છું. કોઈ ઠેકાણે મ્હારા વિના ગયા નથી ને આજ જવા દઉં ? ત્હમારા સિવાય મ્હારે બીજા કોની દરકાર રાખવાની છે ?” આટલું કહી જેવી દયાકોર પ્રીતમલાલે લંબાવેલા હાથને અડકી તેવી જ હાથને ઓઠ આગળ પ્રેમથી લાવી સજળ નેત્રે ગળગળી થઈ—“બહાલા ! ત્હમારે માટે આગળથી જાઉં છું.” આટલું કહી આ પ્રેમ-રનેહની મૂર્તિ ઇશ્વર સન્નિધ જઈ પહોંચી. રખેને પ્રીતમલાલને હરકત થાય

એ જ “ખઠીકથી માતા માટે અન્તઃકરણમાં અનહદ લાગણી છતાં છોકરાઓ કુમે દાખી બેસી રહ્યાં. પ્રીતમલાલે રહેજ આંખ ઉઘાડી દયા તરફ જોયું. “શું તે ચાલી ગઈ? દયા ! ગભરાઈશ નહિ. ત્હારું અખંડ સૌભાગ્ય ત્યાં પણ જળવવા આવું છું.” એટલું બોલી દરદને લીધે તરફડવા લાગ્યો. એટલામાં દાકતર આવ્યો. દાકતરે દયાકારને જોઈ મ્હોં ફેરવી નાંખ્યું અને પ્રીતમલાલ પાસે ગયો. છાતીના દરદ શિવાય બીજો કાંઈ રોગ નહોતો. સાથે આણેલી દવા પીવડાવવાની તથા છાતી ઉપર ચોળવા કહી દાકતર ચાલ્યો ગયો. પ્રીતમલાલનું કુટુમ્બ દયાકારની ઉત્તર ક્રિયા કરવી, કે પ્રીતમલાલની સેવા કરવી એ વિચારમાં પડ્યું. હૃદયમાં થતો શોક ખૂદાર બતાવવાની હિમત ચાલતી નહતી. ધીરે રહી દયાકારનાં મૃત શરીરને ખૂદાર ચોકમાં લઈ ગયા અને ગુલાબ મારફત સર્વ ક્રિયા કરાવવામાં આવી. પ્રીતમલાલને કાંક ઠીક થાય તો દયાકારની ઉત્તરક્રિયા થાય એ વિચારથી ધીરજલાલ ગભરાતો ગભરાતો આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકરની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં; આ કુટુમ્બમાં આમ અચાનક આવો અકસ્માત બનશે એવો સ્વપ્ને પણ વિચાર આવ્યો નહોતો; શેક ઉપર શેક ચાલ્યાં કરતા હતા ત્યાં પ્રીતમલાલે ઝખઝખે આંખો ઉઘાડી, “હું આવ્યો ! દયા ! આવું છું. તું આગળથી ગઈ !” આટલું જ બોલી છાતી ઉપર પોતાને હાથે બની શકે એટલા જોરથી હાથ ધસવા લાગ્યો, આમ તેમ આજોટવા લાગ્યો. ઘડીકમાં દયાનું નામ તો ઘડીકમાં શિવનું નામ લેતો હતો. ધીરજલાલ ‘ભાઈ ! ભાઈ ! મટી જશે. લાવો પંખો નાંખું.’ એમ બોલતો પ્રીતમલાલના ખાટલા પાસે નીચે મ્હોંડે બેઠો.

ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર પગ ઉપર હાથ ફેરવવાનું કામ કરવા લાગ્યા. એટલામાં પ્રીતમલાલના પછાડા નરમ પડવા લાગ્યા. દયા ! પ્રભુ ! એટલા શબ્દ નીકળતાની સાથે છાતીના દરદથી એઠો અને ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકરની વચ્ચે ઊંધે માથે સૂતો. છાતીમાં વળી દરદ ઉપડ્યું. ચતો થયો અને ત્હેની સાથે ‘શિવ ! હર !’ કરતો થાકીને પડ્યો. ‘શિવ ! હર !’ ની યુમની સાથે જ આખું કુટુંબ પ્રીતમલાલની આસપાસ ફરી વળ્યું અને અધઘડીમાં પ્રીતમલાલનો આત્મા, દયાકોરના સ્નેહયુક્ત આત્માનો વિયોગ સહન ન કરી શકવાથી ત્હેને મળવા સ્વર્ગમાં ગયો.

એકી વખતે માતા અને પિતાના મૃત્યુથી ધીરજલાલ એળાકળો થઈ ગયો. ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર તો મુક્ત કંઠે રડવા લાગ્યા અને આખા કુટુંબમાં સંધ્યાકાળ વખતે ત્રાસ વર્તી રહ્યો. રડારોળ સાંભળતાં આડોશી પાડોશી દોડી આવ્યાં અને દયાકોર અને પ્રીતમલાલના મૃત્યુસમાચાર જાણતાં જ દિલગીર થયાં. “બાઈ કેવી ભાગ્યશાળી ! ચુડી ચાંદ્રા સાથે ગઈ ! એક દિવસનો ફેર પડત તો વિધવા કહેવાત. જેવાં અહીં સુખી હતાં ત્હેવાં જ ઇશ્વરને ત્યાં સુખી થવાં ગયાં.” “એક જ ચિતામાં પતિની સાથે બળી મરવાનું કેવું ભાગ્ય !” “છોકરાં બીયારાં હેરાન થયાં.” આવા ઉદ્ગારો નિકળવા લાગ્યા. ધીરજલાલ એટલો તો ગભરાઈ ગયો હતો કે છોકરાંને છાના રાખવા, શાન્ત કરવા, બન્ને શબને માટે જોઈતો સામાન મંગાવવા વિસરી ગયો હતો અને માતાપિતાના શબની પાસે એક નહાના છોકરાની પેઠે રોયાં કરતો હતો.

પ્લેગ આદિ દુષ્ટ રોગને લીધે એક કુટુંબમાંથી સાથેને સાથે પાંચ પાંચ સાત સાત માણસો મૃત્યુવશ થતાં સાંભળ્યા પછી

અને ત્હેના ત્રાસનો વિચાર કરતાં આવાં મૃત્યુ માટે નવાઈ નહિ લાગે. પણ દુનિઆમાં આવા બનાવો અસંભવિત નથી. પતિની સાથે અથવા બહેલા મરવાની દયાકોરની તીવ્ર ઉત્કંઠા ફલિભૂત થઈ. દયા-પ્રીતમનું યુગલ સંસારનું મમત્વ મૂકી દઈ શાન્ત મુદ્રાએ ઉઘતું હોય એમ ભાસતું હતું. જ્ઞાતિવાળા, સગા સંબંધીઓએ ધીરજલાલને શય પાસેથી બહાર આણ્યો; છોકરાંને શાન્ત કર્યા અને સ્મશાનમાં લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીમંડળ આવી પહોંચ્યું અને કૂટવા માટે છેડો કાઢી છાતી ઉઘાડી રાખી રોવાની, કૂટવાની તૈયારી થતાંની સાથે જ ઉષાકાન્ત ઉભો થયો અને ‘કૂટવાની જરૂર નથી’ ‘એમને એમ બેસો’ ‘દયાબહેનને કૂટવાનું ગમતું નહોતું’ ‘એ તો પ્રીતમભાઈની સાથે જઈ સુખી થયાં’ એમ બોલી બધાંને બેસાડી દીધાં. ‘હાય ! હાય ! સુધરી ગયા ! મા બાપને માટે જરાએ લાગણી નથી; આખી ન્યાતમાં ફટ ફટ થશે ! આપણે શું ? એમાં શું ખોટું કર્યું ? કૂટવાની ઘેલછા જ છે તો’ એવા શબ્દો બેરાંમાંથી ધીરે ધીરે નીકળવા માંડ્યા અને કૂટવાનું બંધ થયું.

સ્મશાનમાં જતાં રાત્રિના નવ વાગ્યા; દૂધેશ્વરનું સ્મશાન એટલું દૂર છે અને ત્હેમાં રેતીમાંથી શય ઉપાડી જવું એટલું તો ભારે છે કે લઈ જનારાઓ થાકીને લોથ થાય છે; ત્હેમાં વળી બે શય હોવાથી માણસોની ટાંચ પડી. ચંદ્રભાગા નદીનો સાબર-મતી સાથે સંગમ થાય છે ત્યાંથી નદીના નીચા પ્રવાહ આગળ રેતીમાં બે શયવાહિની મૂકવામાં આવી. રાત્રિ અંધારાને લીધે બયાનક લાગતી હતી. આ બે શય શિવાય અત્યારે કોઈ બીજી ચિતા સળગેલી નહતી. સહામે કિનારા ઉપર આવેલા શિવ-

મંદિરના ઘોળા કળશ અંધકારમાં ઝાંખા દેખાતા હતા. આંખ-
લીયોમાં વખતો વખત પક્ષીનો ખળભળાટ થતો હતો; રેલ્વેનો
પૂલ અંધારામાં પ્રચણ રાક્ષસ જેવો ત્રાસ આપતો હતો; ડાઘુઓ
કિનારા ઉપર શયને મૂકી દૂર રેતીમાં ટોળાખંધ બેઠા હતા; થાક,
અંધારું અને આવા અકસ્માત બનાવની ગ્લાનિને લીધે મુંગા
મુંગા બેઠા હતા; ‘હમણાં જ પાસે થઈ મ્હોટો સાપ, નાગ ગયો’
એમ એક જણે ખૂમ પાડી અને સર્વના અંતઃકરણમાં થથરાટ
થયો. એક મશાલ રાખી હતી પણ પવનના સૂસવાટા આગળ
વારંવાર તેલ પુરાતું હતું છતાં જોઈએ એટલો પ્રકાશ આપી
શકતી નહિ. હાથમાં કાકડો લઈ લાકડાં લઈ ગાડાંવાળો આવ્યો
અને ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી. ચિતા આગળ ધીરજલાલ,
પ્રભાકર, ઉપાકાન્ત અને એક બીજો એટલાં જ હતાં. ચિતા
તૈયાર થઈ, દયાકાર અને પ્રીતમલાલ જેઓ સ્નેહથી એક
શય્યામાં સૂતાં હતાં તે જ દયાકાર અને પ્રીતમલાલના શય
એક જ ચિતામાં સૂતાં. ધીરજલાલ, ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર
શયને ચિતા ઉપર મૂકતાં, ધુનવા લાગ્યાં; અને આંખમાંથી
આંસૂ પાડતાં ડૂસકાં ખાવાં લાગ્યાં. જ્ઞાતિમંડળ દૂર બેઠું બેઠું
જોયાં કરતું હતું. અગ્નિસંસ્કાર થયો અને પ્રચણ અગ્નિ સળ-
ગવા લાગ્યો; ચિતાના તેજમાં ધીરજલાલ, ઉપાકાન્ત વગેરેની
હીલચાલ ડાઘુઓથી જણાતી હતી. શ્મશાનમાં દૂર ભૂતડાંઓ
ભડકાં વચ્ચે ફરતાં હોય તહેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. પાન સોપા-
રીના ડાઘલાં પડ્યાં હતાં પણ તહેમાંથી પાન કહાડી અથવા
સોપારીનો કટકો પણ ખાવાની કોઈની હિમત રહી નહિ.
ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર ચિતાથી સ્હેજ દૂર જઈ રેતીમાં પડ્યા
અને ઉંઘે માથે ધુસકે ધુસકે રોવા લાગ્યા.

એટલામાં દૂર ઝાંઝ-પખાજના અવાજ, મશાલોનાં અજવાળાં અને ‘ જય હરી ’ ‘ જય રામ ’ ‘ સીતારામ ’ ના ખુમાટા આવવા લાગ્યા. મધ્ય રાત્રિના સમયમાં શમશાનમાં આ ધાંધળું શું એ જોવાની સર્વને ઉત્કંઠા થઈ. ઊંચું જોતાં જ લોકાનું ટોળું આવતું દેખાયું. પાંચ સાત મશાલોના તેજમાં વાંસ ઉપર બાંધેલી ખુરસીમાં મૃત સાધુ જણાયો. ચોગરદમ ગુલાલ ઉડતો હતો અને ‘ જય રામ ’ ના ધ્વનિ નિકળતા હતા. પ્રીતમ-લાલ અને દયાકારના મૃત્યુ અને આ સાધુના મૃત્યુમાં શો ફેર ? એકમાં કકળાટ, શોક ત્યારે અન્યમાં આનંદ કેમ ?

“ ઉષાકાન્ત ! જોયું કે ? આ કેવા આનંદથી આવે છે અને આપણામાં કેવી રડાફૂટ ? ધ્વનિંગપાર્ટીનું આમંત્રણ આવે ત્યારે કેવા આનંદથી જઈએ છીએ અને કેવા આનંદથી આપણાં પરિજનો મોકલે છે ? તો આ ઇશ્વરને ત્યાં જવા માટે આપણે શા માટે આટલો કંકાસ કરવો ?

“ પ્રભાકર ! ત્હારું કેવું ખરું છે. પણ ધ્વનિંગપાર્ટીમાં આનંદ છે અને ત્યાંથી પાછા મળીશું એવી ખાત્રી છે અને મૃત્યુ પછી શું થાય છે અને પછી મળીશું કે કેમ એ શક હોવાથી જ દિલગીરી થાય છે.”

“ એ તો ઠીક ! પણ જ્યાં મયા વિના છૂટકો નથી તેમાં દિલગીરી શી ? ”

“ ભાઈ ! આ સાધુને માટે દિલગીરી નથી એનું કારણ એ જ કે એને આગળ પાછળની જંજાળ નથી. એકન કહે છે કે મોલ ભયંકર નથી પરંતુ ત્હેની આગળ પાછળની સ્થિતિ જ ત્રાસ ઉત્પન્ન કરે છે.” આમ વાતો ચાલતી હતી ત્યાં સાધુને અગ્નિ સંસ્કાર થયો અને “ જય રામ ” તેમ જ ઝાંઝ-પખાજના

ધ્વનિ વચ્ચે ભસ્મસાત્ થયો. ઉપાકાન્તે પાછળ ફરીને જોયું તે માતાપિતાના શય પછુ ભડભડ બળતાં હતાં. જે શરીર ઉપર સહેજ ઉનું પાણી પડતાં સર્વને બીતિ થતી તે જ શરીર ઉપર તાપમાં સૂકાં લાકડાંની માફક બળતાં હતાં. જે માતાપિતાની સ્નેહવર્ષિત આંખો બાલકોના લાડથી પ્રવૃદ્ધ થતી તે જ આંખો ક્રોધસા જેવી કાળી થઈ સદાને માટે લુપ્ત થઈ હતી.

“ There on they laid him, building fuel up—
 Good sleep hath one that slumbers on that bed !
 He shall not wake for cold; albeit he lies
 Naked to all the aire—for soon they set
 The red flame to the corners four, which crept,
 And licked, and flickered, finding out his flesh
 And feeding on it with swift hissing tongues. :|
 And crackle of parched skin, and snap of joint;
 Till the fate smoke thinned and the ashes sank
 Scarlet and grey, with here and there a bone
 White midst the grey—the total of the man.*

* ભાવાર્થ:—ચિતા તૈયાર કરી લેના ઉપર સૂવાડ્યો. આવી શય્યા ઉપર સુનારને નિદ્રા સારી આવે છે. ખુદ્દી હવામાં નમ્રાવસ્થામાં સૂતાં છતાં ટાઢથી જગી શકે એમ નથી. કારણ કે તરત જ ચારે ખુણે અગ્નિ સળગવામાં આવ્યો, અને આ અગ્નિ માંસની શોધ કરતો શરીરને પોતાની જ્વાળાવડે ચાટવા લાગ્યો—શરીર બળતાં સુસકારે લાગવા લાગ્યો—તાપથી કાળી પડેલી ચામડી ફાડવા લાગ્યો—સાંધાઓ તોડવા લાગ્યો. પછી ધુમાડો પાતળો થવા લાગ્યો અને રાતી ભૂરી રાખ વીખરાવા લાગી—છટાં છવાયાં હાડકાં લેની અંદર નજરે પડવા લાગ્યાં. મનુષ્યની આ અંતઃઅવસ્થા.

સર એડવીન આર્નોલ્ડ કૃત ‘લાઇટ ઓફ એશીયા.’

બુદ્ધદેવને આવેલા આ વિચાર ઉપાકાન્તને આવ્યા; અને ક્ષણભર સંસાર ઉપરથી મોહ ઉતરી ગયો. દયાકોર અને પ્રીતમલાલના અવશેષને નદીમાં નાંખી સર્વ મંડળ ધર તરફ વળ્યું. એ રાત્રિ પ્રીતમલાલના કુટુંબમાં શોકમાં જય એમાં નવાઈ નહિ. ગુલાબને માથે જવાબદારી આવી હતી ખરી પણ સ્વતંત્રતાના વિચારે પળવાર ખુશાલી થઈ હતી. દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા; ઉત્તરક્રિયા-અલ્પભોજન આદિ લોક લાજે કરવું જોઈએ એમ ગુલાબનો દુરાગ્રહ હોવાથી ધીરજલાલે ન ધ્વંટકે કર્યું. ઉપાકાન્ત, પ્રભાકરના મનમાંથી દયાકોર તથા પ્રીતમલાલ ખસ્યાં નહોતાં; ધીરજલાલ ‘મા બાપની ખોટ તો હમેશ પડવાની, પણ શું કરીએ?’ કહી શાન્તિમાં દિવસ નિર્ગમન કરતો હતો. પણ ગુલાબના મનમાં ચિત્રવિચિત્ર વિચારો થતા હતા. પ્રીતમલાલ જવાથી આવકતું મોટું સાધન ગુમ થયું હતું; અને કુટુંબનો ભાર ધીરજલાલના ટુંકા પગાર ઉપર હતો. ‘ડોસા પાસે કાંઈ પુંજી હશે કે કેમ’ તે ગુલાબના મનમાં હમેશાં થયાં કરતું હતું અને તેટલા માટે પ્રીતમલાલનો ઇસ્કોતરો ઉઘાડવા તલપાપડ થયાં કરતી હતી. ધીરજલાલે બન્યું ત્યાં સુધી તો લંબાવ્યાં કર્યું પણ આખરે સ્ત્રીની હઠ આગળ ચાલ્યું નહિ. ઇસ્કોતરો ઉઘાડતાં ખાનામાંથી ઐકની બે ચોપડીયો-હીસાબની ચોપડી અને એક બંધ પરખીડીયું મળ્યાં આવ્યાં. ઐકની ચોપડી જોતાં એક પ્રીતમલાલના નામની હતી અને બીજી દયાકોરના નામની હતી. દરેકની અંદર ચાર ચાર હજારની રકમ જોતાં ગુલાબના મનમાં ગલગલીયાં થવાં લાગ્યાં. બંધ પરખીડીયું ઉઘાડતાં પત્ર નીકળ્યો ત્હેની અંદર પ્રીતમલાલે જણાવ્યું હતું કે “પોતે દયાકોરની અગાઉ ગુજરી

જાય તો દયાકારના પોતાના ચાર હજાર ઉપરાંત પોતાના નામના ચાર હજાર પણ દયાકારને મળે અને એની વ્યવસ્થા દયાકાર કરે. બન્નેના ગુજરી જવા પછી એક ચાર હજારની રકમ ઉપાકાન્તને આપવી ને બીજી ચાર હજારની રકમ ધીરજ-લાલ લે.” એટલી જ રકમનાં ઘરેણાં ઇન્દુનાં લગ્ન અને એના પોતાના ઉપયોગ માટે રાખવાના હતા. ઉપાકાન્તની રકમ મુંબાઈ બેંકમાંથી ઉપાકાન્ત પોતે જ ઉપાડી શકે એવું નક્કી કર્યું હતું અને ઘરેણા પણ બેંકમાં અનામત મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. પાછનું જેને દેવું કહીયે તેવું નહોતું.

“શું ચાર હજારની રકમ ઉપાકાન્તને ? અને બાકીની ચાર હજારની રકમમાંથી આપણે આટલા બધાં ?” આ વિચાર આવવાની સાથે ગુલાબથી બોલી જવાયું “હોય નહિ, એમ થાય નહિ !”

“ગુલાબ ! તું આવી લોભી ક્યાંથી થઈ ? આપણે આટલું ભોગવ્યું તે નહિ ? પ્રીતમભાઈએ જે ગોઠવણ કરી છે તે સારી છે નહિ તો ન્હાના ભાઈને ઘણી વખત સોસવું પડે છે. આપણી પાસે હોય અને આપણી દાનત બગડી તો ? નાના છોકરા ઘણીયે વેળા આમ હેરાન થયા છે અને તેમની વહુઓ ન કરે ને વિધવા થાય તો પછી તેમના દુઃખનો પાર રહેતો નથી.”

“તે તો હીક ! પણ આ બધી ગોઠવણ એમણે કરી ક્યારે ?”

“પ્રીતમલાલ હમેશાં કહેતા કે માણસે એવી ગોઠવણ તો કરી જ રાખવી જોઈએ. એવી ગોઠવણ કરી રાખવાથી મોત બેહસું આવતું નથી પણ પાછળનાંને સુખ મળે છે અને આપણે

ગાળો ખાતા નથી. પૈસા હોય કે દેવું પણ એવી ખાનગી ગોઠવણુ તો કરવી જ જોઈએ એ મને કહેતા અને તે પ્રમાણે કર્યું છે.”

“ઠીક. દેવું નથી એટલે બસ. ઉપાકાન્ત તેમ જ ઈન્દુને પ્રભાકર અને કાન્તિની માફક જાળવીશ. હોં, ફિકર ન કરશો. બચ્ચું એ તો અમે જૈરાંતી જાતને સ્વાર્થ વળગે તેમાં બોલીએ ! મહારા ઉપર ચ્હીડાશો ? હવે એવા શબ્દો નહિ કહું.”

ગુલાબ, ભોળી ગુલાબ, અજ્ઞાન ગુલાબના આ શબ્દો અંતઃ-કરણના હતા. ધીરજલાલ ગુલાબના સ્વભાવને ઓળખતો અને ઉપાકાન્ત તેમ જ ઈન્દુને ગુલાબ ચહાતી હતી તે સારી પેઠે જાણતો હતો. ગુલાબને વાપરવા પૈસા આપ્યા એટલે ગુલાબ સારામાં સારી સ્ત્રી હતી. તહેને મજેલા પૈસાનો દુરુપ-યોગ કરતી નહિ.

ધીરજલાલે પ્રીતમલાલવાળું ઘર મ્હોટું હોવાથી ખાલી કર્યું, અને રાયપુરમાં મદનગોપાળની હવેલી પાસેનું ઘર ભાડે રાખ્યું હતું. પોતાને મજેલી રકમ તેમ જ પગારમાંથી ધીરજલાલ પોતાનો નિભાવ કરતો હતો એટલું જ નહિ પણ ઉપાકાન્તનું કૉલેજનું ખર્ચ મારે માથે પડે છે માટે જેમ અને તેમ જલ્દી ઠેકાણે પડી એ જૂદો રહે એ વિચાર ધીરજલાલને આવતો નહિ તેમ ગુલાબ પણ મનમાં લાવતી નહિ. પ્રભાકર માટે જ્યારે જીવ બળતો ત્યારે ઉપાકાન્ત ઉપર સ્થેજ ચ્હીડાતી પણ પાછી ચોમાસાની પૂરવાળી નદીની માફક કલુષ થઈ નિર્મળ થતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

અંદર ઉપર.

“ Fare thee well ! The ship is ready,
“ And the breeze is fresh and steady.
“ Hands are fast the anchor weighing
“ High in air the streamer’s playing.
“ Spread the sails—the waves are swelling.
“ Proudly round thy buoyant dwelling.
“ Fare thee well ! and when at sea,
“ Think of those who sigh for thee. ”

—H. Gould.

મુંબાઈમાં ભૂલેશ્વર આગળ મહારવાડી રહામે એક ત્રણ માળનો માળો છે. આ માળાના ત્રીજા મળલાના રસ્તા ઉપર પડતા એક ઓરડામાં એક હિન્દુ કુટુંબ રહેતું હતું. અત્યારે માતા, પુત્રી અને નોકર શિવાય ઘરમાં કોઈ નહોતું. ઓરડામાં ટૂંકા, પાકીટો, ખીસ્ત્રા અડધા ઉઘાડા જ્યાં ત્યાં પડ્યાં હતાં; એક બાળુ પાણીની સીરોઈ અડધી વાંકી પડી હતી; પવાલું રગડી ગયું હતું; ખાવાનાનો ડાબલો ઉઘાડો હતો અને ઢાંકણામાં

* ભાવાર્થ:—તું સુખી રહે, વહાણ તૈયાર છે, પવન તાજે અને સ્થિર છે. ખલાસીઓ લંગર ઉચકવાની તૈયારીમાં છે, વાવટા હવામાં ઉડે ઉડે છે; શઢ વિસ્તવ છે; અસ્થિર ગૃહની આસપાસ મોજાં ઉછળી રહ્યાં છે; તું સુખી રહે; જ્યારે મુસાફરીમાં હો ત્યારે ત્યારે માટે ત્યારા વિયોગથી જેઓ દીલગીર થતા હોય તેને સંભારજે.

થોડી પુરીઓ તથા અથાણું હતું. સહામે પડેલા ધુળવાળા ચહાના સ્ટવ ઉપર વગર મંજળેલી તપેલી મૂકી દુધ લાવવા માટે ચાકર પ્યાલો ખોળતો હતો; પુત્રી સરોજ પેટીમાંથી એક પછી એક ચોરણાં—કબજા કાઢતી હતી અને આ પહેરૂં કે પેલું એમ વિચાર કરતી લેમૂક કરતી હતી; સરોજની માતા શિવલક્ષ્મી ‘કાલ સહવાર સુધીમાં શી રીતે તૈયાર થઈ રહેવાશે? હજી લુગડાં આવ્યાં નથી, આવે વેશે તે કેમ જવાય? આખરૂં જાય. બળ્યું બે દિવસ અગાઉથી પણ ન અવાયું—’ એમ બબડતી કંકડતી ઘરમાં ઠીકઠાક કરવા મથતી હતી.

સરોજના પિતા બાલકરામ અલ્હાબાદમાં કામીસરીએટ ખાતામાં મ્હોટા અધિકારી હતા અને તેથી તેઓ અલ્હાબાદ જ રહેતા; શિવલક્ષ્મીનો ભાઈ વિલાયત જતો હોવાથી અને એકના એક ભાઈ ઉપર વધુ સ્નેહ હોવાથી ભાઈને મળવા શિવલક્ષ્મી સરોજને સાથે લઈ મુંબાઈ આવી હતી. બાલકરામનું મૂળ વતન અમદાવાદમાં હતું પણ ઘણા વખતથી મુંબાઈ રહેતો; નોકરી પરત્વે અલ્હાબાદ રહેવું પડતું પણ રજના દિવસો મુંબાઈમાં જ ગાળતો. મુંબાઈમાં ઉપર કથિત મકાન ભાડે રાખ્યું હતું અને ત્યાં જાયતો સામાન રાખેલો હોવાથી એને અથવા મહેમાનને ત્યાં જ ઉતરવાનું થતું. શિવલક્ષ્મી પોતાના ભાઈને મળવા બહુ ઉત્સુક હતી, અને તેટલા જ માટે બે ચાર દિવસ બહેલી અલ્હાબાદથી નિકળી હતી પરંતુ, કાંઈ અચાનક કારણને લીધે તહેને અજમેર રહેવું પડ્યું હતું. મુંબાઈ વિલાયતની મેલ જવાના એક દિવસ પહેલાં આવી પહોંચી; ઘર સાફ કરાવવું, સાંખી મુસાફરીનો થાક ઉતારવો, સરોજને મુંબાઈથી બે લુગડાં

અપાવવાં અને પછી ભાઈને મળવા જવું એ બધા વિચારો હોવાથી શિવલક્ષ્મી બહુ જ ગભરાઈ ગઈ હતી. ચાકરને દુધ લાવતાં વાર થાય જ કેમ ? રસ્તામાં રમવા રહ્યો હશે; એવા એવા વિચારે દાદરા ઉપર પગ પડતાંની સાથે જ નોકરને ધમ-ધમાવી નાંખ્યો. બાલકરામ મિલીટરી (લશ્કરી) ખાતામાં રહેલો હોવાથી શિવલક્ષ્મીના મગજમાં પણ લશ્કરી દોર પેઠો હતો અને ત્હેને પરિણામે હુકમ કરવાની ટેવ બહુ હતી.

સરોજનું વય આશરે તેર વર્ષનું હતું; ન્હાનપણથી જ સ્વદે-શથી દૂર રહેલી અને ન્યાતબતના માણસોથી વિયુક્ત હોવાથી આયલાપણથી મુક્ત હતી છતાં સ્ત્રીના ગુણો વિકાસવા માંડ્યા હતા; નિર્દોષતાથી ભરેલી હતી અને માતાપિતાના સ્નેહ અને અંકુશથી ઉછરેલી સરોજ સરોજની માફક સૌંદર્યવાન તેમ જ સદ્ગુણરૂપી સુગંધયુક્ત થઈ હતી; અલ્હાબાદમાં ગુજરાતી નિશાળને અભાવે કન્યાનું શિક્ષણ માતાપિતાને માથે લેવું પડ્યું હતું; બાલકરામ સારી નોકરી ઉપર હોવાથી, તેમ જ અન્ય સંતાન ન હોવાથી શિવલક્ષ્મી સરોજની કેલવણી ઉપર સાંડું ધ્યાન આપી શકતી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આપણે ત્યાં જેમ ન્હાની છોકરીઓ ન્હાનપણથી જ ‘સાસંડું’ ‘વર’ વગેરેમાં ઉછરે છે તેમ ન ઉછેરાતાં બહુ સારી રીતે ઉછેરાઈ; હિન્દુસ્તાનનાં પવિત્ર શહેરમાં રહેલી એટલે હિન્દી ભાષા તો શીખી જ હતી, ગુજરાતી ઘર આગળ શીખી જ હતી અને સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજીના સંસ્કાર પડવા લાગ્યા હતા. માઆપને પોતાનાં છોકરાં મ્હોટાં હોય તોપણ ન્હાનાં જ લાગે છે તેમ દૂર રહેવાથી નાતબતની ટીકાઓથી ધૂટેલાં હોવાથી ‘છોકરીનો કન્યાકાળ

ગયો છે, વિવાહ કરી લ્યો ' એ વિચાર થયા જ નહોતા. વાતે વાતે 'વર ખોળાએ તો ઠીક, લાવો કાઢને લખીએ,' એમ થતું ખરૂં પણ તેને માટે ઉદ્દેગ રાખવામાં નહોતો આવતો. એકાદ બેનાં ગુણુ કર્તન સરોજને કાને પડેલાં પણ ત્હેની છાપ ત્હેના મૃદુ હૃદયમાં રહી હશે કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. ધરકામમાં માતાને મદદ કરવી, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે વાંચવું, અલ્હાબાદમાં કિલ્લાના ખાછલા ભાગના ઝરખામાંથી ગંગા યમુનાનો સંગમ નિહાળી સંસારના તેમ જ ખીજા અસ્કુટ વિચારો કરવા એ જ ત્હેનું જીવન હતું. આ તૈયાર થયો, સરોજ અને શિવલક્ષ્મીએ ચાહ પીધો અને મામાને મળવા જવા સરોજ ઉતાવળ કરી રહી છે ત્યાં મુંખાઈના એકાદ બે સગાં સંબંધીઓ શિવલક્ષ્મીને મળવા આવ્યાં. ગમે એવું જરૂરનું કામ હોય તોપણ મળવા આવનારને મળ્યા શિવાય, મળવા આવનારના ગયા શિવાય બહાર ન જવાય એ આપણા હિંદુસંસારમાં પ્રથા પડી છે. 'મળવા આવનારને રખેને ખોટું લાગે,' 'વખત છે ને અભિમાની, તોછડા લેખાઈએ' એ જ વિચારે જરૂરનાં કામોનો ભોગ આપવાનો આપણે ક્યાં અનુભવ નથી? 'અમુક કામ છે ને જવું પડે છે.' એટલું કહેવાની હિમત ન હોવાથી મનમાં સોસાય છે, વાતમાં આનંદ પડતો નથી, ઉઠો એમ કહેવાતું નથી. ને ક્યારે ઉઠે એમ થયાં કરે છે. શિવલક્ષ્મીને પણ એમ થયું, ચાલી ચલાવી અલ્હાબાદથી ભાઈ વિલાયત જાય છે ત્હેને મળવા આવી, જરાક થાક ખાઈ જઈ એ વિચારે ઘેર આવી ત્યારે આમ ભરાઈ પડી. વિશેષમાં વાતમાં કાઈ સત્વ નહોતું. 'વિલાયત જાય છે ત્યારે ન્યાતમાં ભવાડાસ્તો! હાય! હાય! હજી સુધી સરોજનું ઠેકાણું પડ્યું નથી! સોજરા રહે એવા

કિલ્લામાં તે આપણાથી કેમ રહેવાય ? બળી એ નોકરી.' આ વાત. આખરે સાંજના છ વાગે વિખરાયાં. 'અત્યારે વાલ-કેશ્વર જઈએ ક્યારે અને આવીએ ક્યારે ? બંદર ઉપર જ મળીશું' એમ નક્કી કરી ભાઈને મળવા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

રહવારના દસ વાગ્યામાં શિવલક્ષ્મી પરવારીને બેઠી હતી; સરોજ પણ લુગડાં પહેરી તૈયાર થઈ હતી; 'મામાને ત્યાંથી ગાડી કેમ ન આવી' ગાડીઓના અવાજ થાય કે 'ગાડી આવી' એમ વિચાર થતો, બહારીયે ડોકીયાં થતાં અને નિરાશ થઈ સર્વ બેસી જતાં. એમ કરતાં સાડાદસ વાગ્યે ગાડી આવી. એક માણસ ઉપર આવ્યો. ચીઠી આપી 'બંદર ઉપર લઈ જવા આવ્યો છું.' એમ કહી ઉભો રહ્યો. રાત્રે ન આવી તેટલા માટે ભાઈએ સહેજ ઠપકો લખ્યો હતો. વિલાયત જેવા દૂર દેશ જવાનું ને ન મળાય તે ઠીક નહિ એમ અણસારો કરી એ અક્ષર લખ્યા હતા; ભોળા અને ભાઈના સ્નેહથી સિંચિત થયેલી શિવલક્ષ્મીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આંસુ આવ્યાં અને 'કાણુ જાણે ક્યાંથીએ સાંજરે મળવા આવ્યાં હતાં' એમ મનમાં થતાંની સાથે જ ભાઈ વિલાયત જાય છે, કાણુ જાણે ક્યારેયે ફરીને મળીશું એ લાગણી થઈ આવી. થોડીકવારે શાન્ત થયા પછી આવેલી ગાડીમાં શિવલક્ષ્મી અને સરોજ બંદર તરફ ગયાં.

દસ વાગ્યાથી કુર્નાક બંદર ઉપર આજ ભારે ધામધુમ હતી; ઉતાડોના જવાના વિભાગમાં એક પછી એક ભપકાદાર ગાડીઓ આવવા લાગી હતી; યુરોપીઅન સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા

વિશેષ હતી ખરી પણ આજ હિન્દુ, પારસી વગેરે ઉતાડ્યો પણ હતા; એક બાળુ ટૂંકો, પાકીટો ઉપર ચિડીયો ચ્હોડાઈ કાંટા ઉપર યુરોપીઅન લગેજમાસ્ટરોએ સામાન જોખવા માંડ્યો અને ખલાસીઓ સામાન અંદર લઈ ગયા. પટેલી બેન્ચો ઉપર હિન્દુ સ્ત્રીવર્ગનો કેટલોક ભાગ બેઠો હતો. બે ચાર ગુજરાતી હિન્દુ વિદ્યાર્થી કાળા પાટલુન, કાળા કોટ અને કાળી ટોપી પહેરી ફરતા હતા; સ્નેહાળ માતા, બહાલસોઈ જ્હેનને હાથે થયેલા કપાળમાં અક્ષતસહ ચાંદ્રાથી કાંક શરમાતા હતા; બંગાળી બાબુઓ, મદ્રાસીઓ અને ગુજરાતી ઉતાડ્યો ન્યાત-જાત ભૂલી જઈ એક જ ગામના હોય—એક જ માતાના હોય એમ આજ ઉમળકાથી મળતા હતા. યુરોપીઅન વર્ગમાં કેટલીક યુવતીઓ યુરોપમાં વસતા પતિને મળવા જતી હતી ત્હેમને એમ થતું હતું કે સ્ટીમર ક્યારે ઉપડે? સગર્ભા યુવતીઓ પોતાની સંતતિને ઈંગ્લાન્ડના રહેવાસીઓના હક્ક મળે એ જ ઉદ્દેશથી જતી હોવાથી પતિથી વિખુટાં પડતાં નેત્ર ભીંજતાં હતાં.

આમ ધમાલ ચાલે છે ત્યાં ઘંટ વાગ્યો, યુરોપ જતાં ઉતાડ્યોની દાક્તરી તપાસ શરૂ થઈ. દાક્તરી તપાસ શરૂ થયા પછી ત્હેમને સ્ટીમર ઉપર જવાનો રીવાજ હોવાથી પછી સ્નેહી મંડળને મળાતું નથી. આથી ઘંટ વાગતાની સાથે ત્યાં ફરતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયમાં જુદી જુદી વૃત્તિ થઈ. સર્વે સાક્ષાળાં ઉઠ્યાં. શિવલક્ષ્મીનો ભાઈ ક્યારનોએ આવ્યો હતો અને મિત્રમંડળમાં ફરતો. અંદર જતાં ઉતાડ્યો પોતાના સ્નેહી મંડળને મળવા લાગ્યા; શેકહેન્ડ, આર્લિંગન કરવા દેવા લાગ્યા; કુલહાર તોરા ઉપરા ઉપરી આવવા લાગ્યા, યુરોપીયન સ્ત્રીઓ ત્યારે મુસાફરીએ જતાં પોતાના પતિઓને સ્નેહદાન દેવા લાગી,

વાતો કરી, સંભારવા, પત્ર લખવા વિનવવા લાગી; પારસી
 બાનુઓ કાલી કાલી ગુજરાતી ભાષામાં બોલી પતિને તેમ જ
 સાંભળનારને આનંદ ઉપજાવવા લાગી ત્યારે શરમાળ હિન્દુ
 પત્નીઓ દૂર ઉભી ઉભી, પોતાના પતિઓને મિત્રમંડળ સાથે
 વાત કરતા જોઈ, એમની સાથે વાત કરવાનો સ્નેહ દર્શાવવાનો
 ભાગ ન મળવાથી, ઘડીકમાં આડું જોઈ, ઘડીમાં નીચું જોઈ,
 ઘનવાદળામાંથી વખતોવખત ડોકીયા કરતા ચન્દ્રની માફક
 પતિના દર્શન કરતી આંસુ પાડવા લાગતી અને રૂમાલવતે લોઈ
 નાંખતી; કેટલાક હિમ્મતવાળા પતિઓ કોઈની શરમ ન રાખતાં,
 પત્નીને મળી આવતાં, શાન્ત કરતા અને એ ગભરાય નહિ
 એટલા માટે જ હૃદયની સર્વ વૃત્તિઓ દાખી—જેરજુલમથી
 દાખી, મ્હોં હસતું રાખી વાતો કરતા હતા; પરંતુ હૃદયમાં
 શ્વેભ એટલો થતો હતો કે ન પૂછો વાત. ઈંગ્લાન્ડ—યુરોપ જતા
 લગભગ દરેક ઉતાડોને કોઈને કોઈ મૂકવા આવનાર હતું માત્ર
 એક જ યુવાન એક યુરોપીઅનની સાથે એકલો જ ફરતો અને
 ત્હેના મ્હોં ઉપર ગ્લાનિ છવાઈ હતી; ‘આ સર્વને મૂકવા
 આવનાર છે; વિદેશ જતી વખત સ્નેહનો આવિર્ભાવ દર્શાવનાર
 છે ને મ્હારે છતે સ્નેહીએ કોઈ જ નહિ, ત્રણ ચાર વર્ષમાં કોણ
 જાણે શાયે બનાવો બનશે ? હું જેને મૂકીને જાઉં છું તેઓ
 હેમક્ષેમ હશે કે કેમ ? હું ન જાઉં તો ? ના, ના, આવું અસ્થિર
 મન શું ?’ એમ મનમાં ને મનમાં ગણગણતો એક યુવાન
 ફરતો હતો; શિવલક્ષ્મીના ભાઈને તો કાંઈ ગ્લાનિ થતી હોય
 એમ લાગતું નહોતું; સરોજે પ્રેમપૂર્વક મામાને હાર પ્હેરાવ્યો
 અને મામાએ સરોજના હાથમાં પાંચ રૂપીઆની નોટ મૂકી,
 ‘ભાઈ! સરોજનાં લગ્ન ઉપર તો આવીશને ?’ શિવલક્ષ્મીના

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘સરોજને સોળ સત્તર વર્ષની કરીશ તો આવીશ’ એટલા જ શબ્દો મળ્યા. એટલામાં ‘પેલા યુરો-પીઅન પ્રૉફેસર ષ્યુની સાથે કોણ છે’ ની વાત ચાલી. ‘એ તો અમદાવાદનો છે. ઘણું કરીને ત્યાંની કૉલેજનો ઉષાકાન્ત નામનો વિદ્યાર્થી છે’ એમ અન્દર અન્દર પૂછપરછ થવા માંડી. ઉષાકાન્તનું નામ સાંભળતાં જ શિવલક્ષ્મી બોલી ‘ઠીક. સરોજ! શું ઉષાકાન્ત વિલાયત જાય છે?’ ઉષાકાન્તના નામથી જ આ બાળાના હૃદયમાં કાંક નવીન જ વૃત્તિ થઈને આ નિર્દોષ બાલા રહમજી શકી નહિ. સરોજે અલ્હાબાદમાં ઉષાકાન્ત તથા પ્રભાકરનાં નામ સાંભળ્યા હતાં. એ જ. એણે બેમાંથી એકને કદીપણ જોયા નહતા! ઉષાકાન્ત જાય છે એ જાણતાં સરોજે નક્કી કરવા ઘણાં ફાંફાં માર્યા પણ અમદાવાદનો છે. ત્યાંની કૉલેજનો છે ને કાંઈ એવું જ નામ છે એટલી ખબર મળી. દાકતરી તપાસ પૂરી થઈ અને ઉતાડચો સ્ટીમર ઉપર ચડવા લાગ્યા. શેડમાં ઉભા ઉભા જોવાય ત્યાંસુધી સ્નેહી મંડળ સલામો કરી, રૂમાલ હલાવી, સજળ હસતા ચહેરે ઉતાડચોને જોવા લાગ્યા. શેડમાંથી બહાર નિકળી દરિયા કિનારે કઠેરા પાસે ઉભા રહ્યા. માથા ઉપર સૂર્યનો પ્રચન્ડ તાપ હતો; તેનાં કિરણો દરિયાના જળ ઉપર પ્રતિબિમ્બિત થઈ આંખને આંજી નાંખતાં હતાં; છતાં સ્નેહીઓના દર્શનોત્સુક જનો સર્વ સહન કરતાં હતાં; એક પછી એક નિસરણી મારફત ઉતાડચો ઉતરવા લાગ્યા; અને કિનારે ઉભાં રહેલાં સ્નેહીઓને રૂમાલથી-હાથથી આમંત્રવા લાગ્યાં. હાથ કે રૂમાલના હાલવાની સાથે માતા પિતા એમ રહમજતાં કે અમને બોલાવે છે, મિત્રો પોતાને સલામ કરે છે એમ માનતાં, પત્ની એમ માનતી કે એ

સર્વ મ્હારે માટે જ છે. ગમે તેમ હોય તોપણ હાથનું ફરતું અને રમાલનું ઉડતું સર્વને રચિકર હતું. આ સધળા ઉતારમાં પ્રોફેસર પ્યુવાળો ઉતાર ચિન્તાગ્રસ્ત હતો; વિશેષમાં એને કોઈ પ્રેમપૂર્વક બોલાવનાર ન હોવાથી બહુ લાગી આવ્યું હતું અને કાળા પાણી જતો હોય એમ ક્ષણવાર લાગ્યું. ઘંટ વાગ્યો અને સ્ટીમર ઉપડી; સ્ટીમરના ઉપડવા સાથે તેમાંના ઉતાર-ઓનાં હૃદય સ્ટીમરની બહાર નીકળી કિનારા ઉપર ઉભાં રહેલાં સ્નેહીઓનાં હૃદયને મળવા દોડ્યાં. એ હૃદયને આવતાં જોઈ કિનારા ઉપરનાં હૃદયો પણ સ્હામા ધર્યાં. તુતક ઉપર ઉભાં ઉભાં હૃદયઉપર સત્તા ચલાવી માત્ર આનન્દનો ડોળ કરી હસતા ચહેરા કિનારા ઉપરનાંને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં; સ્નેહાળ માતા, બહાલ-પવિત્ર લગ્નગ્રંથીના સ્નેહની ભાગીયણ થયેલી વધુઓ અને કોમળ, મૃદુલ અન્તઃકરણના મિત્રોની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં; સ્ટીમર ગઈ ને એક વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખે તેમ દૃષ્ટિને સ્ટીમરના અવશેષ ભાગ ઉપરથી ઉખેડી નાંખી સર્વ મંડળ ગાડી તરફ વળ્યું.

આ સર્વ મંડળ ગાડીમાં બેસવા જાય છે ત્યાં એક વિક્ટોરીયા પુરપાટ દોડતી આવી અને તહેમાંથી એક યુવાન હાંફતો, ગભરાતો ગભરાતો ઉતર્યો અને શેડ તરફ ધસ્યો. ત્યાં ઉભેલા પોલિસના સિપાઈએ આટલા ઉતાવળા દોડવાનું કારણ પૂછ્યું ત્હેના જવાબમાં એણે એટલું જ કહ્યું કે—‘સ્ટીમર ઉપડી ગઈ?’

‘હા, હમણાં જ ઉપડી ! કોનું કામ હતું ?’

‘હા ઉપડી !’ એ શબ્દો કાને પડતાં જ આ યુવાનનાં સર્વ ગાત્રો શિથિલ થયાં, મુખ નિસ્તેજ થયું અને આંખમાં ઝળ-

ઝળીયાં આવી ગયાં. તહેની આ સ્થિતિ જોઈ પાસે ઉભેલી શિવલક્ષ્મીના હૃદયમાં અનુકંપા આવી અને પૂછ્યું ! “ભાઈ કોઈ જવાનું હતું ? શા મારે દિલગીર થાવ છો ?”

“બહેન ! મહારો સગો અને મિત્ર વિલાયત જવાનો હતો ! તે આજ જવાનો છે. તહેની મહને અમદાવાદ કાલ રાત્રે ખબર મળી અને હું તરત જ ત્યાંથી નિકળ્યો. અંદર ઉપર આવતાં વાર થઈ, અને મેલ ઉપડી ગઈ. કોઈ એને મૂકવા આવ્યું હશે કે કેમ ? એ એકલો છે અને મહારો અંગત સ્નેહી છે.”

“શું ! ત્હમે દયાકારના ઉપાકાન્તની વાત કરો છો ? ઉપાકાન્ત, ઉપાકાન્ત વિલાયત ગયા ! એક સાહેબ જોડે ઉપાકાન્ત જોવું જાય છે તહેવી વાત હમણાં જ અહીં ચાલતી હતી. ઉપાકાન્ત કેમ એકલા ગયા ?”

“બહેન ! હું ત્હમને ઓળખતો નથી; છતાં ત્હમે મહને ઓળખતાં લાગો છો. સારે કોઈ ગયું એ વાત સાચી. બહેન એ ઉપાકાન્ત નહિ પણ પ્રભાકર ગયો, ઉપાકાન્ત તો મહાઈ નામ.” ઉપાકાન્ત તો મહાઈ નામ એ વાક્યની સાથે જ પાસે ઉભેલી સરોજના હૃદયમાં ધબકારો થયો. આંખોમાં નવીન જ તેજ છવાયું. આ શું થાય છે અને શું થયું તે સરોજ સ્હમજી શકી તો નહિ. પણ હવે તહેને ઉપાકાન્તની વાતમાં વધારે રસ પડવા લાગ્યો. ઉપાકાન્તના મ્હોં ઉપરથી અમૃત વરસતું હોય અને નેત્રને આનન્દ મળતો હોય તેમ ટીકી ટીકીને જોવા લાગી.

“સરોજ ! ઉપાકાન્તને આપણી ઓળખાણ આપ. ભાઈ ! પ્રભાકર અમસ્તો જ વિલાયત ગયો છે કે કેમ ! ત્હમે સારે હવે અમારી સાથે જ ચાલો અને આપણે ત્યાં જ ઉતરવાનું રાખો.”

સરોજ માતાની ઇચ્છા મુજબ ઓળખાણ કરાવવા તૈયાર થઈ પણ જીભ જ હાલી શકી નહિ. હૃદયમાંથી ડોહી વેગથી વહેવા લાગ્યું અને શરીરમાં થરથરાટ થયો.

“સરોજ ! એમનું નામ દેને !” હવે સરોજને કહ્યા વિના ધૂટકો નહોતો અને તેથી બહુ જ યત્ને તે નીચું મહોં રાખી શરમાતી શરમાતી બોલી. “અમે અલ્હાબાદથી આવીએ છીએ. મહારા મામા વિલાયત ગયા અને બાલકભાઈ અલ્હાબાદ છે.”

મધુર અને ધીરા શબ્દના આઘાત ઉપાકાન્તના હૃદય ઉપર પડ્યા અને તેણે આ કુટુંબને ઓળખ્યું.

“શિવલક્ષ્મીજી ! મહેં તહમને ઓળખ્યાં નહિ, હોં. સરોજ તો મહોટી થઈ ગઈ છે. હું તો આજ સાંજરે પાછો અમદાવાદ જવાનો છું તો એટલા માટે તહમને ક્યાં તસ્દી આપું ? સ્નેહ માટે ઉપકાર માનું છું.”

“ઉપકાર મનાવવા કહ્યું નથી. તહમારે આવ્યા વિના નહિ ચાલે. આજની રાત રહેવું પડશે. અને ન હોય તો બેલાશક જગે પણ આપણે ત્યાં જ ચાલો.”

ઉપાકાન્ત શો ઉત્તર આપે છે તે જાણવા સરોજ તલસી રહી હતી અને ચાતકપક્ષી મેઘના બિન્દુની રાહ જુવે તેમ નીચું બેતી પણ આડી આંખે હા કહેવડાવવા માંગતી હોય તેમ ઉપાકાન્ત તરફ જોઈ રહી હતી.

“ચાલો તારે જેમ તહમારી મરજી” એટલું બોલી શિવલક્ષ્મી અને સરોજની સહામે ગાડીમાં બેઠો. ગાડી ઝપાટાબંધ

ચાલી અને ગાડીમાં પ્રભાકરની, ત્હેના વિલાયત જવાનાની, મુંબાઈ સૂધી આવ્યો પણ મળી શક્યો નહિ ત્હેની વાતો ચાલી; સરોજ આ સર્વ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી અને સાકરના પાણીની માફક ઉપાકાન્તના શબ્દો સ્નેહથી પીવા લાગી. કુદરતી રીતે જ ઉપાકાન્તની નજર સરોજ તરફ જતી અને જીવનમાં પ્હેલવ્હેલાં જ સરોજને જોઈ હૃદયમાં કાંઈ તનમનાટ થવા લાગ્યો; તે સ્હમજ્યો નહિ ને વાત ચલાવ્યે ગયો. ભૂલેશ્વર આગળ ગાડી આવી અને ત્રણે ઉતર્યા. બધાંએ ભોજન લીધું હતું એટલે ખાવાની ભાંજગડ હતી નહિ. શિવલક્ષ્મી ઉપાકાન્તની સાથે વાતમાં પડી અને સરોજ ટૂંક વગેરે સમું કરતી ઉપાકાન્ત અને શિવલક્ષ્મીની વાતો સાંભળતી.

“ ધીરભાઈ, ગુલાબજ્હેન ખુશીમાં છે ને ? ત્હમે શું કરો છો ? ” “ હા ખુશીમાં છે. હું બી. એ. ક્લાસમાં છું અને નવેંબરમાં પરીક્ષા આપીશ. સરોજ ક્યાં સૂધી ભણી છે ? અલ્હાબાદ કેવું છે ? બાલકરામ આનન્દમાં છે ને ? ”

“ સરોજ હિન્દી, ગુજરાતી ભણી છે, ઈંગ્લેજ સંસ્કૃતનો થોડો થોડો અભ્યાસ થાય છે. સ્હેજ ભરતાં ગુંથતાં શિખી છે. બધી રીતે ઠીક છે પણ જરા સ્વચ્છન્દી છે.” એમ કહી હસી પડી.

સ્વચ્છન્દી શબ્દ સાંભળતાં જ “ જ્હેન ! આમ શું કરતી હોઈશિ, મ્હેં ત્હમારું શું કહ્યું ન માન્યું ? અમારે વિશે ખોટો અભિપ્રાય ઠસાવો છો ? બાલકભાઈને જ કહી દઈશિ.”

“ સરોજ ! શિવલક્ષ્મી જ્હેન છો કહે, મ્હારા મનથી ત્હમારે માટે ખોટો અભિપ્રાય આવવાનો જ નથી.”

ઉપાકાન્તના આ બોલવાથી સરોજ શાન્ત થઈ; શિવલક્ષ્મીને ઉપાકાન્ત માટે કાણુ જાણુ શાયે વિચાર હશે પણ ઉપાકાન્ત તો

શુદ્ધ ચિત્તે ઉત્તર આપતો હતો. રાત્રિના નવ વાગતાં ઉષાકાન્ત અમદાવાદ જવા તૈયાર થયો; શિવલક્ષ્મીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ કૉલેજના ઈર્મનું ખ્હાનું કાઢી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરોજના અન્તઃકરણમાં ‘રહી જાય તો હીક’ એમ થયાં કરતું હતું અને મન ઘણુંયે કપ્પળે રાખતી હતી છતાં ઉષાકાન્ત તરફ આકર્ષાતું હતું; ઉષાકાન્ત માટે ‘હું જ પૂરીએ કરી નાંખીશ.’ એમ સોતસાહસર જવાખ આપી દુધ પૂરી તૈયાર કર્યા; સરોજ જમાડનારી અને ઉષાકાન્ત જમનારો. એમાંથી એકે બોલતાં નહતાં; શિવલક્ષ્મી વખતો વખત આવી જમવાનો આગ્રહ કરતી. ઉન્હી ઉન્હી પૂરી ઉષાકાન્તની થાળીમાં નંખાતી. મશાલો ભરેલાં ભીંડાનું શાક અને કઢેલું દુધ અપાતું; ગમે તો ઉષાકાન્તને બહુ ભૂખ લાગી હોય અથવા તો જમણમાં જ કે જમાડનારમાં મીઠાશ લાગી હોય પણ ઉષાકાન્તે આજ સારી રીતે ખાધું; રેલ્વેનો ટાઈમ થઈ જશે તહેનું ભાન જ ન રહ્યું; આખરે ઉઠ્યો અને પાનસોપારી લઈ વિક્ટોરીયામાં બેસી સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો; વિક્ટોરીયામાં બેઠાં બેઠાં પાછળ જોઈ ખ્હારીમાંથી દેખાતી સરોજની આંખો દેખાઈ ત્યાં સૂધી જોઈ અને ઉન્હી ઉન્હી રસોઈનો સ્વાદ તો મનમાં જ રહી ગયો; વિચારમાંને વિચારમાં સ્ટેશન ઉપર આવી, ટીકાટ કરાવી ગાડીમાં બેઠો ત્યારે તહેને ભાન આવ્યું કે પ્રભાકરને મળાયું નહિ અને આ તો ઇદ્ તૃતીયમ્ જગ્યું. ગુલાબ ખ્હેનને કે ધીરભાઈને શો જવાખ આપીશ? સરોજની તો વાત જ ન કરવી એવો નિશ્ચય કરી સ્વસ્થ થયો. ગાડીમાં સૂવાની ગોઠવણ કરી જરા આડો થતાં ઉંઘ આવી અને સહવારે અમદાવાદ આવતાં ઉઠ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અમીરી હોટેલ આગળ.

“ If I were mad, I should forget my son,
“ Or madly think a babe of clouts were he.” *

--Shakespeare.

અમદાવાદમાં કાળુપુર દરવાજાથી પ્રેમદરવાજા તરફ જતાં એક મહોટી ચાલી આવે છે; માધવપુર અને કાળુપુર દરવાજા વચ્ચે મીલો તેમ જ ખીજા ધંધાને અંગે એટલો બધો વ્યાપાર વધી પડ્યો છે કે પરદેશીઓની નજરમાં તો એ એક નહાતું ગામ જ લાગે; મીલના મજુરો, દાણાના વ્યાપારીઓ, પરદેશી ભઈઆઓ, મારવાડીઓ વગેરે અસંખ્ય લોકો આ જગા ઉપર રહે છે; આ સર્વ ચાલીઓમાં દિવસના ભાગમાં લુગડાં ધોતી, ખાંડતી, દળતી કે ઝાટકતી જુદી જુદી જાતની સ્ત્રીઓ અને દોડાદોડ કે રડારોળ કરતાં છોકરાંના ઘોંઘાટ શિવાય ખીજું જણાતું નથી. રસ્તા ઉપર ગાડાના-રેંકડાના અને વખતોવખત ગાડીઓના ગડગડાટ શિવાય કાંઈ નજરે પડતું નથી. ભદ્ર આગળ સાંજની વખતે દેખાતી ભવ્યતા, વાલકેશ્વર કે ચોપા-ટીની રમણીયતા, યુરોપશોપની નિયમિતતા કે સ્વચ્છ ઉજળા રસ્તા આ ઠેકાણે હોતા નથી. ટીનના ડબ્બામાંથી પુસ્કળ ધુણી

* જો હું ગાંડો હોત તો મહારા પુત્રને વિસરી ગયો હોત. અથવા તો તે ગાભાનો બનેલો છે એમ સહમજત.

નિકળે એવા ડગ્યાનું લાઈટ, પાણી, કચરાના ઠેર ઠેર ઢગલા, ફાંટાતુંટા લુગડાંની તોરણની માફક લટકણીઓ, કાયલાના ગાડાના અવરજવરને લીધે કાળા રસ્તા, મીલના કામને લીધે થયેલા મેલા ડ્રેસવાળા મજૂર વર્ગ, હરમાનનાં તેલવાળી દાળ અને જૂની મીઠાઈવાળા ફેરીઆઓ, મ્યુનીસીપાલીટીના જાંખા ફાનસો, એ આ રસ્તાની શોભા હતી. આવી ચાલીમાં રહેનારા મજૂર વર્ગો, જેમની મહેનતના પરિણામે આપણે દાઢમાઢથી ફરીએ છીએ, જેમના પરસેવાથી આપણામાંનાં કેટલાક રબર-ટાયરની ગાડીઓ ફેરવીએ છીએ તે મજૂર વર્ગ ક્યાં રહે છે ? તહેમને શાં શાં દુઃખ છે ? તહેમનાં-બાલબચ્ચાંનાં શરીર નિરોગી રહી શકે એવાં હવાપાણી છે કે કેમ ? તહેમનાપર નીતિની છાપ પડે એવી કાઈ પણ પરિસ્થિતિ છે કે કેમ ? તહેમનાં બાળકોને કેળવણી અર્થે એટલામાં એક શાળા છે કે કેમ ? તહેમને અકસ્માતના પ્રસંગે દવાની સગવડ છે કે કેમ ? તહેની કેટલા તજવીજ કરે છે ? આપણે દેશ ગરીબ છે, આપણું કાંઈ ચાલતું નથી, આપણને સ્વરાજ્યના હક્કો શા માટે મળવા ન જોઈએ એવી ખુમો પાડવામાં શક્તિનો જેટલો વ્યય કરીએ છીએ તેમાંની પા ભાગની શક્તિ પણ આવા ગરીબ વર્ગના સુખને માટે વાપરવામાં આવતી હોય તો કેટલું પુણ્ય થાય અને ગરીબોની દાદ મશ્વર સાંભળ્યા વિના રહેતો જ નથી.

‘તુલસી હાય ગરીબકી કયુ ન ખાલી જાય,

‘મુવે દોરકે ચર્મસેં, લુહા ભસ્મ હો જાય.’

અઠવાડીઆમાં, મહિનામાં એક જ વાર આવી જંગાઓ તપાસાતી હોય, ગરીબોની ખરી સ્થિતિનું નિરીક્ષણ થતું હોય

તો ખરેખર એમની અગવડો દૂર કરવા સહજ પણ પ્રયત્ન થયા વિના રહે નહિ.

ઉપર કથિત આવી એક ચાલીમાં મોતીચંદ નામનો એક વાણીયો રહેતો હતો. મૂળ એ કાઠીયાવાડભણીનો સામાન્ય સ્થિતિનો વ્યાપારી હતો. પરંતુ એકાદ એ દુકાળને લીધે ધરખાર વેચી અમદાવાદમાં આવી વસ્યો હતો; સ્વદેશમાં મળુરી થાય નહિ એટલે પરદેશમાં ગમે તેમ નભે એટલું જ માનીને નહિ પણ ન્યાત જાતથી દૂર સારા એ વિચારથી આ ચાલીની એક ઓરડી ભાડે રાખી રહ્યો હતો. કાઠીયાવાડથી આવ્યો ત્યારે ન્હાનો છોકરો, પોતે અને પોતાની સ્ત્રી એટલાં હતાં પરંતુ અમદાવાદમાં એકાદ વર્ષના પ્લેગમાં છોકરાને મૂકી સ્ત્રી ચાલી ગઈ. પાંચ સાત વર્ષના છોકરાને ઉછેરવો, મીલમાં જવું, આવીને રસોઈ વગેરે કરવું આ સર્વે કરતાં મોતીચંદને અસહ્ય દુઃખ પડતું. પરંતુ હિમ્મત હાર્યાં શિવાય જીવન નિભાવે જતો હતો; પોતે મૂળ સારી સ્થિતિનો અને જો કે ઈંગ્રિજ ભણ્યો નહોતો તોપણ કેળવણીના લાભ જાણતો હોવાથી છોકરાને ગામમાં એક નિશાળે મૂક્યો હતો અને ચોપડીઓ વગેરે માટે ખેત્યાર જણની મીલમાં ખુશામત કરતો હતો. છોકરાની ઉંમર નવેક વર્ષની થઈ એટલે અમદાવાદમાં નિકળતાં ખેત્યાર પેપર તેમ જ મુંબાઈથી આવતાં પેપરો ગામમાં વહેંચવા લાગ્યો. ચાલની અન્દર રમત રમતાં હલકી જાતના છોકરા સાથે રમશે તો બગડી જશે એ બીકે છોકરાને એકલો રહેવા દેતો નહિ. રાત્રે મહાભારત, રામાયણની કથાઓ રસિક ભાષામાં કહેતો; સ્ત્રીના ગુજરી ગયા પછી મોતીચંદનો સ્નેહ આ છોકરામાં પર્યવસિત થયો હતો; મોતીચંદની સ્ત્રી અભણ પણ પતિને સર્વ

રીતે સુખ આપનારી હતી. ઘરની સર્વ વ્યવસ્થા કરતી હતી. આવી ગૃહિણીના મૃત્યુ પછી, દરિદ્રતાના પરિણામો ભોગવ્યા પછી સર્વ સગાંસંબંધીઓ તરફથી તિરસ્કાર મળ્યા પછી મોતીચંદનો સ્નેહ પુત્ર ઉપર જ રહે એમાં નવાઈ નથી. પુત્રને ન દેખે તો અડધો અડધો થઈ જતો, પુત્રના હિતને માટે ફાંફાં મારતો અને પુત્રના સંરક્ષણ અને તેની ઉન્નતિ માટે અહોનિશ મશ્વરની ખંદગી કરતો હતો.

મોતીચંદ એક દીવસ સહવારમાં સ્વીવાર હોવાથી ગામમાં નીકળ્યો; બજારના ખેચાર કામ આટોપી ઘેર જવા નીકળ્યો. ‘ગુજરાતી પંચ’ વગેરે પત્રો વહેંચવા છોકરો નિકળી પડ્યો હતો અને નિયમાનુસાર અમીરી હોટેલમાં મળવાનો હોવાથી મોતીચંદ અમીરી હોટેલ તરફ જવા નીકળ્યો. રીચીરોડ ઉપર જુની પોસ્ટ ઓફીસવાળા મકાનમાં આ હોટેલ આવી રહી છે; આ હોટેલનું મકાન એવી જગાએ અને એવા સંજોગોમાં આવ્યું છે કે સર્વનું ધ્યાન ખેંચે. એક બાજુ રીચીરોડની મોટી સડક, બીજી બાજુ કાળુપરનો રસ્તો, ચોગરદમ બારીયો વગેરેના કારણથી આ હોટેલ વધારે ખુલ્લી અને ખેંચાણકારક છે. જે સ્વીવારે મોતીચંદ આ હોટેલમાં આવ્યો તે વખતે ઘડિયાળમાં દસ વાગી ગયા હતા. મોતીચંદ આવી અમીરી હોટેલમાં થાક ખાવા બેઠો. હોટેલમાં એક બાજુ સહામરહામી ભીંતો આગળ બેન્ચ અને ચાહના પ્યાલા વગેરે મૂકવા સ્ટેન્ડ હતા; બેન્ચ ઉપર બેઠા બેઠા નીચે કાળુપરના રસ્તાઉપર તેમ જ ઠેઠ ચાંદાંઓળ સૂધી નજર પડતી હતી. સહામી બાજુએથી જોતાં જળામાંથી ઠેઠ જામનગરીવાળાની મીઠાઈની દુકાન સૂધી જોઈ શકાતું; હોટેલના બીજા ખંડમાં સહામરહામી બે નળા પડ્યા હતા એક

ખૂણામાં કાયલાના કોથળા અને ત્હેની સાથે બે ન્હાનાં ખાંકડા ગોઠવ્યા હતા. પાસેની ઓરડીમાં નળ હતો. ભીંત ઉપર કમાન કરી પીતલનાં, કાચનાં પ્યાલા ગોઠવી દીધા હતા, સોડા વોટર અને લેમોનેડ વગેરેની બાટલીઓ ગોઠવી હતી; બારણામાં પેસતાં જ ડાબે હાથ ચાહના બમ્બા મેજ ઉપર ઉકળતા હતા; કઢેલાં દુધની કડાઈ સગડી ઉપર પડી હતી; સ્હામી બાજુ આધસ્ક્રીમનો સંચો પડ્યો હતો; નળાની પાસે બે ખુરશીઓ પડી હતી; એક ખુરશી ઉપર હોટેલનો મેનેજર રસ્તા ઉપર આવતા જતા લોકો જોતાં બેઠો હતો અને ચાહ આધસ્ક્રીમના પૈસા વસુલ કરી ગ્રાહકોને મીઠી જીભ અને સહ્યતાથી સંતોષતો હતો. આ હોટેલ એવી જગા ઉપર આવી હતી, હોટેલમાં કાંક વિશેષ સ્વચ્છતા, સહ્યતા હતી કે સારા સારા ગૃહસ્થો આનો લાભ લેતા હતા. જે સમયે મોતીચંદ હોટેલમાં બેઠો તે વખતે બેચાર જુવાનીયા કાળુપરના રસ્તા ઉપર પડતી બહારી પાસે બેઠા હતા. એમાંના એકની નજર જળામાંથી રીચીરોડ ઉપર પડતી હતી અને બીજની હોટેલના બારણા આગળ પડતી હતી; મોતીચંદ પાણીના નળની ઓરડી પાસેના ખૂણામાં બેઠો બેઠો ચાહ પીતો હતો અને છોકરાની રાહ જોતો હતો. પેલા જુવાનીઆમાંના એકે આધસ્ક્રીમની ડીશ માગી પણ બીજ જુવાનીઆઓએ ચાહની માગણી કરતાં ‘ગરમ થયા પછી ઠંડા થઈશું.’ એમ કહી પ્હેલો ચાહ માગ્યો; નિશાળના ન્હાના વિદ્યાર્થીઓ, સદાના વહેપારીઓ, થાકેલા વૃદ્ધોનું આ વિશ્રામ-સ્થાન હતું. હોટેલના નોકરો ગ્રાહકો ક્યારે ચાહ પી લે ને ક્યારે પ્યાલા લઈ સાફ કરી નાંખીયે એની ઉતાવળ કરતા હોય તેમ હાથમાં જૂનો ગાલો લઈ આમ તેમ ફરતા હતા. હોટેલમાં

આવી સ્થિતિ છે ત્યાં ઉપાકાન્ત ફરતો ફરતો આ હોટેલમાં આવી ચહુડ્યો. સહામેની બાળુ બીડીના ધુમાડા કાઢતા; વખતોવખત અશ્લીલ શબ્દોના ઘોષ કરતા જુવાનીયાથી ભરપૂર જોઈ આમ તેમ નજર કરી મોતીચંદ બેઠો હતો ત્યાં જઈ બેઠો. ઉપાકાન્ત બેન્ચ ઉપર બેસી સહામી નજર કરે છે ત્યાં એક જણ ગભરાતો ગભરાતો બીસકીટ મ્હોમાં નાંખી ચાહનો પ્યાલો ઉતાવળથી ખાલી કરી, ઉકળતા ચાહના બમ્બા પાસે મૂકી પૈસા ફેંકી ચાલતો જ થયો. આ યુવાન ઉપાકાન્ત કરતાં ઉંચી જાતિનો હતો અને બીસકીટ ખાતાં ઉપાકાન્તે જોયો એ ગભરાટથી નહોતો. વાપરેલો પ્યાલો ચાહ ટેબલ ઉપર મૂકવા માટે મેનેજર એને ધમકાવ્યો પણ પકડાઈ જવાની શરમથી નીચું મ્હોડું રાખી હોટેલ બહાર નીકળી ગયો.

આજ મુંબાઈની મેલ બહુ મોડી હતી; ફેક્ટરી કમીશનની બેઠક અમદાવાદમાં શરૂ થવાની હોવાથી કમીશનના મેમ્બરો આજની મેલમાં આવવાના હતા; તહેમને લેવાને અમદાવાદના મીલ-ઓનરો, શેઠીયાઓ, ઑર્ડીસરો અને સામાન્ય વર્ગની ગાડીઓ સ્ટેશન ઉપર ધસી જતી હતી; સદાબજારમાં બહેપારી-ઓનો જમાવ થયે જતો હતો; ગાડીઓની આવજા વધવા લાગી અને મેલ આવી એમ લાગ્યું; સામાન ભરેલા રેંકડા, ભાડુતી ગાડીઓ, રબર ટાયરની બગીઓ, સાઈકલોની દોડાદોડ થવા માંડી; ફેક્ટરી કમીશનના એકાદ બે મેમ્બરોએ પોતાની મોટોરકાર આણેલી હોવાથી એની ધમાલ પણ હતી; ખાખી રંગના ડ્રેસવાળા, લાલ સાયકલ ઉપર બેસી ઝીણી સીસોટી વગાડનારા તારના સિપાઈઓ પણ આમ તેમ દોડતા હતા;

મોતીચંદ આહુ પી છોકરો હતો કેમ આવ્યો નથી તેનો વિચાર કરતો ખૂણામાં બેસી રહ્યો હતો; ઉપાકાન્ત તાપથી કંટાળેલો હતો અને આઈસ્ક્રીમ તૈયાર થયેલો ન હોવાથી આઈસ્ક્રીમની વાટય જોતો હાથમાં રાખેલા ‘રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ નામના માસિકના પાના ઉઘલાવતો હતો. હોટેલનો એક નોકર આઈસ્ક્રીમનું ચક્કર બારણા પાસે જોરથી ફેરવતો હતો. હોટેલમાં માણસોની આવર વધી તેમ જ ખૂદાર લોકોની ધમાલ પણ ચાલી. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ છે ત્યાં હોટેલ ખૂદાર કાંઈ હોકારો થયો; ત્રણ દરવાજા તરફથી એક સાઇકલ પુરજોશથી સ્ટેશન ઉપર જતી હતી; તેથી સાથે બે ભાડાની ગાડીઓ પણ દોડતી હતી; સ્ટામેથી બે મોટોરકાર ચાલી ગઈ, રસ્તામાં એક હાથે ખેંચવાનો રેંકડો આવતો હતો, પાછળ બે રબર ટાયરની ગાડીઓ અને એક ડોકયાર્ડ આવતું હતું; આ બધું જક્રમણ હોટેલ આગળ એકઠું થયું. રેંકડાવાળા મારવાડી મજૂરો આગળથી ગાડી આવે છે માની, રેંકડો બીજા બાજુ ખસેડ્યો ત્યાં પાછળથી બે ગાડીના ઘોડા ચમક્યા; ઘોડાના ચમકવાની સાથે સાયકલવાળો સાયકલ ઉપરથી ઉતરવા જતાં પડ્યો. એનો ધક્કો ‘જહેર મીટીંગ’ નાં હેડબીલો ઝેંચતા એક નહાના છોકરાને લાગ્યો. આ હસતો સુંદર ગુલાબ જેવો છોકરો ગાડીમાં બેઠેલા શેઠીઆને હેડબીલ આપવા દોડ્યો હતો; ગમે તો રસ્તામાં કચરાઈ જશે માટે આઘો જ એમ કહેવા જીભને તરફી આપવાને બદલે અથવા તો આવો નાલાયક ગરીબ છોકરો અમારી પાસે આવવાની હિમત કરે એ ન સહન થઈ શકવાથી ગુસ્સાના આવી-ભાંવરૂપે શેઠે એક ચામુક આ કોમળ છોકરાના બરડામાં લગાવી. ચામુક વાગતાં જ છોકરો ખુબ પાડી બાજુ હડ્યો ત્યાં સાયકલ-

વાળાનો ધક્કો વાગ્યો. ગાડીવાળા શેઠે હુશીયારીથી ઘોડાને ચાપ્પુક મારી; તેથી ઘોડા ચારે પગે નાઠા અને નાસતાંની સાથે હેન્ડબ્રીલ ઠેંચતા છોકરાના માથા ઉપર ઘોડાની સજ્જલાત વાગી, લાતની સાથે જ છોકરો આગળ પડ્યો અને ત્યાંથી પસાર થતી બીજી ગાડીના પૈડા તળે આવી ગયો. આ અકસ્માતની સાથે જ મહાજન, વહેપારીયો, દુકાનદારો આવતા જતા વટેમાર્ગુમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો. એક કામળ પુષ્પ જેવા છોકરાનું જીવન હતું નહતું થઈ ગયું. મ્હોટા શેઠીયાની ગાડી તળે ચગદાયેલા ગરીબ નિરાધાર બાલક માટે કાણુ પરવા રાખે ? ‘ઉભી રાખો ગાડીને’ ‘શેઠ એના ઘરનો’ ‘બોલાવો પોલીસને’ ‘આ છોકરો કોનો હશે ?’ ‘અરે પોલીસને બોલાવી વહેપાર રોજગાર મૂકી કચેરીના ધક્કા ખાવા કાણુ નવરૂં છે ?’ એવી બુમો લોકોના ટોળામાંથી આવવા લાગી.

આ દરમિયાન મોતીચંદ ખુણામાં બેઠો બેઠો નિરાશ ચિત્તે છોકરાની રાહ જોતો હતો અને ઉષાકાન્ત વાંચવામાં તક્ષીન થઈ ગયો હતો. એટલામાં બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા અને ઉષાકાન્તની રહામે બેઠા. આમાંનો એક ઉષાકાન્તને રહેજ આજખતો હતો, એટલું જ નહિ પણ ઉષાકાન્તપ્રત્યે એને સ્નેહનો પક્ષપાત હતો; ઉષાકાન્તે માયું ઉંચું કર્યું ને ત્હેની સાથે રમેન્દ્રને જોયો; અને બન્નેનાં નેત્ર અને હૃદયમાં વિદ્યુતના ચમકારાની માફક અલૌકિક લાગણી થઈ. આ લાગણી શેની હતી, શા કારણથી થઈ અને શું સૂચવે છે તે કોઈ સહમજ્યું નહિ.

“ઉષાકાન્ત ! આજ કાલ હોટેલોનો એટલો બધો રાફડો ફાટી નિકળ્યો છે કે ઇંગ્લેન્ડનાં ચાર્લ્સના વખતનાં ક્રાસીહાઉસીસનું સ્મરણ થાય છે.”

“ રમેન્દ્ર ! તહમે કહો છે એ વાત ખરી પણ ઇંગ્લાન્ડનાં કોર્ટી હાઉસીસમાં રાજકીય તેમ જ સાહિત્યની ચર્ચા થતી હતી અને એ કોર્ટી હાઉસીસમાં ઇંગ્લાન્ડમાં મહાન લેખકો અને રાજ્ય-નીતિજ્ઞ પુરૂષો ઉત્પન્ન થતા હતા. આપણે ત્યાં એનાથી ઉલટું જ છે. સૂધરેલી ઢબની કેટલી હોટેલો જોઈ અને હોય તો કેળવાયેલા પુરૂષો ત્યાં કેટલા મળ્યા અને એવી ચર્ચા ચલાવી ? જ્યાંસૂધી એમાંનું કંઈ નથી ત્યાં સૂધી ‘કોર્ટી હાઉસીસ’ ની ઉપમા આપવી એ કેવળ અયોગ્ય છે.”

“ શું અહીં સ્વદેશી હીલચાલ, રાજકીય વગેરે ચર્ચાઓ નથી ચાલતી ? ધણાએ આવે છે અને એવી વાતો કરે છે. મહારા તહમારા જેવા છૂટા જવાયા આવી એવી વાતો કરે એથી બધે જ એમ થાય છે એ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. હાલ તો હોટેલો, શાન્તિ-ગૃહોમાં સદાના સાટાં, તરકટની ગોઠવણો, નવરા, સર્વ દુર્ગુણોમાં પ્રવીણ એવા ઇશકી સહેલાણીયો વિશેષ જોવામાં આવે છે; અને એને લીધે જ મહારા તહમારા જેવા અહીં આવતા સંકોચાય છે અને આવનાર ટીકાને પાત્ર થાય છે.”

મોતીચંદ, ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્રનો વિવાદ સાંભળતો હતો. હૃદય ઉન્નત હોવાથી ઉપાકાન્તના વિચાર ગમતા હતા અને ‘મહારા છોકરાને કેળવણી આપી આવો બનાવું’ એમ ઇચ્છા રાખતો હતો ત્યાં હોટેલમાં લોકોનું ટોળું સિપાઈ દાખલ થયા. હોટેલનો મેનેજર ઉભો થયો અને સિપાઈને દેખતાં ‘ શું છે ! શું છે ! ’ કરવા લાગ્યો.

‘ આ છોકરાને સખ્ત વાગ્યું છે માટે એને જરા અહીં સૂવાડી પાણી પીવડાવવું છે અને જમાદાર દાક્તર આવે ત્યાં સૂધી

રાખવાનો છે. ગભરાશો નહિ, એટલું કહી સિપાઈએ લોકોના ટોળાને બહાર કહાડવા માંડ્યું; આમ છતાં લોકોનો જમાવ બહાર ભેગો થતો ગયો અને કોઈ ફર્નાન્ડીઝપૂલના કઠેરા ઉપર, તો કોઈએ માણસોના ખભા વચ્ચે, તો કોઈએ પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહી જળીમાંથી, બારણામાંથી જેટલું દેખામ તેટલું જોવા ફાંફાં મારવા લાગ્યા. છોકરાને ચાહના ટેબલની પાસેથી બેઠ્ય ઉપર સૂવાડ્યો; માથામાંથી લોહી વહ્યાં જતું હતું અને શ્વાસ ધીરો ધીરો નિકળતો હતો. પાણી પીવડાવવાનું ફાંફાં માર્યા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ એટલામાં સીપાઈ જમાદારને બોલાવી આવ્યો. જમાદાર આવતાંની સાથે છોકરા પાસે ગયો અને તે જ વખતે આ નિરાધાર બાલે પ્રાણત્યાગ કર્યો. આ ધાંધલ જોઈ રમેન્દ્ર ને ઉપાકાન્ત જોવા ઉઠ્યા અને છોકરાના મૃત શરીરને જોઈ ખેદગ્રસ્ત થયા. સફેદ નહાનું ઘોડીયું ને ખાદીનો ઘોડેલો કબજે એટલો એનો પહેરવેશ હતો. એક હાથમાં વહેંચવા માંડેલા હેન્ડબીલો હાથની મડાગાંઠમાં સપટાઈ ગયા હતાં, મ્હોં શાન્ત અને પ્રકુલ્લ હતું, આંખો ઇશ્વરની બંદગી કરતો હોય એમ ઉંચી કરેલી હતી. ગુંજમાં ન્યુ રોયલ રીડરની પ્રાયમર હતી; માથા ઉપરથી નિકળેલા લોહી-લાલસુરખ લોહીયે અડધું મ્હોં અને કબજાનો જમણો ભાગ ખરડ્યાં હતાં. ‘આવા ગભરૂ છોકરાને મારનારનું સત્યાનાશ જાણે, મૂવા ગાડીયોવાળા ત્રાસ આપે છે’ એમ ત્યાં બેઠેલો એકાદ વૃદ્ધ માણસ બોલી ઉઠ્યો. છોકરાને મરેલો જાણી ઇસ્પીતાલમાં લઈ ગયા. પહેલાં પંચ ક્યાસ કરવાના ઇરિદાથી જમાદારે હોટેલમાં બેઠેલાને બોલાવી લાવવા સિપાઈને કહ્યું. પંચક્યાસનું નામ સાંભળતાં જ ‘એ ભાંજગડમાં કોણ પડે’ એ વિચારે બારણા આગળનું લોક

શું મ્હારા મગનાની આ સ્થિતિ હૃદાય ! હાય ! - પૃષ્ઠ ૭૩.

હુકુકુ કરતું નહાડું. હોટેલનો મેનેજર, એક વૃદ્ધ જે ત્યાં એટો હતો તે, રમેન્ડ્ર, ઉપાકાન્ત અને મોતીચંદને પંચમાં લીધા. મોતીચંદે ઘણી હા ના કહી પણ એનું ચાલ્યું નહિ. માથે પાધડી મૂકી, લુગડાં સમાં કરી મોતીચંદ જે સ્થળે છોકરાનું મડદું પડ્યું હતું ત્યાં આબ્યો, મડદું-છોકરાનું મ્હો જોતાં જ ‘કાણુ ! મ્હારો મગનો !’ કરી મોતીચંદ એકદમ ભોંયપર પડ્યો. આ વળી શું થયું ? એમ વિચારી જમાદારે હું પાણી મોતીચંદના માથા ઉપર નાંખ્યું. જરા શુદ્ધિ આવતાં જ મોતીચંદ ઉભો થયો—છોકરાના શબને ઉપાડી છાતી સાથે દાખ્યું, લોહીથી ખરડાયેલા ચહેરાની જરા પણ દરકાર ન રાખતાં ચુંખન કરવા લાગ્યો. ‘શું મ્હારા મગનાની આ સ્થિતિ ? હાય ! હાય ! ઇશ્વરને ત્યાં ન્યાય જ નથી. આ કોમળ નિરપરાધી ફૂલને ચગદી નાંખતાં એમનો જીવ કેમ ચાલ્યો હશે ? અમારા જેવા ગરીબ સહવારથી સહાંજ સૂધી જીવતોડ મહેનત કરીએ છીએ તે શેઠીયાઓને માટે ! થોડા ઘણા પૈસાદારને માટે અને તે પણ આવા, કૂર કામ કરનાર ધનાઢ્યોને માટે ! અરે, એક કીડી ચગદાય છે તો-યે જીવ બળે છે તો આ નાનુક છોકરા માટે એમને જરા પણ ન થયું ? કાણુ ચગદાયું ત્હેને માટે તજવીજ કરવા પણ ન રહ્યા ? શાના રહે ? એમને કાણુ પૂછનાર છે ? જમાદાર સાહેબ ! આડે દિવસે આવતાં જતાં ગેટ ઉપરની ખુરશી ઉપાડી લઈ જવા અમને કેવા સતાવો છો ? પુલ ઉપરથી લાકડાંનાં કે ધાસના ભારા લાવનારને કેવા સતાવો છો ? અમારા જેવા ગામડાના રોંચા ગાડાવાળાને દિવા માટે કેવા હેરાન કરો છો ? પણ મ્હારા આ જીવનના આધાર આંધળાની લાકડીને-ઉગતી કળીને છુંદી નાંખનાર નરાધમને ખોળી કહાડવા યત્ન કરશો કે ?

કાણુ એનું નામ બતાવે ? બસ—એ જ. એ દુષ્ટને માફ ! મહારા મગનાને મહારાથી વિખુટો પાડનારનું લોહી પીઉં ! ચાલ બેટા મગના તહને કાણુ અડકનાર છે ? અહાહાહા મગના—મહારો મગનો ! ઘેર જઈ દુધ પાઉં, કાણુ કહે મગનો મરી ગયો છે ? હાહાહાહા ! આ બોલ્યો—ચાલ ! એ શેઠ આવ્યા ! મહારી નાંખુ ? સાહેબજી !’ આમ બોલતો મગનના શયને ઉપાડી મોતીચંદ દોડવા માંડ્યો. આ તાલ જોઈ જમાદાર અને ત્યાં બેઠેલા સર્વે વિચારમાં પડ્યા. મગન આ છોકરાનું નામ હોવું જોઈએ અને આ એનો બાપ એમ સહજ અનુમાન થયું. મોતીચંદને ઘણો સહમજબ્યો પણ ‘મગન જીવે છે અને એને હું કાઢને નહિ આપું. શેઠને, ગરીબને રંજડનારને મારી નાંખીશ’ એટલા શબ્દો બોલતો ઘડીકમાં ખીખીખી હસતો ને ઘડીકમાં ક્રોધયુક્ત ચહેરો કરતા હોટેલમાં દોડવા લાગ્યો. ડાગળી ખસી ગઈ લાગે છે એમ માની જમાદારે ખીજ બે સીપાઈની મદદથી મોતીચંદને પકડ્યો અને સર્વેને ઈસ્પીતાલમાં લઈ ગયા.

મોતીચંદે હજી મગનના શયને છુટું મૂક્યું નહોતું અને આખરે રાત્રે જ્યારે મોતીચંદ થાક અને શોકથી કાંક ઉઘી ગયો ત્યારે જ મગનના શયને લઈ લેવામાં આવ્યું. સહવારના પ્હોરમાં જાગતાં જ મગન સાંભર્યો અને ઈસ્પીતાલના વોર્ડમાં ગમે તેમ બોલતો દોડવા લાગ્યો. વાત હાથથી ગઈ છે માની સીવીલ સર્જને મોતીચંદને લ્યુનેટીક એસાઇલમ—ગાંડાની ઈસ્પીતાલમાં મોકલી દીધો.

ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્ર હોટેલમાં બનેલા બનાવથી વિચારમાં પડી ગયા હતા અને જેમ જેમ સાયન્સનો વધારો થતો જશે,

જેમ જેમ સગવડતા સરળતા વધતી જશે, જેમ જેમ ઔદિક સુખ ભોગવવાના સાધન વધતાં જશે તેમ તેમ આવા અકસ્માતો, આવા બનાવો પણ વધવાના. ગામડાંના શાન્ત નિર્વિદ્ધ નિવૃત્તિમય જીવન ક્યાં અને શહેરનું મોટોરકારજીવન ક્યાં ? જીવન નભાવવા માટે કેટલાં ફાંફાં—ગરીબ વર્ગ વધતો જાય છે ત્યારે કેટલાક તવંગર જ થાય છે; બન્ને પક્ષને સુખ થાય એવા કયા સાધન યોજવા ? તવંગરો દુઃખાર્તજન પ્રત્યે વધતી સ્નેહ-વૃત્તિ કયી રીતે દાખવતા શિખે ?—એ સર્વનો વિચાર આ બન્ને મિત્રો કરતા કરતા હોટેલમાંથી નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૬ હું.

જાહેર ભાષણમાંથી.

“ The woman's cause is man's, they rise or sink,
“ Together, dwarfed or Gold-like, bond or free,
“ If she be small, slight-natured miserable
“ How shall men grow. * ”

—Tennyson.

સાંજના ચાર વાગ્યાથી પ્રેમાભાઈ હોલ ભરાવા લાગ્યો હતો; ગણીગાંડી પાઘડી શિવાય વિદ્યાર્થી મંડળની સંખ્યા હમેશાં ભાષણોમાં વિશેષ આવે છે. વકીલ, દાકતર અને શેઠીયા મંડળ કોઈ ઑફીસરોને ખુશ કરવા હોય, જાહેરકાર્યમાં ભાગ લેછે એમ કહેવડાવવું હોય, અથવા ખાસ આમંત્રણ પત્રિકા હોય તો જ હાજર રહેવું યોગ્ય સહમજે છે. પાંચ વાગ્યાની અન્દર તમામ ખુરશીઓ ભરાઈ ગઈ; પાંચ સાત વકીલો, શિક્ષકો આગલી બાજુએ અમારી જગા ખાલી હોવી જ જોઈએ એમ માની મોડા આવ્યા પણ જગા ન જોતાં નિરાશ થયા. એકાદ બે

* સ્ત્રીનો પક્ષ, સ્ત્રીનું કામ, સ્ત્રીનું કલ્યાણ, પુરુષનું કામ, પુરુષનો પક્ષ છે. સ્ત્રી પુરુષ, ક્ષુદ્ર યા દિવ્ય રહી, બદ્ધ યા સ્વતંત્ર રહી એકઠાં જ રહે છે, બાકુ લેછે, સ્ત્રી જો ક્ષુદ્ર હોય, હલકા સ્વભાવની હોય, દુઃખી હોય તો પુરુષની ઉન્નતિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

—સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી.

સુશીલ વિદ્યાર્થીઓએ માનને ખાતર પોતાની જગા આપવા ખુશી દર્શાવી પરંતુ તેટલેથી પતે એમ ન હોવાથી ઉભા રહ્યા. સદ્ભાગ્યે જે સંસ્થા તરફથી નહેર ભાષણ થવાનું હતું તે સંસ્થાના સેક્રેટરીની નજર ગઈ અને આ સર્વને આગળ ખુરશીઓ લાવી બેસાડ્યા. પાંચ દસ પારસી અને બે ચાર હિન્દુ સત્તારીએ આજની સલા વિભૂષિત કરી હતી; બરાબર સાડા પાંચ વાગે પ્રેસિડેન્ટ વિના જ બંગાલી મુસાફર શશિભૂષણ ગુપ્તે 'દેશસેવા અને સ્ત્રીઓ' ઉપર ઈંગ્રિજી વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કર્યું. ભાષણ ઈંગ્રિજીમાં હોવાથી માત્ર તાલ જોવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓ, અણુરહમણુ વહેપારીયો અને ન્હાના બાલકો કંટાળી ચાલવા મંડ્યા અને શાન્ત રીતે જવામાં સંતોષ ન માનતાં, દાદરાના પગથીઆં ઉપર પછડાય એટલા જોરથી પગ પછાડી ગોંધાટ કરતા ચાલ્યા ગયા. કાંક શાન્તિ થતાં વ્યાખ્યાન શરૂ થયું. દેશસેવા એટલે દેશની રાજકીય ઉન્નતિ—સ્વરાજ્ય મેળવવામાં જ આવી રહેતી નથી પરંતુ આપણા દેશમાં અજ્ઞાનતા, બહેમ, બાલકમ્પ કરતાં બાલસંયોગ અને બાલક માતાઓનાં જે દષ્ટાન્તો નજરે પડે છે તે, દેશના ધર્મમંદિર અને ધર્મસંસ્થાઓમાં દ્રવ્યનો સંચય હોવા છતાં બાલસ્ય, દરિદ્રતાનો વધતો જતો રોગ, અનાથ વિધવાઓની હૃદયદ્રાવક સ્થિતિ, નિરાધાર બાલકો પ્રત્યેની બેદરકારી, દાનની અયોગ્યતા, યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે તો પુરૂષો પોતાના દ્રવ્યોપાર્જનના રસ્તામાંથી, કલબમાંથી, બહારના આનન્દમાંથી, સ્નેહપૂર્વક વખત કહાડી સ્ત્રીઓને પોતાની સાથે સહચારી બનાવવા યત્ન કરે તો કેટલા બહેલા અને કેટલા વાસ્તવિક સુધારા થાય તે એવા તો હૃદય-

બેદક, મધુર અને અસરકારક શબ્દમાં કહેવામાં આવ્યું કે શ્રોતાવર્ગ તો છપ્પીની માફક સ્થિર થઈ ગયો હતો.

શશિભૂષણ ગુપ્તનું વ્યાખ્યાન પુરૂં થયું એટલે મિ. મોરલીધર ઉભા થયા. મિ. મોરલીધરમાં જ્ઞાન હતું, સહૃદયતા હતી પરંતુ એમના વિચાર એટલા તો વિલક્ષણ હતા, એમની બોલવાની પદ્ધતિ એટલી તો અરસિક હતી કે શ્રોતાઓને રૂચે નહિ. શશિભૂષણ જેવા બાહોશ વક્તાનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી ગમે એનું ભાષણ નિરસ લાગે તો પછી મિ. મોરલીધરનું વ્યાખ્યાન નિરસ લાગે એમાં નવાઈ શી ? યુવાન વર્ગે મિ. મોરલીધર ઉભા થયા કે માત્ર હાસ્યને માટે જ તાલીઓ પાડી. મિ. મોરલીધર વ્યાખ્યાન દરમિયાન જરા અટક્યા કે તાલીઓ પડતી. આ તાલીઓ મહારા બોલવાથી કંટાળી મહને બેસાડી દેવા પાડે છે એમ ન સહમજતાં મહારૂં બોલવું ગમે છે એમ સહમજતા. એટલું જ નહિ પણ લાંબુને લાંબુ ચલાવતા. એકાદ બે ટીખળી છોકરાઓએ ‘વખત બહુ થઈ ગયો છે’ ‘હવે બેસી જાઓ’ ‘બહુ થયું’ એમ ધીરેથી કહી મિ. મોરલીધરનું અંગરખું પાછળથી ખેંચ્યું. અધીરા વિદ્યાર્થીઓ તો ઉઠી ચાલવા માંડ્યા. આખરે તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે મિ. મોરલીધર બેઠા અને નિયમાનુસાર વક્તાનો ઉપકાર મનાયા પછી સભા વિખેરાઈ.

વિખરાતા મંડળમાંથી રમેન્દ્ર અને ઉપાકાન્ત સાથે સાથે લાલ દરવાજા બહારના મેદાન તરફ ગયા અને ત્યાં લીલા ઘાસ ઉપર બેઠા.

“ઉપાકાન્ત ! જો કે તહમે મહારાથી વયે તેમ જ જ્ઞાને વૃદ્ધ છો, તોપણ હું તહમને મહારા સનેહી ગણું છું અને એ જ વિચારે

વાત કરવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યાં આજના ભાષણે તે ઇચ્છા તીવ્ર કરી છે.”

“રમેન્દ્ર ! ત્હમારે જરા પણ સંકોચ રાખવો નહિ. મ્હને પણ ત્હમારે માટે એટલો જ સ્નેહ છે.”

“**गतिं जति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः**

“**न सह्य बहिरुपाधीन प्रीतयः संश्रयन्ते ।**”

“જેટલો પ્રભાકર છે તેટલો જ સ્નેહ મ્હને ત્હમારે માટે છે. તે દિવસ હોટેલમાં મ્હે ત્હમને જોયા અને જો કે આપણે ધણી-એવાર મળ્યા હતા તોપણ મ્હને તે દિવસથી ત્હમારે માટે કાંઈ ભાવ સ્પુર્યો છે. શુદ્ધ સ્નેહ, નિસ્વાર્થ વૃત્તિને શો અને ક્યાંથી વાંધો હોય ?”

“ઉપાકાન્ત ! સરોજ અને મંજુ થોડાક વખત સાથે રહ્યાં હતાં તે તો જાણુતા હશે ?”

“સરોજ ! રમેન્દ્ર ! સરોજને ત્હમે ક્યાંથી ઓળખો ? સરોજનું નામ કેમ સંભાર્યું ! સરોજને ને ત્હમારે શું છે ?” ઉપાકાન્ત બોલતો હતો ખરો પણ સરોજના શબ્દોચ્ચારે તેના હૃદયમાં જે વિદ્યુતનો ચમકારો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે સરોજના ઉચ્ચારણથી શાન્ત થતો હોય એમ લાગતો હતો. હૃદયમાં એકાએક આ શું થયું તે ઉપાકાન્ત પોતે પણ સ્મરણ શક્યો નહિ. સરોજને ને મ્હારે શો સંબંધ ? રમેન્દ્રે સરોજનું નામ કેમ લીધું ? આ વિચાર ત્હેના મનમાં, મગજમાં મંથન કરવા બસ હતા.

* અન્તરનો કોઈ અલૌકિક હેતુ જ પદાર્થોને સંચાળે છે, ખરેખર પ્રીતિ એ કોઈ બાહ્ય વસ્તુના ઉપર આધાર રાખતી નથી.—જાવબૂતિ.

“ઉપાકાન્ત ! સરોજના નામ માત્રથી ત્હમ્હારી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ, ત્હમ્હારામાં મનોવિકાર થવા માંડ્યા તો ત્હેના સહવાસથી તો શું થશે ?”

“રમેન્દ્ર ! મ્હને કાંઈ સહમજાણ પડતી નથી, સરોજનો સહવાસ મ્હારે કેવો ?”

“ભાઈ ઉપાકાન્ત ! ત્હમે સુખી છો અને સુખી થશો, એ ખાત્રી છે. ત્હમ્હારા જેવાને સરોજ જેવી કન્યાઓ મળે પછી સુખનું શું પુછવું ?”

“રમેન્દ્ર ! સરોજનો વિવાહ મ્હારી સાથે ? એ અશક્ય વસ્તુ છે. એ વિશે કોઈ દિવસ વાત પણ થઈ નથી અને ત્હેમાં પ્રભાકર પ્હેલાં ગુલાબબાબી મ્હારું થવા દે ? પ્રભાકર વિલાયત ગયો ત્યારે મ્હારા મનમાં એને મળવાનું કેટલું મન હશે તે હું જાણું છું. છતાં કલાક મોડો થયો અને સ્ટીમર ઉપડી ગઈ એટલે પ્રભાકરને મળાયું નહિ. ગુલાબબાબીને ખબર પડી એટલે એમણે મ્હારી વાત તો માની જ નહિ. ‘વચમાંથી ફાંસ કાઢવા પ્રભાકરને સ્હડાવી મૂક્યો, અને પાછો લાવવો પડે એટલે મળ્યો નહિ’ એમ ઉરાડયું. પ્રભાકરના ગયા પછી બાબીના મનમાં મ્હારે વિશે એવા જ વિચાર આવ્યાં કરે છે.”

“ભાઈ ઉપાકાન્ત ! સ્ત્રીઓ તો એવી જ હોય ! મૂળ કુળવણી મળે નહિ અને ન્હાનપણમાંથી લગ્ન થાય એટલે આપણો તો જન્મારો રદ. સરોજ જેવી તો કોક જ હોય !”

“રમેન્દ્ર ! ના, ના, હું એમ ધારું છું કે તું મંજુથી અસંતુષ્ટ છું. શું મંજુથી ત્હને સુખ મળે એવી આશા નથી ? સરોજને અને મંજુને કેવો સંબંધ છે ?”

“ સરોજના કાગળ કોક વેળાએ આવે છે. એના પિતાનો વિચાર ત્હમारी સાથે વિવાહ કરવાનો છે. ખીચારી મંજુ કાગળનો ઉત્તર આપતાં પણ શરમાય છે કારણ કે સરોજ જેવી કેળવાયેલીને અનધડ ભાષામાં પત્ર શી રીતે લખાય ? ”

“ શું તારે મંજુ થોડું પણ ભણી છે ? તારે તો ત્હમે સુખી છો. મંજુ પ્રત્યે તિરસ્કાર, બાલલક્ષ્મ પ્રત્યે તિરસ્કાર, બતાવવાને બદલે સુખી થવા પ્રયત્ન કરો. બાલવિવાહ ન હોય તે ઉત્તમ વાત છે પણ જ્યારે બનતાં બની ગઈ ત્હને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મંજુ હોંસીલી અને શાન્ત છે. નિર્દોષ અને સરળ છે અને ત્હમે સ્નેહપૂર્વક ત્હમारी પંક્તિએ લાવવા પ્રયત્ન કરશો તો જરૂર સફળ થશો. અને સંસારમાં સ્વર્ગસુખ ભોગવશો.”

“ ઉપાકાન્ત ! એ વાત ખરી, અને કાંક આશા છે તારે જ ત્હમને પૂછુછું. અત્યારે ચોપડીઓ વાંચવા આપી પાઠ જોખાવવા ફાવે ? ”

“ ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી. વાંચવાની વૃત્તિ સતેજ થાય, જેમ બને તેમ ત્હમારા સહવાસમાં વધારે રહેતી થાય એમ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો.”

“ અરે, હું રોજ કહુંછું કે પાડોશીને ત્યાં ન બેસ ! નકામી કુથલી ન કર, તોપણ સ્હમજતી નથી ને ખાવાપીવાની, લુગડાં ધરેણાંની, ન્યાતજાતની વાત શિવાય વાત નહિ.”

“ રમેન્દ્ર ! ત્હમારા જેવા સંસ્કારી, કેળવાયેલા આમ કંટાળી જઈ ખરા સુખનો રસ્તો ખોળી ન શકે તો પછી ખીજની તો વાત જ શી ? ”

“હું નાશીપાસ નથી થયો. મહને મંજુપ્રત્યે પૂર્ણ ભાવ છે, મહારૂં વર્તન શિથિલ નથી. એમ છતાં લગ્નના અનુપમ સૌખ્યો જોને વિષે બહુ વાંચ્યું છે અને સાંભળ્યું છે ત્હેની બહુ જ અપેક્ષા રહે છે.”

“કોઈ માત્ર અપેક્ષાથી ફળ થાય? એને માટે શા પ્રયત્ન કર્યા?”

“ઉપાકાન્ત! સરોજનો સહવાસ થાય તો જરૂર લાભ થાય. સરોજ વિશે મંજુને બહુ જ માનની લાગણી છે.”

“જો આપણો સંબંધ આવે રહેશે અને ત્હમે કહોછો તેમ સરોજનું થશે તો એની મેળે સહવાસ થશે પરન્તુ તે પહેલાં આપણે કેટલીક તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ.”

“ઉપાકાન્ત! મંજુનું હૃદય બહુ સરળ છે અને મહારા પ્રત્યે ભાવ પણ સારો છે. છતાં વાતોમાં કોઈ મજા પડતી નથી. ફલાણી આમ બોલી, ન્યાતમાં લડાઈ થઈ, ફલાણીનો સાળુ બહુ સારો છે, એ જ વાત. પછી કંટાળો કેમ ન આવે? આપણાં મન એવી વાતોથી સંતુષ્ટ થાય? સંતુષ્ટ ન થાય એટલે એવી વાત પડતી મૂકવાની કહીએ એટલે ન ગમે.”

“રમેન્દ્ર! ન્હાના બાલકો ‘આ શું? આ શું? કરી કેટલી વાર આપણને પૂછે છે. એ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત ન કરીએ ને પછી અજ્ઞાન રહે અથવા અસંતુષ્ટ રહે ત્હેમાં દોષ કોનો? કોઈ દિવસ આપણી વાતોમાં રસ પડે એવી વાતો કરી? રાવલ-પાંડીની વિરાનવેલીની હકીકત કોઈ દિવસ કહી જોઈ? બાળ-વિધવા થઈ હોય તેને વિશે વાત છોડી! જૂદા જૂદા દેશનાં રમણીય સ્થળોનાં ચિત્ર બતાવ્યાં? મહાદેવ, માતાને બ્હાને પણ

ગામ બહાર લઈ જઈ સૃષ્ટિસૌંદર્યની છાપ પાડી ? આપણા મહાભારત કે રામાયણની રસિક કથા કોઈ દિવસ વાંચી સંભળાવી ? પોળે પોળે ને ઘેર ઘેર વાગતો ગ્રેમોફોન, ફોનોગ્રાફ સંભળાવ્યો ? જાપાનની સ્ત્રીઓએ લહડાઈ વેળા જે સેવા બજાવી હતી તે કોઈ દિવસ ગ્રેમભર સંભળાવી ? હેવારોને દિવસે, કોઈ રવીવારે કે રાત્રિએ અલબ્ય ચંદનીમાં પાસે બેસી ઘર સંસારની મીઠી વાતો કરી ? નણુન્દે આમ કહ્યું અને જેઠાણીએ આમ કહ્યું એ તહમને કુથલી લાગે છે પણ તહમારી કલખોમાં નણુન્દ અને જેઠાણીથી ચહડી જાય એવા તહમારા ઉપરીઓની, મિત્રોની તહમે ટીકા નથી કરતા ? તહમે પાના, ચોપાટ રમો ત્યારે એ બીજાને અભાવે પડોશીને ત્યાં બેસી એમની ખુદ્દિ અનુસાર ગપ્પાં મારે તહેમાં શું ? ”

“ ઉપાકાન્ત ! શું ત્યારે આપણે એમની નજીવી બાબતમાં ભાગ લેવો ? શું કલખો વગેરે છોડી એમની સ્થામે બેસી રહેવું ? શું આપણે ચોપડીયો વાંચી સંભળાવવી ? ”

“ રમેન્દ્ર ! શાન્ત થાવ. તહમારી ચોગ્ય તાલીમ અને સ્નેહ હશે તો ઘરકામમાંથી તહમારી પાસે બેસવા બહુ નવરીયે નહિ પડે. એમની નજીવી બાબતમાં ભાગ લઈ ધીરે ધીરે તહમારા સ્નેહની ખાત્રી કરી આપશો. સત્યવર્તન માટે તહમને માન છે અને એથી જ ખુશી થાવ છો, એમ એને ખાત્રી થઈ એટલે એવી વાતો કરશે જ નહિ. લલેને આખી દુનિયા ગમે તે બોલે. મ્હારે તો તહમે રાજી રહો એમ કરવું. તહમે ખુશી હશે તો બીજાના કહેવાનું મ્હને લાગશે નહિ એમ માનશે. કોઈ સારા પેપરમાં, સારા પુસ્તકમાં તહમે સારો ફકરો જોયો હોય તો

તહમારા મિત્રોને વાંચી સંભળાવવા કેવા ઉત્સુક થાઓ છો તો પછી તહમારા જીવન્મિત્ર માટે એટલું પણ ન થાય ? જ્યાં વૃત્તિ એક થઈને જ્યાં સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ ત્યાં સ્વીવાર કે તહેવાર, રાત્રિ કે દિવસ સાથે ગાળવો એ કંટાળારૂપ લાગવા ને બદલે આનન્દ-રૂપ લાગશે. તહમે એમ ધારતા હશો કે તેથી કર્તવ્યમાં ખામી આવશે. પણ એ શંકા લાવશો નહિ. તહમારા કાર્યમાં એ તહમને પ્રવૃત્ત કરશે અને દુનિયાનાં કર્તવ્ય એ સ્થિતિમાં વધારે સારાં બળવી શકશે.”

“ઉષાકાન્ત ! તહમે આ બધું ક્યાંથી શિખ્યા ? સરોજના મહદ્ભાગ્ય. આજથી મહારા જીવનમાં ઉત્સાહ વધ્યો છે. મંજુને વિશે મહેં ખોટો અભિપ્રાય બાંધી અનધડમાંથી સુખ ક્યાંથી મળે એમ ધારતો હતો; પણ આજે મહારી બ્રાન્તિ દૂર થઈ છે. બી. એ. એમ. એ અથવા સ્વરૂપવાન પત્નીની જરૂર નથી પણ હૃદયની સુંદરતાની જરૂર છે. એ સુંદરતા નૈસર્ગિકરૂપે તો હોય છે જ. જો તે ખીલવવામાં આવે તો ખીલી શકે છે. આજથી સુખના સ્વર્ગની ઝાંખી થવા લાગી છે. ઉષાકાન્ત, તહમે મહારે માટે અનહદ લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે. સરોજ આવે અને આનન્દમાં વૃદ્ધિ થાય.”

“રમેન્દ્ર ! એમાં મહેં કાંઈ વિશેષ કર્યું નથી. મહારા ઉપર તહમને હૃદયમાંથી સ્નેહ આવ્યો હતો અને મહારૂં વર્તન તહમારા સ્નેહનું પ્રતિબિમ્બ જ છે.”

“ઉષાકાન્ત ! ગુલાબકાકી હમણાનાં તહમારૂં બહુ વાંકુ બોલે છે. આમ એકદમ ફેરફાર શાથી ?”

“ભાઈ ! મહેં ગુલાબભાભીને જરા પણ ઓછું આવવા દીધું નથી. પણ કોણ જાણે કેમ એ મહારામાં ફેરફાર દેખે છે.

ધીરુભાઈ કૉલેજના પૈસા આપે છે તહેમાં, મહારા પોતાના પૈસા-માંથી ખરચતા નથી તહેમાં અથવા વિવાહની વાતો થાય છે તહેમાં હોય; પણ ગમે તેમ ગુલાબભાભીની કૃપા ઓછી થઈ છે. ભોગભોગે પ્રભાકર કહ્યા વગર વિલાયત ગયો અને હું મુંબઈ મળવા ગયો પણ મળાયું નહિ એ સર્વ મ્હેં જાણી જોઈને કર્યું એમ માની બેઠાં છે. હું મહારી ફરજ બજવીશ પછી એમને ઠીક લાગે તે કરે. ઇશ્વર કરે ને નવેમ્બરમાં પાસ થઈએ તો બસ.”

“ઈન્દુનું કાંઈ ઠેકાણું કર્યું ? મ્હેં સાંભળ્યું છે કે કાન્તિને માટે ખાસ તજવીજ થાય છે.”

“કાન્તિને માટે તજવીજ થાય છે એમ જાણું છું. સારું ઠેકાણું કાન્તિને મળે તો ઠીક એ ગુલાબભાભીની ધારણા છે. નમાઈ ઈન્દુનું કાણુ ? એ બિચારી ઉત્સાહથી ભરે છે, ગુંથે છે અને સારાં સારાં ચિત્રો પણ કઢાડે છે. મ્હને બહુ ધાસ્તી છે કે ઈન્દુનું ભવિષ્ય બગડશે. ધીરુભાઈ પણ હાલમાં ગુલાબ-ભાભીને કાંઈ કહી શકતા નથી.”

“ઉપાકાન્ત ! ન કરે નારાયણ ને જો તમે નપાસ થાઓ તો કૉલેજના ખર્ચનું કેમ ?”

“અત્યાર સુધી તો મ્હને પૈસા માટે ખાત્રી હતી પણ પ્રભાકરના વિલાયત ગયા પછી તાલ બગડ્યો છે. વિલાયત પૈસા મોકલવાના, મહારા ઉપરથી મન ઉતરી જવું એ બધું સાથે થવાથી વાંધો આવશે એમ માનું છું.”

“તો શું ત્હમારો પૈસો નથી ? એમાંથી ભણજો પણ મૂકી ન દેશો.”

“રમેન્દ્ર ! તું કહે છે એ વાત ખરી. પણ કાગળીયાં ધીરભાઈ પાસે છે. એમને દુઃખી કરી હું માગવાનો નથી. નોકરી કરીશ ને ભણાશે તો ભણીશ.”

“પ્રભાકરને માટે સરોજ આવે તો ઠીક એમ ગુલાબભાભી ધારે છે એટલું જ નહિ પણ ગોઠવણ કરે છે. ધીરભાઈ અને ગુલાબભાભીને લીધે પ્રભાકરનું થવાનો વધારે સંભવ છે. હશે, એ પણ ધર જ છે. માત્ર મહેં સરોજને મુંબાઈમાં ન જોઈ હત તો આટલું ન થાત.”

“ઉષાકાન્ત ! બધાં ગમે તેમ કરે પણ સરોજ નહિ માને એમ હું ધારું છું.”

“રમેન્દ્ર ! તું કહે છે એ ખરું છે પણ આપણા હિન્દુ-સંસારમાં પુત્રીઓની મરજી કોણ પૂછે છે ? કન્યાને મોટી કરી, શક્તિ અને ઇચ્છા પ્રમાણે કેળવણી આપી, વખતે વિવાહ કરી-મિર્માણ કરેલા કે કરવાનાં પતિનાં વાંકા બોલી તહેમનાં હૃદયમાં કેવા સંસ્કાર પાડે છે તે ત્હેં ક્યાં નથી જોયું ? મોટી વય ક્યાં પછી, સારાસાર બુદ્ધિ ખીલવ્યા પછી પુત્રીઓની વૃત્તિ ઉપર તદ્દન દુર્લક્ષ આપવું હોય તો તો બાળવિવાહ વધારે સારા.”

“શું સરોજ માટે પ્રભાકર ખોટો છે ?”

“રમેન્દ્ર ! હું સહમત્યો. પ્રભાકર હજાર દરજ્જે સારો છે; ને સરોજ ત્યાં સુખી પણ થશે. આ તો જો સરોજનો વિચાર તું કહે છે એવો હોય તો શું થાય તે જોવાનું છે.”

આ વિચાર ઉષાકાન્તે હિમતથી દર્શાવ્યો તો ખરો પણ તે સાથે ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને આનન્દની ઉર્મિ નજ્ર થઈ.

“ ઉપાકાન્ત ! ગભરાઈશ નહિ. સરોજ દૃઢ વિચારવાળી છે. અને ખાલકરામ તેમ જ શિવલક્ષ્મીની એકની એક પુત્રી હોવાથી એને દિલગીર નહિ કરે; પણ એ વિવાહ થવામાં મુશ્કેલી આવશે ખરી.”

“ રમેન્દ્ર ! મંજુ મારફત સરોજના વિચાર જાણી લઈ મ્હને ખબર કરીશ ? પ્રભાકરની હકીકતનો સહજ ધસારો કરાવજે. એનો ઉત્તર આવ્યા પછી આપણે વિચાર કરીશું.”

“ ચન્દ્રનાં અજવાળાં થયાં; રાત્રિ થઈ ગઈ; હવે રજા છે ? ”

“ રમેન્દ્ર ! મંજુભાભીને મળવાની આજ બહુ ઉત્કંઠા થઈ લાગે છે. હજી તો પરવાર્યાંએ નહિ હોય. ઘેર જવાની આવી ઉત્કંઠા કદી થઈ હતી ? ”

“ ના, ના, શાન્ત ચિત્તે ત્હમારા કહાનો જેમ જેમ વિચાર કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મ્હારો વાંક મ્હને બહુ લાગે છે. અરે, રાત્રે મોડો ઘેર જાઉં, ચારપછી પોળમાં દસ વાગ્યા સુધી બહાર બેસી ગપ્પાં મારું, મેડીયે જઈ કાંઈ વાંચવા બેસું, મંજુ તો ઝોકાં ખાતી, વાટચ જોતી ઊંઘી ગઈ હોય, કોઈ વખત ત્હને જગાડું—નહિ તો સૂઈ જાઉં; અનધડતી સાથે શી વાતો કરવાની હોય ? ઐરાં માણસ સાથે બહુ વાતો શી ? એ જ વિચાર. આવી ચન્દનીમાં બીજા મિત્રો સાથે પોળમાં કે નદીઉપર ઘણીયે વાર ફરવા ગયેલો, પણ મંજુની પાસે બેસવાનો, વાતો કરવાનો વિચાર પણ થયો નહતો. એને ચન્દનીમાં બેસવાનો, આનન્દ કરવાનો વિચાર થાય જ નહિ એમ હું સ્હમજતો.”

“ રમેન્દ્ર ! એમ ઘણા સ્હમજે છે. પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ. નદી દરિયાનાં જળ પણ કૌમુદીમાં, સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં આનન્દિત

થાય છે તો સ્ત્રીઓ ન થાય ? કુતરાને, પોપટો કે મેનાને પોતાના સ્નેહી પાસે બેસવાનો ઉમંગ હોય છે તો અંતઃકરણથી ચાલ્યો એવા પતિ પાસે બેસવા સ્ત્રીને મન ન થાય ? પુરુષવર્ગ એ તરફ બેદરકાર રહે છે એટલે જ લાલજી મહારાજના ભજન સાંભળવા, રામલીલા જોવા, કુટવા જવા, દેવદર્શન જવામાં વધારે આનન્દ માને છે. એવે સ્થળે તેઓ વધારે સ્વતંત્ર હોય છે અને વધારે છુટથી હસી રમી વાતો કરે છે. ગમે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે, ગમે તેવી જગાએ, દુષ્ટ લોકો નીશાયરની માફક ફરતા હોય તહેવે સ્થળે તહમે તહેને ચૂમાળને જવા દો. તહમારા માતાપિતા જવા દે, તહમારી જહેન અથવા માતા લઈ જાય. પણ એનાથી તહમારી સાથે અવાય નહિ. તહમે એની સાથે સ્નેહથી-આનન્દથી વાતો ન કરો.”

“ઉપાકાન્ત ! બહુ થયું ! હવે મહારાથી નથી સંભળાતું. આજથી આ રમેન્દ્ર ફરી ગયો જ જાણજો. અને જીવનપર્યંત હું તહમારો ઉપકૃત રહીશ. પણ તહમારી ચિન્તા આજથી થશે, સરોજ તહમને નહિ મળે તો ? ”

“મળે નહિ મળે તો પ્રભાકર સુખી થશે. દિવસ જાય છે તેમ તેમ મહારે માટેની આશા ઓછી થતી જાય છે. ઇશ્વરે ધાર્યું હશે તેમ થશે. હવે આપણે જઈશું.”

“હા. ચાલો.” આટલું બોલી બન્ને મિત્રો ઉઠ્યા અને ધીરે ધીરે ઘર તરફ વળ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

નિરાશા.

છિદ્રેષ્વનર્થાં बहुली भवन्ति ॥

આજ ડીસેમ્બર માસની એકવીસમી તારીખ હતી; ઉષાકાન્ત રહવારમાં જાગૃત થયો પણ તહેને કાંઈ એન પડયું નહિ. રાત્રે દુઃસ્વપ્ન આવ્યાં હતાં; પ્રાતઃકાળના ઉગતા સૂર્યનાં દર્શન કર્યાં; અગાશીમાં જઈ ઠંડા પવનની લહેરમાં થોડીવાર બેઠો; એકાદ બે શ્લોકો-કાવ્યો મધુર સ્વરે લલકાર્યા પરન્તુ હૃદયમાં શાન્તિ થઈ નહિ. કાંઈકે વાંચું અને વાંચવામાં મન જવાથી દીલગીરી નષ્ટ થશે એમ માની ચોપડી લીધી પણ વધારે વધારે વિચાર આવવા લાગ્યા; જ્યારે ઉષાકાન્ત આમ અગાશીમાં એકલો બેઠો હતો ત્યારે હેઠળ ચોકમાં ધીરજલાલ એક પાટલા ઉપર બેઠા હતા; ગુલાબ ચાહનો સામાન તૈયાર કરી ચાહ કાઢવાની ગોઠવણ કરતી હતી; ઈન્દુ અને કાન્તિ દાળ વિણવાનું, ચોખ્ખા ઘોવાનું વિગેરે કામ કરતાં હતાં એટલામાં બારણું ઉઘડ્યું અને ટપાલ-વાળાએ બે ત્રણ કાગળો ફેંક્યા. કાન્તિ જરા અન્દરના ભાગમાં હતી અને ઈન્દુ ચોકમાં હતી પણ કાગળ તરફ તહેનું ધ્યાન ગયું નહોતું. ગુલાબે કાગળવાળાનો ધાંટો ઓળખ્યો હતો અને ઈન્દુ કે કાન્તિ કોઈ કાગળ લેવા ઉઠ્યું નહિ એટલે બોલી ઉઠી:—

“અલી ઈન્દુ! ખ્હેરી છે કે શું? કાગળ આવ્યા છે તે લાવને! તહેને તો કહ્યા શિવાય કાંઈ કરવાની ટેવ જ નથી? કાણ જાણે સાસરે શીએ વલે થશે!”

“ભાભી ! મ્હે સાંભળ્યું નહોતું.”

“તું શેની સાંભળે ? સ્વાર્થની વાત તો બધીએ સંભળાય છે. વિવાહની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે કેવું ધ્યાન આપે છે ?”

ઈન્દુ ખીચારી મુંગી મુંગી કાગળ લઈ આવી ગુલાબના હાથમાં મૂક્યા. “આ એક કાગળ તો પ્રભાકરનો છે. એક ઉપાકાન્ત ઉપર છે અને એક આ કોક અન્નદાનો છે ! વાંચોને !”

ધીરજલાલે ત્રણે કાગળો લીધા અને ઉપાકાન્તનો કાગળ વેગળો મૂક્યો. પ્રથમ પ્રભાકરનો પત્ર ઉઘાડ્યો અને તે કાગળ નીચે પ્રમાણે ગુલાબ ઉપર હતો.

લંડન, તા. ૫—૧૨—

“મા. સૌ. જ્ઞેન.

“વિ. ત્હારો કાગળ મળ્યો; ત્હારો અભ્યાસ અહીં સારો ચાલે છે અને કહ્યા વિના આવ્યો એનો રોષ હવે ઉતરી ગયો હશે. મુ. ધીરભાઈને નીચેની હકીકત લખવી ઠીક નહિ એમ માની આ કાગળ ત્હારા ઉપર લખ્યો છે. એ વિશે ઉપાકાન્તને પણ લખ્યું છે. કોણ જાણે કેમ ઉપાકાન્તના કાગળમાં એ માટે ઇશારો પણ નથી. સરોજને મ્હે મુંબાઈમાં એના મામાને મૂકવા આવી હતી ત્યારે બંદર ઉપર જોઈ હતી; એને વિશે મ્હે સાંભળ્યું પણ છે. એ થાય તો ઘણું સાફ. ગમે તેવું બુદ્ધિજી ગોઠવી માથે ન મારીશ. એનાં કરતાં તો કુંવારા રહેવું વધારે સાફ છે. એ વર્ષ વાટય જૂવે એમ હોય તો તો સરોજનું થાય તો બહુ સાફ. કાન્તિ માટેની ગોઠવણ સારી છે પણ ઈન્દુ માટે સાફ ઠેકાણું ખોળવું એ આપણી ફરજ છે. ઉપાકાન્તનો

રીઝલ્ટ જણાય એટલે તારથી ખબર કરવા કહેજે. બાલકરામ વિભાવતીની તરફેણમાં છે એટલે વાંધો નહિ આવે માટે થાય તો સરોજ માટે જ તજવીજ કરજે; બીજાની તજવીજ અભારથી કરવાની જરૂર નથી. એ જ. મુ. ધીરલાલને પ્રણામ.”

લી,

આ. પુ. પ્રભાકર.

ગુલાબ:—“ચાલો ઠીક થયું ! પ્રભાકરની મરજી છે એટલે બસ. એની મરજી ન હોય ને આપણે કરીએ તો ખોટું, કેમ બોલતા નથી ?”

ધીરજલાલ:—“હા ! વાત તો ખરી પણ બાલકરામ અને શિવલક્ષ્મીનો વિચાર ઉપાકાન્તના માટે છે તેવું કેમ ?”

ગુલાબ:—“અરે ! એ તો આમ ઠેકાણે આવશે; મ્હેં શિવલક્ષ્મીને કાગળ લખ્યો છે તો; આ કાગળ એમનો જ લાગે છે. વાંચો તો ખરા.”

ધીરજલાલે બીજો પત્ર લીધો અને છાપ જોતાં અસ્હવાબાદની હતી; ગુલાબના ધારવા પ્રમાણે શિવલક્ષ્મીનો જ પત્ર હતો.

“સૌ. ગુલાબ બહેન !

“વિ. ત્હમારો કાગળ મળ્યો. ચિ. સરોજનાં વખાણ કર્યાં અને મુંબાઈથી આવતાં ત્યાં ન ઉતર્યાં તેને માટે ઠપકો આપ્યો તે સર્વ ત્હમારું હેતુ સૂચવે છે. સરોજનો વિવાહ ઉપાકાન્ત સાથે કરવાનો હતો અને કાંઈક છે પણ ખરો. મુંબાઈમાં પ્રભાકર માટે ઉપાકાન્ત આવ્યા ત્યારે તે મ્હારે ત્યાં જ ઉતર્યાં હતાં અને મ્હને પસંદ પડ્યા છે. પ્રભાકર પણ સારા છે એટલે સરોજ ત્યાં પણ સુખી થાય એમાં શક નથી. વાંધો માત્ર એ જ

છે કે સરોજનો પોતાનો વિચાર પણ ઉષાકાન્ત સાથે થાય તો ઠીક એમ છે; છતાં એ તો બાલક છે. હિત શેમાં સમાયેલું છે એ એ ન સહમજે. બ્યાંસુધી તહમે છેો ત્યાંસુધી ઉષાકાન્તને કાંઈ વાંધો નથી અને ઇશ્વર કૃપા તો આ ફેરી પાસ થશે. તહમારો બહુ આગ્રહ હશે તો પ્રભાકરને કરવા વાંધો નથી. પણ સરોજની મરજી હશે તો પ્રભાકર માટે વાતે વાતે પૂછી ઉત્તર લખીશ. ચિ. કાન્તિ તેમ જ ઈન્દુને આશિર્વાદ.”

લી,

સૌ. શિવલક્ષ્મીના પ્રણામ.

આ કાગળ પૂરો થયો ને ગુલાબનો મીઠામી હાથથી ગયો.
“ જોયો તહમારો ઉષાકાન્ત ! મીનીમૂખો ખટપટ કરે છે ! ”

“ મુંબાઈમાં સરોજને મળ્યો; શિવલક્ષ્મીને ત્યાં રહ્યો છેની આપણને વાતે કરી છે ? રખેને પ્રભાકર સરોજને પરણી જાય એ બહીકે ગમે તેમ સહમજવી પ્રભાકરને વિલાયત મોકલ્યો, રખેને પાછો આવે એમ માની મુંબાઈ મળ્યો પણ નહિ અને પ્રભાકરને પાછા બોલાવવાને બહાને સરોજને મળી આવ્યો. હું જ ખરી કે સરોજ પ્રભાકર માટે લાવું.”

“ તું કહે છે તેમ ઉષાકાન્ત ખરાબ નથી હોં. પ્રભાકરનું બગાડે એવો નથી. પછી કોણ જાણે ? ”

“ હું ક્યાં કહું છું કે ખરાબ છે ? આ તો સ્વાર્થની વાત આવે સારે કોઈનું કહેવાય નહિ.”

આમ વાતચિત થાય છે ત્યાં ઉપરથી ઉષાકાન્ત આવ્યો; મૂળ તો પોતે અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ અનુભવતો હતો ત્યાં ગુલાબ-બાબીનો રહેરો ક્રોધયુક્ત લાગ્યો, ધીરમાઈ બોલ્યા જ નહિ,

કાન્તિ ઈન્દુ પણ ખોલતાં નહતાં; આ સર્વ જોઈ ઉષાકાન્ત
ધીરભાઈની પાસે પડેલા પાટલા ઉપર બેઠો; અને ધીરજલાલે
કાગળ ફેંક્યો. પ્રભાકરના અક્ષર ઓળખતાંની સાથે જ
ઉષાકાન્તે નીચે પ્રમાણે પત્ર મનમાં વાંચ્યો:—

લંડન, તા. ૫—૧૨—

“ પ્રિય ભાઈ ઉષાકાન્ત,

“ ત્યારા સર્વ કાગળ મળ્યા. ગુલાબજીહેનની ત્યારા ઉપર
અકૃપા થઈ છે એમ તું લખે છે તે જાણી ખરેખર દીલગીર છું.
એમના ખોલવા સ્થામું તું જોઈશ નહિ. મ્યારા મનમાં ત્યારે
માટે જૂદો વિચાર થવાનો જ નથી. હવે ખાસ મુદ્દાની વાત
પૂછવાની એ જ કે ગુલાબજીહેન મ્યારે માટે આલકરામની
સરોજ માટે તજવીજ કરે છે. એ સરોજ કેળવાયેલી છે એમ
હું જાણું છું. એને વિશે વધુ લખવા મ્હેં ત્હને લખ્યું હતું પણ
એ વિશે તું મુંગો જ છું માટે આ ફેરી જરૂર લખજે. સરોજ
મળે તો તો આત્મલગ્નનો અનુભવ થાય. માટે એ થતું હોય તો
મ્યારે માટે તું પણ તજવીજ કરજે. આલકરામ એ વર્ષ વાટય
જોવા નાં નહિ કહે. વિલાયતનો પવન મ્યારા મગજમાં નહિ
પેસે ત્હની ખાત્રી તું આપજે. હું આશા રાખું છું કે શુભ
સમાચાર મ્હને જલદી મળશે. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણાયે
મ્હને તારથી ખબર કરજે. અભ્યાસ સારો ચાલે છે અને
શ્રીક્રીડસ વગેરેનું જે જ્ઞાન અહીં અપાય છે ત્હનો સોમો ભાગ
પણ ત્યાં અપાતો નથી. ઈન્દુ, કાન્તિ વગેરેને ખોલાવજે.
એ જ.”

લી. ત્યારે

પ્રભાકર.

આ પત્ર વાંચતાની સાથે જ ઉપાકાન્તની માનસિક સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. સરોજનું નામ વાંચતાં જ શાન્તવૃત્તિમાં ચન-ચનાટ થયો હતો; હૃદય ધબકવા લાગ્યું હતું; “શું ગુલાબભાભી પ્રભાકર માટે તજવીજ કરે છે ? શું સરોજ મ્હારી નહિ થાય ? પ્રભાકર સરોજનો પતિ ? જો એમ જ હોય તો પછી જીવનમાં મ્હારે માટે શું ? મુંબાઈમાં ઉન્હી ઉન્હી પુરીઓ ખવડાવતાં સરોજની આંખો મ્હારે માટે કેવી સ્નેહભીની થઈ હતી ? તેનું હૃદય મ્હારે માટે કેવું ધબકતું હતું ? ગાડીમાં બેઠા પછી પણ મ્હારીયેથી કઈ આંખો મ્હને નિહાળતી હતી ? શું સરોજ મ્હારી પ્રત્યે આટલો ભાવ બતાવી પ્રભાકરને ચાહશે ? મ્હે સરોજને મુંબાઈમાં ન જ જોઈ હત તો કેવું સાડું ? પ્રભાકર બીચારો ખરી હકીકત ક્યાં જાણે છે ? અને હવે લખાય પણ શી રીતે ? અને ઉત્તર શો લખું ?” ઉપાકાન્ત આમ વિચાર કરતો આંખમાં ઝળઝળાયાં આવતાં ખાળી રાખતો, હાથમાં કાગળ રાખી નીચું મ્હોં રાખી બેસી રહ્યો. ગુલાબ ઉપાકાન્તની તરફ વખતોવખત જોતી હતી અને હૃદયમાં શું થતું હતું તે સ્વપ્નજી હતી છતાં જાણી જોઈને બોલી ઉઠી;

“ઉપાકાન્ત ! પ્રભાકર શું લખે છે ? કેમ મુગો બેઠો છે ?”

“ભાભી ! કાંઈ નહિ ! આજ મ્હને ગમતું નથી અને પરીક્ષાના પરીણામના વિચાર થયાં કરે છે.”

“ઉપાકાન્ત ! મુંબાઈ ગયો ત્યારે શિવલક્ષ્મી ત્યાં હતી કે શું ?”

“હા, ત્યાં હતાં અને મ્હને બહુ આગ્રહ કરી ઘેર લઈ ગયાં હતાં.”

“એમ કે ! ત્યારે તો સરોજને જોઈ હશે. સરોજ પ્રભાકરને માટે લાયક છે કે નહિ ?”

સામાન્ય મનુષ્યને ગુલાબના આ પ્રશ્નો સરળ અને સહજ લાગે પરંતુ ઉપાકાન્તને પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં કટાક્ષકથન લાગતું અને એક એક પ્રશ્નની સાથે તહેના હૃદયમાં ચીરાડા પડતા; છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર શો આપવો તે ઉપાકાન્તને સૂઝતું નહિ અને મુગો જ રહ્યો.

“ઉપાકાન્ત ! કેમ ઉત્તર ન આપ્યો ?”

“ભાભી ! સરોજ સારી છે અને પ્રભાકરનું થાય તો સુખી કરશે.”

ઉપાકાન્ત ! કેમ ‘થાય તો’ એમ બોલ્યો કાંઈ વાંધો છે કે શું ?”

“ના, ના વાંધો તો શો હોય ? એના મા, બાપની મરજીનો વાંધો.”

“[શિવલક્ષ્મીઝહેનનો કાગળ આવ્યો છે અને પ્રભાકરની સાથે વિવાહ કરવા ખુશી બતાવી છે. હવે તો આપણે વિચારવાનું. પ્રભાકરને પૂછી જોજે ! એની હા હોય તો કરીએ. કારણ પરણવાનું નામ દીધે વિલાયત ગયો તો વિવાહને નામે કાણ જાણે ક્યાંએ જાય !”

“ભાભી ! એ માટે તહેને જ લખો તો શું ? મહેને લખતાં નહિ આવડે.”

“શું નહિ આવડે ? મુંબાઈમાં [શિવલક્ષ્મીને ત્યાં જઈ સરોજની સાથે વાતો કરતાં આવડી અને કાગળ લખતાં નહિ આવડે ? સરોજને મળવાનો વખત મળ્યો અને પ્રભાકરને મળવાનો વખત ન મળ્યો કે કેમ ?”

“ભાભી ! ત્હમને કોઈએ ઉંધું રહમળગ્યું છે. શિવલક્ષ્મીને હું અંદર ઉપર મળ્યો હતો; સ્ટીમર ઉપડી ગઈ ત્હેની મ્હને ખબર એમણે કરી હતી અને એમના આગ્રહથી જ એમને ઘેર ગયો હતો. સરોજની સાથે એક શબ્દ હું બોલ્યો નથી.”

“ઠીક ! ઠીક ! સરોજને માટે કંઈ વિચાર હોય તો હવે કાઢી નાંખજે. પ્રભાકરને માટે નક્કી કર્યું છે.”

ઈન્દુએ ચાહના પ્યાલા મૂક્યા અને સર્વેએ મૂગા મૂગા ખાલી કર્યાં. ઉષાકાન્ત કડવા ઔષ્ધની માફક ચાહ પી ગયો અને ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યાં ધીરજલાલ બોલ્યા; “ઉષાકાન્ત કાન્તિનો વિવાહ કર્યો તે તો ત્હં જાણ્યું ને ?”

“ના ભાઈ ! ક્યાં કર્યો ?”

“ધીમત સાથે.”

“ધીમત સાથે તો ઈન્દુનો વિવાહ કરવાનો હતો ને !”

“ઈન્દુનો વિવાહ પિનાકીની સાથે કરવા વિચાર છે.”

“પિનાકી સાથે ! ના, ગુલાબભાભી ! ગમે ત્હેની સાથે કરે! પણ પિનાકી નહિ !”

“પિનાકી શો ખોટો છે ? કૉલેજમાં ભણે છે. શરીરે સારો છે. ઘર પણ સાફ છે.”

“પણ એના વિચાર કેવા છે તે જાણો છે ? ઈન્દુને બહુ સોસવું પડશે. ઈન્દુ દુઃખી થશે. ધીમત અને પિનાકીમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે.”

“ઉષાકાન્ત ! ત્હને તો અમારું કર્યું ગમતું જ નથી. ઈન્દુનો વિવાહ ધીમત સાથે કેમ ન કર્યો એમ ત્હારા મનમાં છે અને તેટલા માટે તું પિનાકીનો વાંક કહાડે છે. ત્હમારું હિત અમે

રહમજતાં હોઘશું હે ! ન્હાનાંથી મ્હોટાં અમે કર્યા છે.” ગુલાબના આ બોલવાથી ઉષાકાન્ત સુખ થઈ ગયો અને ધીરજલાલ તો શાન્ત જ હતા.

સર્વ મંડળ વિખરાયું; ઉષાકાન્ત ઉપર જઈ આરામખુરશી ઉપર પડ્યો અને રોઉં રોઉં થઈ ગયો. અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભે ભાવ ભળવ્યો. સરોજ જેના સહવાસ માટે, જેની સાથે આત્મલક્ષ કરી જીવનમાં સુખ મેળવવા—ઉન્નત સુખ ભોગવવાની આશા બાંધતો હતો તે આશા નષ્ટપ્રાયઃ થઈ; ‘પ્રભાકર સરોજને પરણે પછી સરોજની સાથે વાત પણ કેવી રીતે કરવી ? સરોજને જોતાં જ હૃદય નિરન્તર બળવાનું; વળી ઈન્દુને પણ પિનાકીને આપી ભાભીએ બળતામાં ઘી હોમ્યું. પ્રભાકર સરોજ સાથે અને કાન્તિ ધીમત સાથે સુખી થશે એટલે ગુલાબભાભીની આંખો ઠરશે. આંગળાથી નખ વેગળા એટલા વેગળા. ધીરલાઈ તો કાંઈ બોલતા જ નથી. આમ છતાંએ પાસ થાઉં તો બસ. હવે તો કાંક ઠેકાણે પડું તો સાફ.’ ઉષાકાન્ત આમ વિચારવમળમાં પડ્યો હતો ત્યાં ઈન્દુ આવી અને ઉષાકાન્તને સજળ નેત્રે દિગ્મૂઢ પડેલો જોઈ સ્નેહભર બોલી:—“ભાઈ! આટલાબધા દિલગીર શા માટે છો ? મ્હારે માટે ત્હમે દિલગીર ન થતા. નશીબમાં જેમ હશે તેમ થશે આપણે હિન્દુઓને ‘નશીબ’ અવલમ્બનનું મ્હોટું સ્થાન છે.”

“જહેન ! શું ખોટો રસ્તો લખ્યો ને પછી નશીબ ? હું મ્હારી પીડામાં હતો ત્યાં ત્હારી વાત સાંભળી મ્હારું હૈયું બળી જાય છે.”

“ભાઈ! એટલું બધું શાને માટે? તે દિવસ તહમે સ્નેહ-મુદ્રામાંથી પેલી કવિતા વાંચી સંભળાવી હતી તે મહને બરાબર યાદ છે.”

“નરનાત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી;

પણ નારીને રોવા વિના નહીં કર્મમાં ખીજું કંઈ;”*

“તો પછી મ્હારે માટે શું કામ દિલગીર થાય છે? હિન્દુ-સંસારમાં સ્ત્રીને સુખ એ ભાગ્ય છે, બાકી દુઃખ તો છે જ. પણ સરોજ માટે મહને થાય છે. હું નથી ધારતી કે સરોજ પ્રભાકરને પરણે.”

“ઈન્દુ! સરોજના હાથમાં શું છે? આપણામાં પુત્રીઓને મ્હોટી કરી-યથાશક્તિ ભણાવી સારા સંસ્કાર પાડવા જેટલી કાળજી રાખીએ છીએ તેટલી વર યોગવામાં ક્યાં રાખીએ છીએ? તે વખત તો ઘર, પૈસો, અથવા કોઈનું મ્હોં આડે આવે છે. સરોજનું માથાપ આગળ શું ચાલે?”

“ના, ભાઈ! એમ તો નહિ પણ મ્હારી ને સરોજની સ્થિતિમાં ફેર છે. મ્હારું સાંભળનાર તહમારા વિના કોણ છે? સરોજ એકની એક છે અને એને દીલગીર કરવાની હિમ્મત બાલકભાઈ કે શિવલક્ષ્મીની નહિ ચાલે પછી તો પ્રભુ જાણે.”

“હશે, ખૂબેન! એ વિશે બહુ વિચાર કરવાનો નથી. હું પાસ થાઉં એટલે મહને બધું સુઝશે. આજની રહાંજ કોણ જાણે કેવી પડશે!”

“તાર કરવાનું કોઈને કહ્યું છે?”

“ના! મ્હં કહ્યું તો નથી પણ કોઈના ભેગો આવશે ખરો. વળી જે હશે તે આવશે; એટલે રાત્રે નક્કી થશે. રમેન્દ્ર

રહાંજના ચાર વાગ્યાથી તાર ઓપીસમાં બેસે એવો છે. એ મહારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખે છે.”

“ભાઈ! ત્હમે પાસ થાઓ એટલે મ્હને ત્હમारी સાથે રાખજો હોં. હું તમને રાંધી આપીશ.”

“બહેન! એવા વિચાર અત્યારથી કરવા નકામા છે. આજ રહવારથી પગરણ થવા માંડ્યા છે તો રાત્રિ જેવી જાય તેવી ખરી. પરમેશ્વર ત્હને સુખી રાખે.”

ભાઈબહેનની નિર્દોષ પણ અન્તકરણની વાતોમાં કાન્તિએ લંગ પડાવ્યો. કાન્તિમાં ગુલાબનો ઉછાંછળો અને ચીડીયો સ્વભાવ આવ્યો હતો. કાન્તિને ઈન્દુ ઉપર પ્રીતિ હતી ખરું પણ ‘જા જોઈ આવ્ય શું કરે છે!’ એ ગુલાબની પાડેલી ટેવને લીધે ચિકિત્સા જોઈ બધી વાત ગુલાબને મ્હોટે કહેવાની ટેવ પડી હતી. કાન્તિને જોતાં ગુલાબને કહી દેશે એ બહીકે ભાઈબહેન આંસુ દહોઈ નાંખી છુટાં પડ્યાં.

રહાંજના ચાર વાગ્યાથી ઉપાકાન્ત ઘરની બહારીએ બેઠો હતો. હાથમાં ‘મૅરી કોરેલીનું સોરોઝ ઓફ સોટન’ નું નૉવેલ હતું. ઉપાકાન્ત ઘડીએ ઘડીએ બહારી તરફ જોતો. સાંકડાવાળો તારનો સિપાઈ જતો તો અહીં જ આવશે એમ માની ચોપડી બંધ કરી ઉભો થતો પણ તારવાળો ચાલ્યો જતો એટલે નીરાશ થઈ જતો; ચોપડી નકામી જ ઉઘાડી હતી. એકનું એક વાક્ય પાંચ સાત વખત વાંચ્યું હશે પણ મગજમાં ઠસ્યું નહોતું. ક્યાંથી ઠસે? ચિત્ત પરીક્ષાના પરિણામમાં હતું. કોઈ જાણીતો વિદ્યાર્થી જતો તો ‘રીઝલ્ટ જણાવો?’ એમ પ્રશ્ન કરતો. કોઈપણ મનુષ્ય વા વસ્તુ માટે વાટય જોવી એ હૃદયની સહિષ્ણુતા કટલી છે એ બતાવે છે એ અનુભવ વિના સહમજબ

એમ નથી. જે સમય આનન્દગોષ્ઠિમાં ક્યાં ગયો એ જણાતો નથી તે જ સમય વાટચ જોતી વખત કંઈ સમાન લાગે છે. પાંચ વાગ્યા, છ વાગ્યા પણ કોઈ નહિ. ઉષાકાન્તને ચટપટી થવા માંડી; આખરે સાત વાગ્યે રમેન્દ્ર આવ્યો અને એને પૂછતાં જણાવ્યું કે ‘પરીણામ જણાયું છે અને કેટલાકના તાર આવ્યા છે. રીઝલ્ટ બહુ કટીંગ છે; ઘણા જણના તાર આવવા બાકી છે.’

ઉષાકાન્તના પરિણામ માટે સર્વને શંકા થવા લાગી; અને ગુલાબ તો નક્કી કરી બેઠી કે ઉષાકાન્ત નપાસ જ થયો.

“સાંભળો છો ? ઉષાકાન્ત નપાસ થયો. હવે એને ભણાવ્યા કરતાં ઠેકાણે પાડો. પ્રભાકરને આપણે પૈસા મોકલવા પડે છે અને ઉષાકાન્તનું ખરચ શી રીતે ઉપડે ? પાસ થયો હતો તો જૂદી વાત પણ આ તો આમ નપાસ થયે જાય તે ક્યાં સૂધી પોસાય ?”

“ગુલાબ ! તું આવી કેમ થઈ ગઈ ? ઉષાકાન્તના પોતાના પૈસા છે પછી એમાંથી એ ભણે તો શું જાય છે ?”

“ચાર હજાર રૂપૈડી ઉપર આ રોક છે ને ! એને પરણાવવાનું ખરચ છે તે જાણો છો કે નહિ ? ભણવામાં રૂપીઆ કાઢી નાંખો પછી લગ્નના રૂપીઆ ક્યાંથી લાવશો ? ભણ્યા હવે. એ શું ભણતા હતા ! બાયડી બાયડી થઈ રહ્યું છે. એને તો નોકરીએ વળગાડો. સરોજ એને મળી હતો તો શું સુખી થાત ? સરોજને માટે તો મ્હારો પ્રભાકર જ લાયક છે. અહીં આવશે એટલે ચારસેં રૂપીઆ કમાશે એ જાણે છે એટલે શિવલક્ષ્મી પ્રભાકરને જ કરશે.”

“ઠીક છે હવે ! આજ તો નહિ. આજને આજ કહીયે તો એને બહુ ખોટું લાગે. જોઈએ એનો શો વિચાર છે.”

ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્ર પરીક્ષા, સરોજ, મંજુ વગેરેની વાતો કરી કાંઈક શાન્ત થઈ છુટા પડ્યા. ધીરજલાલની સાથે લુશલુશ વાળુ કરી ઉપાકાન્ત મહેડીયે જઈ પથારીમાં સૂતો અને ચિન્તા-થાકને લીધે ઊઘી ગયો; ઉપાકાન્તની નિદ્રા શાન્ત ન હતી; એ તાર આવ્યો એમ થતું; સરોજ પ્રભાકરને પરણીને ઘેર આવી એમ બ્રાન્તિ થતી; સરોજ ઉપાકાન્તની સાથે પરણાવવા શિવલક્ષ્મી સાથે લહડતી હોય એમ લાગતું. આમ અર્ધ નિદ્રિત સ્થિતિમાં બાર વાગ્યા અને ઉપાકાન્ત સજગ થયો. હજીરામાં મધ્ય રાત્રિના ટકોરખાનાં વાગવા લાગ્યાં અને શાન્ત રાત્રિમાં સરણાઈ અને નોખતનો સ્વર દુઃખાર્ત હૃદયને ક્ષણવાર આશ્વાસન આપી શાન્તિ ફેલાવવા લાગ્યો. ઉપાકાન્ત ઉંઘ્યો હતો પણ નિશ્ચિન્ત નિદ્રાને અભાવે માથું ભારે થયું હતું; નોખતના, પવનના મંદપ્રવાહ સાથે આવતા સ્વર ધડીમાં સ્પષ્ટ સ્હમન્નતા અને ધડીમાં લુપ્ત થતા હતા તે સાંભળી એકો થયો ત્યાં પડોશમાંથી એકાએક હાર્મોનીયમની સાથે કાઈ ગાતું હોય એમ જણાયું. શું ગાય છે તે સાંભળવા ઉત્કંઠા થઈ અને અગાશીમાં ગયો. વાદળામાંથી ધડી ધડી ડોકીયાં કરતો ચન્દ્ર પશ્ચિમ દિશા તરફ ધીરે ધીરે જતો હતો. ચોગરદમ શાન્તિ હતી; માત્ર કોઈકોઈ ઠેકાણે છાપરામાં ઉંદરનો કાતરવાનો અવાજ આવતો હતો. અગાશીમાં જઈ ખુરસી ઉપર પડી-ચન્દ્ર સહામું મ્હો રાખી ગાયન સાંભળવા લાગ્યો.

“કહીં તું જાય છે દોરી દગાબાજ કરી કીસ્મત !

ભરોસે તેં લઈ શાને ! આ હરરાજ કરી કીસ્મત.   કહી.

થવા નિજરૂપ દુનીયામાં ઉતરવાનું ઠર્યું કીસ્મત !

કરી તુજરૂપ રંજડી લપેટી ધા કરે કીસ્મત !   કહી.

ચલાવી પુષ્પમાલાપર નીચે સર્પો ભયાં કીરમત !
 સનમ્ દીદારમાં નાંખી પલક જુદાઇની કીરમત ! કહી.
 લગાડી કાર્ય કારણની બરાબર સાંકળો કીરમત !
 ભરાબ્યા ત્યાં શી રીતે તે ઉલટના આંકડા કીરમત ! કહી.
 પિછાની બે અને બે ને કહી ને ચાર હે કીરમત !
 લખાબ્યા હાથથી શાને ! તે બે ને એક આ કીરમત ! કહી.
 ગણી માંડે વળી માંડે ભર્યું દીલ પ્રેમથી કીરમત !
 તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને ? શી રીતે ! એર તે કીરમત ! કહી.
 ધરી આશા તણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીરમત !
 કહીં ક્યારે ! લીધો તાણી એ પાયો તે અરે કીરમત કહી.
 મૂકાવીને મીઠે ખોળે ભરોસે શીશ હે કીરમત !
 કપાવી શી રીતે ગરદન વહે ના ખુન પણ કીરમત ! કહી.
 ઉઠાવી અસ્તિથી દીલને લગાડયું નાસ્તિમાં કીરમત !
 દરદ દિલ રોવું ત્યાંયે તે વગોવાવું ભર્યું કીરમત ! કહી.
 વહે આંખો ગળી ધારે-ધ્રુવે દીલ ઘાગને કીરમત !
 ખુદાઇની મીઠાઇમાં ભરી ખારાઈ ત્યાં કીરમત ! કહી.
 મુંડાવી કે રંગાવીને કરાબ્યો ત્યાગ તે કીરમત
 તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ! ઉપાધિ બેવડી કીરમત ! કહી.
 મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પુરું કીરમત !
 કવિતા આ બકાવાનું કર્યું શું દ્વૈત તે કીરમત ! કહી.
 કહીં કહીં આ દગાબાજ કરે હા ના તું શું કીરમત !
 મને માલીકનો કાને પડે બહુકાર ત્યાં કીરમત ! કહી.
 રમાડ્યો આ દગાબાજ વિષે છું બહુ ખુશી કીરમત !
 મળ્યો માલીક વેચાયો; કરી લે ચાહે તે કીરમત !”* કહી.

શાન્ત રાત્રિ, શોકક્ષુબ્ધ હૃદય, હાર્મોનીયમના મીઠા સુર સાથે મંજુલ ગ્લાનિપ્રદ ગીત ઉપાકાન્તને સ્તબ્ધ બનાવવા બસ હતાં. ગાયનની અકેક કડી સાથે પળવારમાં ઉપાકાન્ત પોતાની સ્થિતિ સરખાવતો હતો અને ગાયન ગાનારની સાથે તે પણ કીસ્મતને ઠપકો આપતો હતો. ગાયન બંધ થયું છતાં તેના બણકારા, ત્હેનો ધ્વનિ, ત્હેના વિચારઆદોલનો હજી બંધ થયા ન હતા. વળી સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી ત્યાં એકાએક દુરથી ઢોકની પ્રાણુપોક સંભળાઈ. એ કારમી ચીસની સાથે જ ઉપાકાન્ત ધડકતે હૃદયે ખુરશી ઉપરથી ઉભો થયો અને અગાશીમાં ભૂતની માફક—પાંજરામાંના સિંહની માફક આમ તેમ નિપ્રયોજન કરવા લાગ્યો.

‘આજે શું થવા બેઠું છે ? ગુલાબલાલીની મ્હારા ઉપરથી કૃપા ગઈ! જે ભાલી મ્હને પૂછ્યા વિના પાણી નહોતાં પીતાં, જે ભાલીને દરરોજ મ્હારી સાથે બાજી રમ્યા શિવાય ઉંઘ આવતી નહોતી, જે ભાલી મ્હને મૂઝી કાંઈ ખાતાં નહિ, ને જે ભાલી મ્હારે માટે ધીરભાઈ સાથે લહડતાં, તે જ ભાલી મ્હારે માટે આમ બોલે ? સ્વાર્થ ! સ્વાર્થ ! પ્રભાકર અને હું કાકા-ભત્રિજ નહિ પણ મિત્રો ! શું સરોજ માટે અમારાં મન ઉઘાં થશે ? એક જ સ્થળે બે મિત્રો, ભાઈઓ નોકરી કરતા હતા હોય, એક જ જગા માટે બે મિત્રો ઉમેદવાર હોય તોપણ ઉઘાં મન થાય છે તો પછી સ્ત્રી માટે તો થાય જ. શું ત્યારે અમારો સ્નેહ સામાન્ય સ્નેહ માફક તુટવાનો ? ના, ના, બને જ નહિ. ભલે સરોજ પ્રભાકરને પરણે. પણ ! એ હૃદયને ગમે છે ! સરોજ જશે ! ઈન્દુ, ગરીબ, રાંક ઈન્દુનું પિનાકી સાથે પાનું પડશે. ઈન્દુના ઉત્તત વિચારોનું શું ફલ ! ઘરમાં પૂરાઈ રહે-

વામાં, રસોઇમાં, પાંજરામાંના પક્ષીની માફક ધર એ જ દુનિયા માનવામાં, પોળ, ધરની મ્હેડી જ જોવામાં. શિવ ! શિવ ! આ સ્થિતિ ! શું માળાપ વિનાનાં છોકરાંની આવી સ્થિતિ થતી હશે ? એ આજ જ ખબર પડી. કાન્તિ ! ધીમત સાથે ! શું ધીમત કાન્તિની સાથે સુખી થશે ? કદી નહિ ! ઇન્દુનું ધીમતની સાથે ભંગાવનાર ગુલાબભાભી શિવાય ખીન્નં કોણ ? ઇશ્વર એમને સુખી રાખે ! પરીક્ષામાં પણ નપાસ ! તાર ન આવ્યો. એટલે ખીન્નું શું રહમજવું ? પરિણામ ઉપર જ આધાર છે. પાસ થયા એટલે સર્વ વખણાય; દહાડે રખડે પણ રાતે વાંચતો હશે ! આમ બુદ્ધિશાળી તો ! એમ બોલાય. નપાસ થયે ઉલટી ટીકા. ઉંધ પણ ન આવી. જાગ્યો ત્યારે કીરમતનું ગાયન સાંભળ્યું. પ્રાણુપોક ! કેવી તીણી પોક ! કોણ જાણે કોણ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી સર્વ સુખથી ભરપૂર સ્વર્ગમાં ગયું હશે ! હૃદય ફાટી જાય એમ થાય છે. માયું દુઃખે છે. શું કરવું તે સુઝતું નથી. લાવ પાણી પીજી ' એમ કહી પાણીનું પવાલું ભરી પીયે છે ત્યાં 'ધરમાં કોન હે ! તાર હે !' ની ખુમ પડી. ' તાર ' શબ્દની સાથે જ હૃદયનો તાર જોરથી કુદવા મંડ્યો અને એક સામટાં પગથીયાં કુદતો નીચે ઉતર્યો. તારના નામથી ધીરજલાલ તથા ગુલાબ પણ જાગ્યાં હતાં. ખારણું ઉઘાડી તારવાળા પાસેથી તાર લઈ સહી કરી તાર લીધો. ઉપર આવી દીવા પાસે તાર ફેડ્યો. ' તારમાં શું હશે ? પાસ થયો હોઈશ જ. ઇશ્વરે રહામું જોયું ! ' એમ વિચાર થતા હતા ત્યાં તાર આંખ આગળ ગયો.

“બહુ દીલગીર ! આપણામાંથી કોઈ પાસ નથી.” આટલા શબ્દ વાંચતાં જ ઉષાકાન્તનો હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો. ગાત્ર શિથિલ થયાં અને ઉષાકાન્ત નીચે બેસી ગયો.

“ઉષાકાન્ત ! હોય એમાં શું ? નપાસે થવાય. પાસ થવું સહેલું છે ? ભણવું ને બીજા વિચાર કરવા ન પાલવે. સુધી જ હવે.”

‘ભણવું અને બીજા વિચાર ન પાલવે’ નો ગર્ભિત અર્થ ઉષાકાન્ત સહમજ્યો અને હૃદયમાં બળવા લાગ્યો. ભાભીની આમન્યા લોપી બોલવું ઠીક ન લાગવાથી શાન્ત રહ્યો. આખરે ધીરજલાલથી ઉષાકાન્તનો ખિન્ન ચહેરો ન જોઈ શકાયો તે બોલી ઉઠ્યો “ગુલાબ ! તું આ શું કરવા બેઠી છે ? અત્યારે મેણું શા મારે છે ? પડી રહે છાની માની. ઉષાકાન્ત ! શાન્ત થા. હોય. પરીક્ષાના કામ છે. કોઈ દિવસ નપાસ પડ્યો નથી તે ત્હને લાગે પણ ઘણાંયે ચચ્યાર વર્ષે પાસ થાય છે. હવે શું કરવું ત્હને? સહવારે વિચાર કરીશું તું સુધી જ. ગભરાઈશ નહિ.”

ઉષાકાન્ત અત્યારે તદ્દન નિસ્તેજ થયો હતો; ત્હેની સર્વ આશા વિદીર્ણ થઈ ગઈ હતી અને કીસ્મતના તમાશાનો વિચાર કરતો ઈશ્વરની શી ઇચ્છા હશે ત્હેનો વિચાર કરતો નિરાશ હૃદયે સુતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સંસારમાં સ્વર્ગ હવે મળ્યું.

‘હૃદયનો વૈદ્ય મ્હારો તું ! હૃદય રાજી દરદ તો થું !’

—કલાપિ.

મંજુના પિતા ત્હેને ત્રણ વર્ષની અને ત્હેની ન્હાની બ્હેન સરલાને વર્ષેકની મૂકી ગુજરી ગયા હતા. વિધવા માતાએ આ બન્ને પુત્રીઓને ઉછેરી હતી; સદ્ભાગ્યે મંજુના પિતાએ એ હજારનો વિમો ઉતરાવેલો હતો અને તેથી આ કુટુંબને જીવન નભાવવા બહુ મુશ્કેલી નડી નહતી. મંજુની માતા કેવળ જૂના મતની એટલું જ નહિ પણ છોકરાંને કેવી રીતે કેળવવાં તે જરાયે જાણતી નહી. ધરના કામકાજથી પરવારી, છીકણીના તડાકા લેતાં આડોશી પાડોશીને ત્યાં બેસી ગપ્પાં-નિંદા કરવી એ જ માતાનું નિત્ય કામ હતું; ધર્મકાર્યમાં મંદિરોમાં બની શકે તેટલી-વાર દર્શન કરવા જવું અને જ્યાં જ્યાં ભજન કીર્તન હોય ત્યાં બે છોકરાં લઈ અડધી રાત્ર સૂધી ભટકવું એ બીજું કાર્ય હતું. ન્હાનપણમાં ઘેર બેઠાં તોફાન કરે છે માટે પીડા ટળે એ વિચારથી જ મંજુને નિશાળે મૂકી હતી; ‘સાસુની રીસ અને વહુને સંતોષ’ એ ન્યાયે સદ્ભાગ્યે મંજુને જ્ઞાનવિદ્યાના સંસ્કાર પડવા લાગ્યા. સરોજની માતા શિવલક્ષ્મીનું પિયર મંજુના ગૃહ પાસે હોવાથી જેટલો સમય શિવલક્ષ્મી અમદાવાદ રહેતી તેટલો સમય સરોજ અને મંજુ સાથે નિશાળે જતાં ગુજરાતી ત્રણેક ચોપડી સરોજ અને મંજુ સાથે ભણ્યાં. આપણે માનીયે છીએ

તહેનાં કરતાં બાલ્યાવસ્થાનાં સંસ્કાર વિશેષ દૃઢ હોય છે અને તહેને લીધે જ સરોજ અને મંજુનો સંબંધ કાયમ રહ્યો. સરોજ ગામમાં રહેતી તેટલો સમય મંજુ શિવલક્ષ્મી પાસે જ રહેતી અને આ ન્હાની કન્યામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર પડવા લાગ્યા. આઠ નવ વર્ષની થતાં જ મંજુને પરણાવી આપ્યો. ઠારવા માતાને વિચાર થયો. શિવલક્ષ્મીએ અત્યારથી મંજુના જીવનને પાંજરામાં ન પૂરવા બહુ આગ્રહ કર્યો પરંતુ માતાને તે શ્ચિકર ન થયું. આખરે વિજ્ઞાનશંકરના અગીઆર બાર વર્ષના રમેન્દ્ર સાથે વિવાહ કર્યો. રમેન્દ્ર ઇંગ્રેજ બીજી ચોપડીનો અભ્યાસ કરતો હતો. એકાન્તવાસી અને થોડું બોલવાનો સ્વભાવ હોવાથી તહેને બહુ પરિચય નહોતો અને તહેને લીધે જ જ્ઞાતિના બીજા યુવાનોનો પાશ લાગ્યો નહોતો. નિશાળમાં નિયમિત અભ્યાસ કરી, ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચવાં અને લાયબ્રેરી, બ્યાખ્યાનમાં હાજર રહેવું એ તહેનું જીવન હતું. વિધવા બહેન અને માતાના આગ્રહથી રમેન્દ્રનો વિવાહ મંજુ સાથે થયો. બાલવિવાહનાં શાં માંડાં પરિણામ આવે છે તે રમેન્દ્ર સહમજતો નહોતો. પણ નિશાળમાં જ્ઞાતિમાં પરણેલા છોકરાની મશકરી થતી તે સાંભળતો અને તેટલા જ માટે તે સહમો હતો. ઇચ્છા હોય વા ન હોય પણ આપણ સંસારમાં નથી પરણવું એ કહેવું એ મ્હોટું પાતક મનાય છે. પરણવું એ શબ્દને બદલે પરણાવવું પ્રચલિત છે અને બ્યાંસૂધી એ સ્થિતિ છે સાં સૂધી પરણનારની કાણુ સલાહ લેછે? વિવાહ થયા પછી લગ્નને માટે મંજુની માતા ઉતાવળ કરવા લાગી હતી પરંતુ અંગતના સગાંના ઉપરાઉપરી મૃત્યુને લીધે લગ્ન પાંચેક વર્ષ ટેલાયું હતું. લગ્ન ટેલાયું એટલે જ મંજુ કાંક બણી શકી. કારણુ લગ્ન થયાં

પછી લગ્ન કરનાર કન્યાનું વય ગમે તેવડું હોય તોપણ નિશાળે જવાય નહિ એવો મંજુની માતાનો વિચાર હતો. સરોજના અલ્હાબાદ ગયા પછી પણ કોકવેળા પત્ર આવતા અને એ પત્રમાં માત્ર મશ્કરી આનન્દની ખાતર રમેન્દ્રના ખર્ચર પૂછાવતી. મંજુનું હૃદય બહુ કામલ હતું; ત્હેનો સ્વભાવ બહાલસોયો હતો અને કોઈ પ્રેમથી બોલાવે ત્હેને માટે મરી પડતી. માતાની બીલકુલ કાળજી નહોતી અને બીજી રીતે સ્વતંત્ર હોવા છતાં ત્હેનામાં ખરાબ સંસ્કાર ન બેઠા ત્હેનું કારણ માત્ર સરોજ—સરોજના પત્ર અને રમેન્દ્ર હતાં. નિશાળમાંથી આવતાં જતાં કન્યાશાળા આગળ રમતી છોકરીયો પોતપોતાના વર ખ્હેન-પણીયોને બતાવતી અને કોક ચીખાવણી છોકરી તો ‘ત્હમને ફલાણી બોલાવે’ એમ બેધડક કહેતી. અવિવાહિત કન્યાઓ, મ્હોટી વયની કન્યાઓ જ્ઞાતિના છોકરાઓમાંથી અમુક સાથે થાય તો સાડા એમ વાતો કરતી. બાલ્યાવસ્થામાં જ ઘરમાં વિવાહની વાતો થાય, નિશાળમાં અન્દર અન્દર એ જ કથા નિકળે પછી ત્હેમના વિચાર કેવા થાય તે કહેવાની શી આવશ્યકતા છે? મંજુ રમેન્દ્રને જોતી અને ‘આ મ્હારો વર’ એવા નિર્દોષ વિચાર, એને જોવાની ઉત્કંઠા, એના બોલ સાંભળવાની તીવ્રવૃત્તિ અને એને હસતો જોવાની પ્રબલ ઇચ્છા ત્હેને થતી. જેમ જેમ મ્હોટી થતી ગઈ તેમ તેને એના જ વિચાર દૃઢ થતા ગયા અને બીજા છોકરાઓ તરફ નજર પણ કરવાની શી જરૂર એમ થયું.

**મૂયો મૂયઃ ત્રિવિધનગરીરથયયાપર્યટન્તમ્
દૃષ્ટ્વા દૃષ્ટ્વા મવનવલમ્બીન્ગવાતાયનસ્યા* ।**

* ઘરની મ્હેડીઓની ઉંચી ખ્હારીયેથી રાજમાર્ગ ઉપર વારંવાર ફરતો જોઈને.—ભવભૂતિ.

માલતી માધવને જોતી તેમ મંજુ રમેન્દ્રને જોતી અને આનન્દ પામતી. રમેન્દ્ર શું કરે છે, ત્હેને શરીરે કેમ છે તે જાણવાની જ્ઞાતિ સરોજના પત્ર સતેજ કરતી અને આ પ્રમાણે મંજુના હૃદયમાં રમેન્દ્ર માટેના સ્નેહનો વિકાસ થયો. લગ્ન થતાં પહેલાં જ વિષ્ણુશંકર પરલોકવાસી થયા અને વળી લગ્ન આગળ ગયું. આખરે પંદર સોળ વર્ષની વયે રમેન્દ્રનાં લગ્ન થયાં અને સંસારના પવન રમેન્દ્રની શાન્તિનો લોપ કરવા લાગ્યા. રમેન્દ્ર મેટ્રીક્યુલેશન ક્લાસમાં હતો. વર્ષ છ મહિનામાં મંજુ ઘેર આવશે, અભ્યાસમાં વિદ્ય આવશે, લગ્ન કરી માખાપે પોતાના સુખને માટે મ્હને દુઃખી કર્યો એમ ચિન્તા થઈ. ‘મંજુમાં સારા સંસ્કારો ક્યાંથી હોય? આપણે લગ્નસુખ-દિવ્યસુખ ભોગવી શકવાના જ નથી. એ તરફના સુખની આશા રાખવી નિર્રથક છે’ એમ રમેન્દ્રનાં મનમાં રાત્ર દિવસ થયાં કરતું. મંજુએ પિતાનું ગૃહ છોડી પતિના ગૃહમાં વાસ કર્યો; પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ હોવાથી મંજુની માતા મંજુને બહુ બોલાવતી નહતી અને આને લીધે મંજુને પતિનો સહવાસ વધારે થયો. માળહેનનો ત્રાસ, પત્નીના સ્વભાવનું અજ્ઞાન, ‘અભારથી પરણાવી દુઃખી કર્યો’ એ સર્વત્ર થતી ટીકાથી રમેન્દ્ર નિશ્તસાહી થયો હતો અને દિવસના ભાગમાં વખત મળ્યે મંજુ ઉપર આવતી તો ‘કેમ આવી? જ્હેન જોશે’ એટલું કહી ત્હેને નીચે મોકલતો. ‘દિવસે તો મળાય જ નહી’ ‘રાત્રિયે મોડા ઉપર અવાય!’ એ વિચાર એટલા દૃઢ થયા હતા કે મંજુ જો કે આખો દિવસ સાસરે રહેતી તો પણ રાત્રિના દસ વાગ્યા શિવાય પતિને મળી શકતી નહિ.

રમેન્દ્ર શુદ્ધ વૃત્તિનો હતો અને તહેનું વર્તન પણ તહેવું જ હતું. મંજુ પ્રત્યે તહેને તિરસ્કાર નહોતો. પણ સ્નેહનું પાત્ર નહિ થઈ પડે એમ ભાસતું; તહેની સાથે વાતો કરવી ન ગમતું એમ નહિ પણ વડિલ વર્ગ ટીકા કરશે એ ખ્હીક હતી; કદાપિ મ્હોટેથી પુસ્તક વાંચતો—કવિતા ગાતો તો મંજુ ગમે એ ખ્હાનું કાઠી ઉપર આવતી, આરણ્યા પાસે ઉભી ઉભી સાંભળતી, પતિનો મ્હોરો જોઈ આનન્દ પામતી અને પછી નીચે જતી. મંજુને નવરાત્રિમાં પોળમાં ગરબા ગાતી સાંભળી હતી પણ તહેને ‘ગાવાનું કેમ કહેવાય?’ ‘ગાય ને વખત છે હેઠળ અવાજ જાય તો ખ્હેન—મા શું ધારે?’ આ જ ખ્હીક રમેન્દ્રને હતી. આ સ્થિતિને લીધે રમેન્દ્ર લગ્નનું અનુપમ સુખ ભોગવી શકતો નહિ અને ‘મંજુથી સુખ મળી શકે એમ નથી, બાળવિવાહ એ જ દુઃખનું કારણ છે’ એમ માનતો. મંજુ સહવારમાં બહેલી ઉઠી નીચે ચૂલો વગેરે સળગાવી, વાસીદું, પાણી રસોઈ વગેરે ઉમંગભર કરતી; ઘરમાં યથાશક્તિ સંભાળતી; રમેન્દ્રના અભ્યાસ માટે ગયા પછી મેડીમાં સાફસુફ કરતી; વાંચવા માટે મીણુખત્તી વગેરે ગોઠવી રાખતી; પાનસોપારી કરી રાખતી અને પડેલી ગુજરાતી ચોપડીઓ વાંચતી. સાંજરે ઘરકામથી પરવારી દસેક વાગે ઉપર આવતી. રમેન્દ્ર આ બધું જાણતો પણ મંજુનું હૃદય સહમજ્યો નહોતો અને સહમજ્યો હતો તો સતત વડિલ વર્ગને તાબે રહેવાની ટેવ પડેલી હતી તેથી સ્નેહવૃત્તિ દાખવી શકતો નહિ.

રમેન્દ્ર મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં વિજયી નિવડ્યો; માતા, ખ્હેનની ઈચ્છા કાઈ ધંધે વળગાડી દેવાની હતી; ‘ઘેર લક્ષ્મી ને શું ભણશે?’ એ ઉદ્ગાર વખતો વખત નિકળતા. શું કરવું તે

સુઝતું નહોતું. ખી. એ અથવા એલ. એમ. એન્ડ એસ. થવા ઘણી ઉત્કંઠા હતી પણ મંજુની આડખીલીને લીધે ભણાય નહિ ને વયમાં મૂકી દેવું પડે એ વિચાર ત્હેને મૂંઝવતો હતો. કોની સલાહ લેવી ? શું કરવું ? એ વિચારતો હતો. એ વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રીવિયસ સૂધી ગાડું ચલાવ્યું. પરીક્ષા પાસે આવી ત્યાં અચાનક હોટેલમાં ઉષાકાન્ત મળ્યો. કોલેજમાં ઉષાકાન્તને રોજ જોતો. એક ખીજ મળતા, સાહેબજી-જય જય થતા પણ તે શિવાય ખીજ વાત થઈ નહોતી. બંનેનાં અન્તઃકરણ એક ખીજ તરફ ખેંચાતાં પણ શી રીતે વાત કરવી ત્હેનો રસ્તો જડી આવ્યો નહિ. ‘રખેને મ્હને મશ્કરીમાં ગણી કાઢે’ ‘રખેને મ્હારા વિશ્વાસનો-સ્નેહનો જેરલાભ લે’ એ શંકા થતી. હોટેલમાં કાંઈ વાત કંઈ કંઈ થયું હતું પણ મોતીચંદના છોકરાના અકસ્માતે વાત બંધ પાડી. ‘ઉષાકાન્તને ત્યાં જાઉં ?’ એમ મનમાં થતું અને પાછો અટકતાં અન્તે પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળ્યા. શશિભૂષણ ગુપ્તનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું. એ સાથે ફરવા ગયા; વ્યાખ્યાનની ટીકા સાથે હિન્દુ સંસારની, મંજુની, સ્ફરોજની વાતો થઈ. ઉષાકાન્તની વાતે રમેન્દ્રના હૃદયમાં નવો જ ઉત્સાહ પ્રકટાવ્યો. અને

“ભણી મન્ત્રો મોઘા કઠણ પથરે પ્રહો

અને જો ચાલ્યો ત્યાં ઉછળી બલવેગે જળ ઝરો ” *

ની માફક રમેન્દ્રના હૃદયમાં છૂપાયેલો સ્નેહઝરો અખુટ વહેવા લાગ્યો, નેત્રનો વિકાર દૂર થયો અને મંજુની વાત, મંજુનું હૃદય, મંજુનાં નેત્ર, મંજુનું મુખ ત્હેને આનન્દનું સ્થાન

થઈ પડ્યું. ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્ર લાલ દરવાજાના મેદાન ઉપરથી વાત કરી છૂટા પડ્યા પછી રમેન્દ્ર ધરના બારણા આગળ આવ્યો ત્યાં ધરમાંથી બોલાબોલીના અવાજ સંભળાયા. અત્યાર સૂધી મંજુનો જ વાંક હોવો જોઈએ એમ માનતો. જીવનમાં પહેલી વખત જ સાંભળી તપાસ કરી નિર્ણય ઉપર આવવા વિચાર કર્યો.

“અલિ મંજુ ! એમાં ત્હને શો ચટકો લાગે છે ? ત્હમારે બેને હરદાસની કથામાં જવું છે. ને ગયા વિના ચાલે એમ નથી. તો ગંગામાનો રતિયો ત્હને મુકવા આવે છે. આપણો શાખ-પાડોશી. ન્હાનાથી મ્હોટો અમે કર્યો છે. એની સાથે જવામાં શો વાંધો છે ?”

“ના, બહેન, હું એની સાથે નહિ જાઉં. એ છોકરો સારો નથી.”

“ત્યારે ત્હારે તો ધણી સાથે જ જવું હશે ! મેર તું ! કાંઈ શરમ છે કે નહિ ?”

“રતિઆ જેવા સાથે જવામાં શરમ નહિ અને એમની સાથે જવામાં શરમ ? ઓછી કાંઈ પરાયા સાથે જવાનું કહું છું ? ત્હમ્મરી મરજી હશે તો હું સમુજગી નહિ જાઉં પણ એવાની સાથે તો ધરમે નહી જાઉં.”

“હીક છે. આવવા દે ભાઈને પછી ત્હારી વાત.”

“એમને તો ત્હમે કહેશો કે મ્હારું કહ્યું ન માન્યું. મ્હારું સાંભળશે તો કહીશ. નહિ સાંભળે તો હું એકલી જઈશ પણ રતિઆ સાથે નહિ જાઉં.”

રમેન્દ્રે આ વાદવિવાદ સાંભળ્યો; એનું રહસ્ય રહમજ્યો અને મંજુના હૃદયમાં જે બીજા હતાં ત્હને પરિપોષી વૃક્ષ કરવા નિશ્ચય

કર્યો. રમેન્દ્ર ધરમાં દાખલ થતાંની સાથે જ બહેને રાવ ખાધી. “ મહેં બધું સાંભળ્યું છે અને એ મહારી સાથે આવશે ” એટલું બોલી ઉપર ગયો.

રમેન્દ્રના વર્તનમાં આમ એકાએક ફેરફાર જોઈ બહેન તો છક જ થઈ. એકનો એક ભાઈ તેને વિશેષ કેમ કહેવાય માની તે તો મુગી જ થઈ. આજથી રમેન્દ્રના કામમાં માથું મારવાની, ત્હેની ટીકા કરવાની ટેવ ઓછી થઈ. રમેન્દ્ર ઉપર જઈ કપડાં કહાડી આરામ ખુરશીપર બેઠો. થોડીવાર થઈ એટલે જમવાનું કહેવા મંજુ ઉપર આવી. મેડીનું એક બારણું આગલી મેડીમાં પડતું, બીજું પાછલી મેડીમાં હતું. ત્રણ બારીઓ ધરના ચોકમાં પડતી, ચંદ્રનું અજવાળું એ બહારીયોમાં થઈને મેડીમાં થોડું પડતું હતું; બહારી પાસે ચંદ્રના અજવાળામાં થાકીને રમેન્દ્ર બેઠો હતો ત્યાં મંજુએ મેડીમાં પગ દીધો. દરરોજની માફક બાસણના ઉમરા ઉપર ઉભા ઉભા ‘ વખત થઈ છે ’ એટલું કહી પાછી જતી હતી ત્યાં રમેન્દ્રના ‘ આમ આવ ’ શબ્દે કોણ જાણે શુંએ કહેશે એ વિચારે બહીવડાવી. બહીતી બહીતી આવી. ત્યાં રમેન્દ્રે હાથ ખેંચી પોતાની સાથે ખુરશી ઉપર બેસાડી અને કૌમુદીમાં ત્હેનું મ્હોં લઈ જઈ સ્નેહથી એક આલિંગન કર્યું. આલિંગનની સાથે જ મંજુના હૃદયમાંથી બહીક જતી રહી અને હૃદય હર્ષ-આનન્દ-પ્રેમથી ધબકવા લાગ્યું. રમેન્દ્રે લગ્ન પછી પહેલીવાર જ ઉમંગલર મંજુને બોલાવી હતી.

“ બહાલી મંજુ ! બહીશ નહિ. આજથી આપણું જીવન ફર્યું છે. ત્હારા ગુણો-ત્હારો સ્નેહ મ્હને દેખાયો છે. એને પરિપોષવાનું કામ હવે મ્હારું છે. ત્હારી અને બહેનની તકરાર સાંભળી છે. હેં યોગ્ય જ જવાબ આપ્યો છે. જેની સાથે

જીવનસ્નેહ બાંધ્યો છે, જેને હૃદય સર્વસ્વ આપ્યું છે, તહેની શરમ અને બીજા ગમે એવા હોય તો પણ શરમ નહિ.”

રમેન્દ્રના સ્નેહસૂચક આ ઉદ્ગારોથી મંજુનું કુમળું હૃદય વધારે કામળ બન્યું અને “બહાલા ! શું આ સ્વપ્ન જોઉં છું કે ખરી વાત ! મહારા ભાગ્યમાં આ સુખ ! આજ એકાએક આ ફેર શો ? શું તહમે મહેને આજ જ સ્વીકારી ? મહારી આ સ્થિતિ લાવનારનું ભવોભવ કલ્યાણ થજે !”

“ધન્ધર તહારો આશિર્વાદ ફલિભૂત કરાવે અને સરોજ ઉપાકાન્તને મળે.”

“સરોજ ! ઉપાકાન્ત ! શું ઉપાકાન્ત આ સ્થિતિના લાવનાર છે ?”

“ચાલ, હવે ખાઈ લઈએ. નહિ તો બહેન ખુમો પાડશે. તે દિવસ ગાયો હતો તે આજ મોડેથી ગરમો ગાવાનો છે હોં કે.”

“તહમે જેમ ખુશી થશો તેમ કરવા તૈયાર છું. તહમે સાંભળનાર હો તો પછી મહારે બીજાને સંભળાવવા શી જરૂર છે ? પણ આજ તો હરદાસની કથામાં જવું છે ને ?”

“હા ! અશે સારે કાલે વાત.”

આટલું બોલી રમેન્દ્ર ભોજન લેવા નીચે ગયો.

તે દિવસથી રમેન્દ્રને ઘરમાં વધારે ગમવા લાગ્યું. મંજુએ આડોશીપાડોશીને ત્યાં જવું માંડી વાળ્યું. રમેન્દ્ર રાત્રે બહાર બહુ રહેતો તે વહેલો વહેલો ઘેર આવવા લાગ્યો. રમેન્દ્ર અભ્યાસ કરતો હોય તે વખત મંજુ દાળ ચોખા વીણતી કે ભરતી વાંચતી. એક ખુણે રમેન્દ્ર અને બીજે ખુણે મંજુ બેસતી. રમેન્દ્ર વાંચી રહે ત્યાં સુધી મંજુ જાગતી; સાર પછી

COPY P. 147

ખાતાં વિનોદ કરી સૂઈ જતાં. જે મંજુનાં મ્હેં ઉપર નૂર નહોતું, જે મંજુના અવયવો વિકસ્યા નહોતા, જેના ચ્હેરા ઉપર ફિકાશ હતી, તે જ મંજુના મુખ ઉપર સુરખી આવવા લાગી, શરીરના દરેક અવયવ ખિલવા લાગ્યા—ભરાવા લાગ્યા. મ્હેં ઉપરથી ઝલામિ-અન્તરવ્યથાના ભાવો નષ્ટ થયા અને આનન્દ-સ્નેહની ઉર્મિ છવાઈ હતી. રમેન્દ્ર જ્ઞારથી આવતો ત્યારે પ્હેલાં નીચું જોઈ ઉપર ચાહ્યો આવતો તે જ રમેન્દ્રની આંખો ધરમાં પેસતાં એવી જ આંખોની શોધ ચલાવતી. તે આંખો મળે સ્મિત-હાસ્ય અને નેત્ર નમન થતું.

આજ રમેન્દ્રને મિજલસમાં જવાનું હોવાથી જમવું નહોતું અને ‘રાત્રે મોડો આવીશ’ એટલું કહી ગયો હતો. મંજુ બહેલી પરવારી સ્હેજ આડી થાઉં એ વિચારથી વાંચતી વાંચતી સૂતી તે સૂતી. દસ વાગ્યાને સુમારે રમેન્દ્ર આવ્યો અને પોતાના શયનભૂવનમાં ગયો. મિજલસમાં ગયો હતો પણ ત્યાં આનન્દ ન પડવાથી એકાએક ધેર આવ્યો. મેડીમાં પેસતાં જ મેડીમાં અલૌકિક દેખાવ નજરે પડ્યો. પથારીના ઓશીકા પાછળ મિલુખતી સળગી રહી છે; ગુલાબી સાળુની પાટલી બે પગ વચ્ચે અસ્તવ્યસ્ત થઈ પથરાઈ છે; વક્ષસ્થળ ઉપરનો છેડો સ્હેજ ખસી ગયો છે; આંખો બંધ છે; કપાલમાં ચાંદ્રો શોભી રહ્યો છે; વેણીમાંથી ચંપાના પાંદડાં પથારીમાં ખરી પડ્યાં છે; એક હાથમાં પુસ્તક અર્ધું ઉઘાડું પડ્યું હતું; બીજો હાથ પથારીમાં છુટો હતો. મિલુખતીનો પૂર્ણ પ્રકાશ મંજુના મુખ ઉપર પડતો હતો. રમેન્દ્ર આ ચિત્ર જોઈ સ્તબ્ધ થયો. ટોપી, કાટ કહાડવા જ ન રહ્યો; એમને એમ પથારીમાં ગયો; એક હાથે ધીરેથી માથું ઉચકી બે કપોલ ઉપર હૃદયદાન દીધું; અને

સ્નેહથી છાતીસરસી ચાંપી. હૃદય હૃદયથી દબાતાં રમેન્દ્રના નેત્રસાંથી માત્ર આંસુના એ જ ટપકાં પડ્યાં અને એક ઉડો નિઃશ્વાસ નીકળ્યો. શોકમિશ્રિત આનન્દ જેટલો પ્રિય છે—સુખકર છે તેટલો નિર્મળ આનન્દ હોતો નથી. ‘ઠહાલી મંજુ ! તારા ઉપરનું મ્હારું ઠહાલ અત્યારસૂધી ક્યાં ધૂપાઈ રહ્યું હતું ? ઇશ્વર તારા અને મ્હારા દોષોનો નાશ કરે અને આપણે વધારે સંયુક્ત રહીયે’ આ એની એક પ્રબલ ઇચ્છા હતી. કપોલ ઉપર રમેન્દ્રના સ્પર્શની સાથે જ મંજુ જાગૃત થઈ; જાગૃત થતાં જ હૃદયના સ્નેહોદધિને હલમલાવનાર ચંદ્ર જોયો. “જાઓ ! જાઓ ! આમ છાનામાના આવી અડપલું કર્યું !” કરી સ્મિતહાસ્ય કરી રમેન્દ્રના ખોળામાં માથું મૂકી રમેન્દ્રનું મ્હોં નીચું લાવી એના ગાલ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવવા લાગી.

“ મોડા આવવાના હતા ને ક્યાંથી ઠહેલા આવ્યા ? ”

“ મ્હને ત્યાં ન ગમ્યું એટલે ઠહેલો આવ્યો. ”

“ અમને ન લઈ જાઓ તે શેનું ગમે ? ”

“ મંજુ ! હું બધું સહમજીયું. હજી મ્હારો સમય નથી. એ વખત પણ આવશે પણ પહેલાં તું જરીક ડાહી થજે. ”

“ ત્હમે કહેશો તેમ કરીશ, પછી કાંઈ ? ”

“ વાર. સરલા હમણા કેમ દેખાતી નથી ? ”

“ સરલા મ્હારી બા પાસે રહે છે. એનું શરીર ઘસાતું જાય છે તે કાંઈ જોઈએને ? ”

“ સરલાનું કાંઈ કર્યું ? ”

“ શી રીતે ? ધીમતની સાથે વિચાર હતો ત્યાં કાન્તિનું થયું અને પિનાકી હતો ત્યાં ઇન્દુ ગોઠવાઈ. ”

“ શું ! એમનું નક્કી થયું ? ”

“ નક્કી શું ? લગ્ન છે. ગુલાબલાલી કાંઈ બાકી રાખે એમ નથી. ઉપાકાન્તભાઈ હવે શું કરશે ? ”

“ એક બાળુ પરીક્ષાના પરિણામે અને બીજી બાળુ સરોજે એની સ્થિતિ બદલાવી નાંખી છે. એ હિન્દુસેવક સમિતિમાં જોડાવાનો છે. દેશની રાજકીય-સામાજિક ઉન્નતિ અર્થે ગામે-ગામે ફરવું લગભગ નક્કી થયું છે અને ત્રીસ રૂપિયા પગાર અને મુસાફરી ભથ્થુ મળશે. એનું મન એમાં રોકાશે એટલે ઠીક થશે. ”

“ એમને સુખી કરવા ત્હમારે પુરતો યત્ન કરવો જોઈએ, હો. આજે ઉપાકાન્તભાઈને મળ્યા હતા ? ”

“ ના, ત્રણ ચાર દિવસથી હું બીલકુલ મળ્યો જ નથી. પુત્રે જઈ નોકરીનું નક્કી કરી આવ્યા પછી ગયો જ નથી. આજ જઈશ, કાલ જઈશમાં રહી જાય છે. ”

“ બહાલા ! આવું આળસ શા કામનું ? એમનો સ્વભાવ કેટલો નરમ છે. ત્હમને રોજ મળ્યા શિવાય એમને શાન્તિ વળતી નથી એ જાણો છો. એ દિવસ એમનો કેવો જાય છે તે ત્હમને ઘણીએ વખત મ્હને કહ્યું છે પછી આમ થાય ? શું ત્હમારો સ્નેહ એમની પ્રત્યે નથી ? અને તેમાં વળી એમને દીલગીર રહેવાનું કારણ મળ્યું છે ત્હેવામાં ત્હમે ન જાઓ તો કેવું થાય ? ”

“ પ્રિય મંજુ ! મ્હારી ભૂલ છે. મ્હને તું અને ઉપાકાન્ત શિવાય કોઈ પ્રેમપ્રિય નથી. ત્હમારે એ માટે માફ સર્વસ્વ ત્યાગ કરવા ખુશી છું. આ મ્હારી મ્હોટી ભૂલ છે. ખરેખર ઉપાકાન્ત બહુ જ સોસાતા હશે. જરૂર કાલ સવારે જઈશ. અને આજથી

હું પણ ઉપાકાન્તને મળ્યા વિના નહિ રહું. હવે મ્હને લુગડાં કહાડવા દઈશ કે નહિ ? ”

“ અહીં જ કાઢો. હું પછી મુકી આવીશ.”

“ રખેને મ્હારો વિયોગ થાય, ખરું ને ? ”

“ હાસ્તો ! ઘણા દિવસ વિયોગ ખમ્યો છે. હવે ખમવાની નથી.”

“ આજે પેલો ગરબો ગાવ ! ” એ દરખાસ્ત પસાર થઈ.

મંજુ કુસુમમાલા લાવી અને રમેન્દ્રને પોતાના બોળામાં સુવાડી રમેન્દ્રથી દેખાય એવી રીતે ચોપડી રાખી ધીરે કંઠે ગરબો શરૂ કર્યો:—

પ્યારી, સાંભળ્ય પેલી કાયલડી તરૂન્દમારે

ગાતી છન્દમારે, પ્યારી.

શાન્ત રજનિમાં ચમકી ચાન્દની,

જો આછી પથરાઈવાદળી,

આવે ટહુકો અનિલ લ્હેર કંઈ મંદમારે, ગાતી. પ્યારી. ૧

પ્યારી ! એ તુજને બોલાવે,

મીઠી મીઠીને મન ભાવે,

દેની ટહુકો પાછો કામલ કંઠમારે, ગાતી. પ્યારી. ૨

ટહુ ટહુ કરિ જો ફરિ આવ્યો,

મીઠોરવ અમિરસ જો લાગ્યો,

કાયલડી રહિ છુપી ઝાડના ઝુંડમારે, ગાતી. પ્યારી. ૩

ચાલો પ્રિય ! સુણીયે એ મીઠી,

મ્હે મધુરી ગાન નદી દીઠી,

ચળકંતી ચાલે જો પેલા ચંદમારે, ગાતી. પ્યારી. ૪

મંજુના મંજુલ સ્વર સાથે રમેન્દ્ર રાગ પુરાવા લાગવો અને ગરબો પુરો થતાં સ્વર્ગસુખ અનુભવવાં લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

અલ્હાબાદ.

“ માટે સ્વદેશીયો બન્ધુ મારા,
ધરી અન્તર આ ઉપદેશ,
ભરતભૂમિ પામી ઉદય દિનોદિન,
ઉજળી રહે હમેશ.
કે એમ કરો ઉઘમરે,
ચુકા ન ચોટ નિશાને.”

—સ્વ. હ. હ. ધ્રુવ.

જે દિવસે રમેન્દ્ર સહવારમાં ઉષાકાન્તને મળવા ગયો તે જ દિવસે ઉષાકાન્ત અલ્હાબાદ જવા ઉપડી ગયો હતો. રમેન્દ્ર માટે એક ચિઠી લખી રાખી હતી તે ઇન્દુએ રમેન્દ્રને આપી. ઉષાકાન્ત ગાડીમાં બેઠો અને સાયરમતિ સ્ટેશન મૂક્યા પછી વિચાર વમળમાં પડ્યો. ‘થોડા દિવસ ઉપર શી શી આશાઓ હતી ? બી. એ. એમ. એ. થઈશ, સ્વતંત્ર ધંધો કરીશ, સરોજ જેવી પત્ની મળશે, રમેન્દ્ર પ્રભાકર જેવા સ્નેહીઓ છે, પછી તે શી કમીના છે ? એ આશાઓ ક્યાં નષ્ટ થઈ ? બી. એ. ની, સરોજની કલ્પના પણ કરવી એ હવે અયોગ્ય છે; પ્રભાકર મ્હારે વિશે શું ધારશે ? ગુલાબબાબી તો અલ્હાબાદ જાઉં છું તે ખટપટને માટે જ એમ સહમજશે; સરોજને મળવાનો નથી,

સરોજને ત્યાં ઉતરવાનો નથી, રમેન્દ્ર મ્હને આટલા દિવસ કેમ ન મળ્યો? શું એનો સ્નેહ પલટાયો હશે? જેનું કંઈ નહિ, જેની પાસે કંઈ નહિ, તેનું કોણ થાય? રમેન્દ્રને બીજાની સાથે વધારે આનન્દ પડતો હશે? એમ હોય તો સ્પષ્ટ કહેવામાં શી હરકત છે? ના, ના. એમ હોય નહિ. એના ઉપર એવો દોષ મૂકવો એ પાપ છે. ઈન્દુ, કાન્તિનાં લગ્ન માટે ભાભી ઉતાવળાં થયાં છે. કારણ હું સહમજી છું. ધીરલાઇમાં આટલો બધો ફેર? કંઈ કહેતાં કંઈ કહી શકતા જ નથી. ઘરસંસારમાં એટલા તક્લીન થઈ ગયા છે કે નથી જાણતા બહારની વાત કે નથી રહ્યા હોશ કોશ. ઘર ને કચેરી શિવાય એમનું જીવન જ નથી. હવે તો પ્રભાકર આવે તો ઠીક.’ ઉપાકાન્ત આમ વિચાર કરતો ગાડીનો ખડખડાટ, રસ્તાનાં ઝાડ પક્ષી વગેરે બહારીમાંથી જોતો ધસમસ્યો ચાલ્યો જતો હતો.

ઉપાકાન્ત ઇન્ટરમીડીએટના ડાખ્યામાં બેઠો હતો અને ઇન્ટરમીડીએટનાં બે ખાના હતાં. એક ખાનું ભરેલું હતું અને બીજામાં ઉપાકાન્ત એકલો બેઠો હતો. રાત્રે બાર વાગ્યાના સુમારે રેવારી સ્ટેશન આવ્યું; રેવારીથી એક ગાડી લાંટીડા જાય છે અને બીજી દિલ્હી જાય છે. લાંટીડાવાળી ગાડીમાંથી એક યુરેઝીઅન અને યુરેઝીઅન કન્યાઓ દિલ્હી જવા ઉપાકાન્તવાળી ગાડી તરફ આવી. ઉપાકાન્ત એક ખુણામાં બેઠો હતો. મજૂરોએ પેલા સાહેબનો સામાન મૂક્યો અને બન્ને કન્યાઓ હસતી હસતી અન્દર દાખલ થઈ ત્રેની સાથે પેલો યુરેઝીઅન પણ બેસવાનો હતો. એક કન્યા અન્દર જઈ બેસવા જાય છે તેવો જ ઉપાકાન્ત નજરે પડ્યો. નજરે પડતાં જ નેટીવ-દેશીની સૂગ આવી. ગંધાયેલી માછલી અને વાઘ કે

કાળા નાગથી ડરે તેમ તે કન્યા ભડકી ને બહાર નાઠી ‘ઉસકુ નિકાલો ! કાલા આદમી હે. અમ ધધર નહિ બેઠીંગે’ એમ એકાદ દેશી ટીકીટ કલેક્ટરને કહ્યું. આપણા દેશીજનોમાં એક એવો સ્વભાવ પડ્યો છે કે સાહેબ-ચોરી ચામડી બોલી એ બ્રહ્માની વાણી; એને ખુશી ક્યાં એટલે ગઢ જીલ્લા કારણ એમને ખુશી કરવાથી કોક દિવસ લાભ છે એમ દઢ માને છે. ટીકીટ કલેક્ટરે આવી ઉષાકાન્તને જોડેના ડબ્બામાં બેસવા કહ્યું.

“જોડેનો ડબ્બો બહુ ભરેલો છે. આ ડબ્બો રીઝર્વડ નથી તેમ માત્ર યુરોપીઅન અને યુરેઝીઅન માટે એવું પાટીયું નથી. વળી હું એકલો છું. સાહેબ ને મડમથી દૂર છું. પછી હું એમને શું નડુછું તે કહેશો ?” “તે ખરૂં પણ મેમ સાહેબ તમારી સાથે બેસી સકતાં નથી અને તમે નિકળો.”

“તહમારા જેવાએ જ દેશનું ઉંધું વાળ્યું. સાહેબને અહીં ન ફાવતું હોય તો સેકન્ડક્લાસમાં બેસાડો. હું નથી ઉતરવાનો.” રગઝગ ચાલી એટલામાં ગાર્ડ, યુરોપીઅન સ્ટેશન માસ્તર વગેરે ડબ્બા પાસે આવી પહોચ્યાં; ગાર્ડ પારસી હતો એટલે જરાક નેટીવ તરફ એનું મન હતું. સ્ટેશન માસ્તરે ઉષાકાન્તને ઉતરવાનું કહ્યું અને તરત જ માત્ર યુરોપીઅન અને યુરેઝીઅન માટેનું પાટીયું લગાવ્યું. “ઠીક છે. હું જોઈ લઉંશ ! મહને મળુરી કાણુ આપશે ? આવી તો તહમને સૂગ છે. અમારો પૈસો ખાઈ અમારી આવી ગણના કરો છો તે તહમારી કીશ્વીઅન ચેરીટી ક્યાં ગઈ ? તહમારું કલ્યાણુ નથી થવાનું,” એમ બબડતો ફફડતો એ બહાર નિકળ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે પોર્ટરો પાસે ઉષાકાન્તનો સામાન લેવડાવી જોડેના ડબ્બામાં મૂક્યો.

‘ગુજરાતીભાઈની આ સ્થિતિ ! પંજબી કે કાપુલી હત ને ઉતરાવત તો ખબર પડત’ કહી ઉપાકાન્ત જોડેના ડબ્બામાં બેઠો. ગાડીમાં સાહેબ લોક, રેલ્વેની જ વાત ચાલી. સહવારે છ વાગ્યાના સુમારે દીલ્હી આવી પહોંચ્યો. દીલ્હીથી એ કલાક પછી ગાડી ઉપડતી હોવાથી ઉપાકાન્ત સ્ટેશન ખૂદર એકાદ હિન્દુ સરાઈની તળવીજ કરવા લાગ્યો; જે સરાઈમાં જાય તે મુસલમાનની નિકજો. આખરે કંટાળી એવી જ સરાઈમાં ઉતર્યો. દાતણ પાણી કરી ખૂદરથી હલવૈવાળાને ત્યાં ગરમ દુધ પી તાજે થઈ સ્ટેશન ઉપર ગયો. દીલ્હી આગળ ઉપર જોઈશું એમ વિચારતો સ્ટેશને પહોંચ્યો; ટીકીટ હતી; મનૂર કરી જેવો અન્દર દાખલ થવા જાય છે ત્યાં દરવાજે ‘કાંટેપે લે જાઓ’ ની ઘુમ પડી. ‘અમદાવાદ જોખાવેલો છે તે વધારે નથી’ એમ ઉપાકાન્તે કહ્યું છતાં કોણ માને ? ‘આ પેલો સાહેબ આખી લ્હારી ભરી સામાન લઈ ગયો અને થડ કલાસની ટીકીટ હતી ત્હેને કેમ કાંઈ ન કહ્યું અને અમને કનડો છો ?’ એના ઉત્તરમાં સામાન ઉપાડેલા મનૂરને ધક્કો મળ્યો. મનૂર ‘ચલીયે હનૂર ! સખ હો જાયગા’ કરી ઉપાકાન્તને લગેજ ઓપીસ આગળ લઈ ગયો. ઓપીસ આગળ એક ફેંટાવાળો ફરતો હતો તેની સાથે મનૂરે વાત કરી. એ રેલ્વેનો માણસ હોય અથવા ખીજો હોય પણ ત્હેના હાથમાં આઠ આના સરકાવ્યા એટલે રેલ્વે પાસ મળ્યો હોય તેમ તેને દરવાજામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. ઉપાકાન્ત ગાડીમાં બેઠો ને મનૂરે મનૂરીના છ આના ઉપરાંત કુછ ઇનામ સાખ ! કહી કુરનસ બજાવી. ચાર પૈસા ખીજ મળતાં મનૂર ચાલી ગયો. મ્હારા જેવાની આ સ્થિતિ તો ખીજ અભણ જત્રાએ જવા આવતાં હશે તેમને

કેમ થતું હશે ? એમને તો બહુ સતાવતા હશે જ. આ દુઃખ કોને કહેવું અને કાણુ દૂર કરે ? ગરીબ વર્ગનો જ મરો છે. અકેક ડગ્ગામાં બકરાની માફક પૂરવાં ને તે પણ વળી આમ પૈસા ઉરાડવા પડે. તોલાવશે તો એ રૂપીઆ થશે એ મળુરનું કહેવું ખરું હતું કારણુ કે તોલવું એમના હાથમાં ને ? આ કાંટામાં બીજાને બરાબર સહમજણુ ન પડે એટલે ધારે તેટલું કરે. ડગ્ગામાં હાજતો પૂરી પાડવા સવડ નહિ. ત્રીજા વર્ગના ઉતાડને એવી હાજતો થતી જ નહિ હોય ! સેકન્ડ અને ફર્સ્ટના ઉતાડ-ઓના પૈસાથી જ રેલ્વે નભે છે કેમ ? પેપરોવાળાએ આ સવાલ હાથ લેવો જોઈએ. અરે, એવી ખંત જોઈએને ? ગાડીમાં બેઠા એટલી ઘડી વિચાર. ગામમાં બેઠા કે ભૂલી ગયા પછી કેમ થાય ? આમ વિચાર કરતો ઉપાકાન્ત બાર વાગ્યાને સુમારે અલ્હાબાદ આવી પહોંચ્યો. પ્રસિદ્ધ વકીલ મિ. અરૂરીરામનું માણસ સ્ટેશન ઉપર આવ્યું હતું અને ઉપાકાન્તને ખોળતું હતું. ઉપાકાન્ત એ માણસ સાથે ગામમાં ગયો.

મિ. અરૂરીરામ અલ્હાબાદ હાયકોર્ટના પ્રસિદ્ધ બાહોશ વકીલ હતા અને બી. એ. બી. એલ. હતા. ધંધાને અંગે જોટલો સમય ગાળવો પડે તે ઉપરાંતનો સમય રાજકીય, સામાજિક અને દેશની એવી જ હિલચાલમાં ભાગ લેતા; કુટુંબનિર્વાહ અને સ્થિતિ અનુસાર જોટલો વ્યય કરવો પડે તે શિવાયનો પૈસો દાન અને લોકપ્રયોગી કાર્યમાં વાપરતા. પુરસદની વખતે પોતે જાતે સ્થળે સ્થળે સાદા વેશે ફરતા; લોકોની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે ત્હેની તપાસ કરતા અને દ્રવ્યની મદદ કરતા. આ દાન કરતી વેળા, ખંતી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપતાં, દુઃખાર્તને દુઃખમુક્ત કરતાં, કીર્તિની અપેક્ષા નહોતી પણ માત્ર ઇશ્વર-

પ્રીત્યે જ કાર્ય કરતા. હિન્દસેવક સમિતિના અધ્યાપાદના મંત્રી મિ. અરૂરીરામ હતા અને તેને લીધે જ ઉષાકાન્ત એમને ત્યાં ઉતર્યો હતો. આલકરામ હતા પરંતુ સરોજના કારણથી વધારે દીલગીર થવાય, ગુલાબબાબી જાણે તો ખટપટ કરી કહેવાય એ બહીકથી ત્યાં ન ઉતર્યો એટલું જ નહિ પણ મળવા પણ ન જવું એવો ઠરાવ કર્યો. અરૂરીરામનું ઘર ગામમાં રસ્તા ઉપર હતું અને ઘરના દેખાવથી અન્દરની વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ શકતું.

ઉષાકાન્ત આવ્યો તે વખત અરૂરીરામ કચેરીમાં ગયા હતા પણ ઘરનાં માણસો એવી રીતે કેળવાયાં હતાં કે ઉષાકાન્તને જરા પણ અગવડ ન પડે તેની તજવીજ રાખતાં. મ્હોટા ઘરોમાં-મ્હોટા માણસોને ત્યાં મેમાન થવામાં કેટલીક વેળા કલાકોને કલાકો એથી રહેવું પડે છે. આપણે આવ્યા છીએ કે કેમ તેની ખબર હશે કે કેમ તેની શંકા થાય છે, પાણી વગેરે માટે લાંબા વખત તરસ્યા એથી રહેવું પડે છે, ઘરની એક ઓરડી કહાડી આપી એટલે જમવાની વખત થયે મુગા મુગા જમાડ્યા એટલે, એક દિવો ને ગોદડી આપી એટલે મેમાનગીરી કરી એમ સામાન્ય રીતે સહમજબ છે. અરૂરીરામ ન્હાનપણમાં યુવાવસ્થામાં બહુ ફર્યા હતા એટલે શી શી અગવડો પડે છે ખીજને ઘેર આપણી માનસિક સ્થિતિ કેવી થાય છે તે સહમજબ હતા અને એટલા જ માટે મેમાનને કાંઈ પણ અગવડ ન પડે એને માટે ખાસ ચીવટ રાખતા. ઉષાકાન્ત ઘરમાં પેટો કે તરત જ અરૂરીરામની પુત્રી અને સ્ત્રીએ ‘આવો બાઈ’ નો સત્કાર કર્યો; ઉપર એક ઓરડામાં પેટી મૂકી; ત્યાં દાતણ પાણી ને પથારી વગેરેની સગવડ અગાઉથી કરી હતી. કેટલીક વેળા

બહુ મેમાનગીરીના વિચારે મેમાનને એકલો પડવા દેતા નથી તેમ ઉષાકાન્તને થયું નહિ. પા એક કલાક વાટય જોઈ પણ કોઈ ન આવ્યું અને કાંઈ પણ વસ્તુની જરૂર ન હોવાથી ઉષાકાન્ત લુગડાં કાઢી પથારીમાં પડ્યો. પથારી પાસે એક ન્હાના રટુલ ઉપર ‘ઈન્ડિઅન પીપલ’ ‘પાયોનીઅર’ ‘મોડર્ન રીવ્યુ’ અને ‘દાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિઆ’ પડ્યાં હતાં. સૂતાં સૂતાં પેપર વાંચ્યાં. અડધો કલાક થયો ને માણસે આવી જમવા ન્હાવા કહ્યું. ન્હાવાની સર્વ સવડ જોઈ ઉષાકાન્ત ખુશી થયો અને બપોરના બે વાગ્યા હતા છતાં ઉષાકાન્ત માટે નવી જ રસોઈ કરી હોય તેમ સ્વાદિષ્ટ અને ગરમ રસોઈ પીરસાઈ. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લાજનો રીવાજ વિશેષ છે છતાં મેમાનને એકલા પડ્યા એમ ન લાગે માટે અરૂરીરામની સ્ત્રી તથા પુત્રી રસોઈઓ હતો છતાં ત્યાં આવી બેઠાં ને ગુજરાતની તેમ જ બીજી વાતો કરતાં કરતાં, વચમાં વચમાં આગ્રહ કરતાં ઉષાકાન્તને આનન્દ આપવા લાગ્યા. જમીને ઓરડીમાં બાય છે તો મેજ ઉપર લેમન-આઇસ, ઠંડુ પાણી, પાન સોપારી, ફ્રુટ્સ તૈયાર. નોકર ‘સાહેબ કાંઈ જોઈએ તો આ ઘંટડી વગાડજો’ એમ કહી ચાલ્યો ગયો.

એકાદ નારંગીની પીશી—બે કાળુના કકડા મ્હોમાં નાંખી, પાણી પી પાન ખાઈ મેજ ઉપર પડેલાં પુસ્તકોમાંથી એકાદ લઈ જરા આડો થયો તે છેક સાડા ચારને સુમારે ઉઠ્યો. ઉઠીને જુએ છે તો મેજ ઉપર ફુટ વગેરેની તાસકોને બદલે લોટામાં પાણી અને મ્હોં સ્હોવાનો રૂમાલ પડ્યો હતો; મ્હોં ઘોઈ ઠીક ઠીક થયો ત્યાં અરૂરીરામ દાખલ થયા. સાહેબજી કરી શેક હેન્ડ થઈ અને બન્ને સરખી વચના અને રનેહી હોય એમ વાતો

કરવા લાગ્યા. અરૂરીરામની પુત્રી ચાહના બે પ્યાલા મેજ ઉપર મૂકી ગઈ અને નોકરે પાનની તાસક આણી.

“કેમ ઉપાકાન્ત ! જમ્યા ? ઠીક પડ્યું ? ત્હમારા જેવી રસોઈ તો અહીં નહિ.”

“સાહેબ ! આવું તો હમે ઘેર પણ ખાતા નથી. વળી આવું આતિથ્ય અમારે ત્યાં જોયું નથી. ચાહ પાણી પાયાં કે એક વખત જરાક જમાડ્યા એટલે અમારા મનથી અમે મેમાન-ગીરીની પરાકાષ્ટા એમ અમે સહમજીએ છીએ. મેમાનને શી શી જરૂર છે તે આપ તેમ જ આપનું કુટુંબ્ય યથાસ્થિત જાણો છો. અહીં આવી પ્રથમ તો આતિથ્ય કેમ થાય તે શીખ્યો.”

“તે તો ઠીક, પણ કહો આપણા મંડળનું ત્યાં કેમ ચાલે છે અને અહીં મ્હારે ત્હમને શી મદદ કરવાની છે તે કહો.”

“ગુજરાતમાં લોકવર્ગની વૃત્તિ હજી બેઠવારમાં જ છે. દ્રવ્યોપાર્જન શિવાય આપણી બીજી ફરજ છે એમ સહમજતા નથી પણ નવી પ્રજ્ઞના વિચારો ફરતા જાય છે. આ બાબુ દુકાળની શી સ્થિતિ છે તે જોવા આવ્યો છું. તદુપરાન્ત સામાજિક, રાજકીય કાર્યમાં શું શું થઈ શકે એમ છે તે પણ જાણવાની ઉત્કંઠા છે.”

“ઉપાકાન્ત ! દ્રવ્યોપાર્જન પણ જરૂરનું છે. પૈસા હશે તો આપણે કાર્ય કરી શકીશું. અહીંની સર્વ સ્થિતિ ત્હમને ખતાવીશ. આ ઉપરાંત ગરીબ વર્ગની, ઇસ્પીતાલોમાં દરદીની, ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલમાં ગાંડાઓની, વગેરેની શી સ્થિતિ છે તે જાણી સૂધારવાની આપણી ફરજ છે. એ એકથી બને તેમ નથી ત્હમારા જેવા કોઈ ત્હમારા જાણીતા છે ?”

“હા, મ્હારો એક મિત્ર રમેન્ડ્ર અમદાવાદમાં છે. ત્હેને માટે હું ખાતરી આપુંછું. એ આપણા જ વિચારવાળો છે એટલું જ નહિ પણ મ્હારા ઉપર અનન્ય વિશ્વાસ અને સ્નેહ છે. તે ઉપરાંત મ્હારો મિત્ર અને ભત્રિજો પ્રભાકર ઈંગ્લાન્ડમાં છે તે થોડા સમયમાં આવશે અને આપણને મદદ આપશે.”

“વારૂ ! પુરૂષવર્ગ એકલાથી સૂધારો-ઉન્નતિ થઈ શકે એમ નથી. સ્ત્રીઓની સાહાય્યની જરૂર છે તો ત્હેનું કેમ ?”

“હું એને માટે ખાસ કહી શકતો નથી પણ એકાદ બે યુવતિઓ આપણી ઇચ્છાને અનુકૂળ થશે એમ ધારું છું. તજવીજ કરી કહીશ.”

“આવતી કાલે મ્હારે ત્યાં ‘સ્નેહ સંમિલન’ છે અને તે અવસર ઉપર ત્હમે આવ્યા તે સાંઈ થયું. અત્રેના કટલાક સારા સારા માણસો પરિચયમાં આવશે. હવે ત્હમે અમદાવાદ જાઓ ત્યારે ત્યાંની ઇશ્વરીતાલો, ગરીબવર્ગના રહેઠાણોની સ્થિતિ અવલોકી નોંધ રાખશો. આ બાબતની નોંધ મ્હારી પાસે છે. પછી તે સરખાવી આપણાથી થાય તેટલું કરી એ લોકોને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરીશું.”

“અરૂરીરામ ! માફ કરજો પણ મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આવા દુકાળના વખતમાં ‘સ્નેહ સંમિલન’ માં પૈસા ખર્ચવા ત્હમારા જેવા તૈયાર થાય તે નવાઈ. પછી ટીકા થાય જ સ્તો.”

“ટીકા થાય છે જ. આમંત્રણપત્રિકા મોકલી છે. બીજાં સંમિલનો અને આ સંમિલનોમાં ફેર છે તે જોશો એટલે ખબર પડશે. રીફ્રેશમેન્ટ સ્વદેશી જ છે. રીફ્રેશમેન્ટ વિના લોકોની જમાવટ થવાની નહિ. અને ન આવે તો જે અર્થ છે તે સેરે નહિ.”

“ જોયા પહેલાં શું કહેવાય ? ”

“ ચાલો ! ફરવા આવશો ? ”

ઉપાકાન્ત અને અરૂરીરામ ડોક યાર્ડમાં બેસી ફરવા ગયા. ગંગા ચમુના જોવાની ઉપાકાન્તને તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી પણ પાર પડી નહિ. યુનીવર્સિટી હોલ, હાઈકોર્ટ, ગાર્ડન, યુરોપીઅન ક્વોર્ટર્સ વગેરે બતાવી ગાડી દેશીલક્ષ્મીમાં હંકાવી, એ દેખાવમાં બહુ જ તકાવત હતો. ગાડી ઉભી રાખી ઉપાકાન્ત અને અરૂરીરામ નીચે ઉતર્યા અને એ લક્ષ્મીમાં ફરવા ગયા. એક ઘરમાં ગયા તો છાપડું પડી ન જાય એટલા માટે વળીયોના ટેકા જમીન સાથે રાખ્યા હતા; ઘરના સામાનમાં ફાટી તુટી બે ચોદડી, માટીના વાસણ અને એક લોટો. બે છોકરાં નાગાં નાગાં રમતાં હતાં અને તહેમની માતા એક પૈસાનાં લાકડાં લાવી જરનો રોટલો બનાવતી હતી. શાક, દાળ તો જોયાં જ નહોતાં, ડુંગળીનું એકાદ ડુંગું પડ્યું હતું. છોકરાના પિતાને હકીકત પૂછતાં જણાવ્યું કે મજૂરીમાં ત્રણ આના મળે છે અને એ ત્રણ આનામાંથી મજૂરી આપનારને દરરોજ બે પૈસા આપવા પડે છે. અઢી આનામાંથી ચાર જણાનું પોષણ કરવાનું. છોકરાં નહાનાં અને માતા સુવાવડમાંથી તરત જ નિકળેલી હતી એટલે એ મજૂરી કરી શકે એમ નહોતી. મોંઘવારી-દુકાળના વખતમાં અઢી આનામાં આખો દિવસ કહાડવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે તે ઉપાકાન્ત સહમજ્યો. અરૂરીરામે મોઢીખાના ઉપર એક ચીઠી લખી પેલા ગરીબ પિતાને આપી. ત્યાંથી નિકળી એક બીજા ઘરમાં ગયા તો ઘરના બારણા શિવાય અજવાળું આવવાનું બીજું સાધન નહોતું. રાંધવાની ધુણી, આસલેટના દીવાની ધુણી આખા ઘરમાં જરાઈ ગઈ હતી.

આખું ઘર એટલે માત્ર એક જ ન્હાનો ખંડ. ત્હેને ખંડ કહેતાં પણ સંકોચ આવે છે. આટલી ન્હાની ઓરડીના મહીને આઠ આના ભાડું હતું. આવા ધરોમાં ગરીબ વર્ગ રહે. એક નહિ પણ પાંચ છ માણસો સૂવે. આખો દિવસ મજુરી કરી, થાકી બળ્યો ઝળ્યો રોટલો ખાય, ન્હાવાને પીવાને પાણીની સવડ પણ બરાબર ન હોય પછી શરીરને કેમ હાની ન પહોંચે ? કાળે કરી એમના વંશમાં ક્ષય, જળંધર વગેરે મહાન રોગો થાય અને રઝળતા બાળકો મૂકી મૃત્યુ પામે ત્હેમાં દોષ કોનો ? અન્ન કરતાં પૈસાની ગરીબાઈ તો હોય જ તેમાં એવા લોકોની પાડોશમાં દારૂની દુકાન હોય. મજુરી કરી થાક ઉતારવાનું મુખ્ય સાધન દારૂ છે એમ મનમાં હોય પછી રોજ કુટુંબના એકાદ બેની મજુરી દારૂમાં જાય, વાણીયાને ત્યાં ઉધાર લેવામાં ડબલ પૈસા આપવા પડે પછી ગરીબોની દશા ઉન્નત કેમ થાય ? ત્હેમને મફત શિક્ષણ આપી, ત્હેમને યોગ્ય મજુરી આપી ત્હેમની દશા ઉન્નત કરતાં મીશનરીને જોઈએ ત્યારે આપણને મીશનરીના કામ માટે-હિન્દુ મુસલમાનને ક્રીશ્ચિઅન બનાવી દે છે માટે આપણે તિરસ્કારીએ પણ ગાંઠના પૈસા કહાડી ફંડ કરી જે કાર્ય મીશનરી કરે છે તે આપણે કેટલું કર્યું ત્હેનો વિચાર કર્યો ?

અરૂરીરામ ઉષાકાન્તને આ સર્વ સ્થિતિ બતાવતો અને શી શી જરૂરો છે ત્હેની નોંધ લેતો હતો; હવે વાર બહુ થઈ છે માની બન્ને ગાડીમાં બેસી ઘર તરફ ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સ્નેહ સંમિલન.

“ Accident brought us to the same city ;
Accident brought us to the same place. ”

—Anon.

અરૂરીરામનો અંગલો ગંગા યમુનાના સંગમ ઉપર આવી રહેલો છે. આ અંગલાની ડાબી બાજુએ થોડે દૂર સરકારી લશ્કરખાતાનો પ્રયાગ વડવાળો કિલ્લો છે અને એ કિલ્લાના સંગમ ભણીના દરવાજાની બાજુએ યાત્રાસ્થાન છે. અરૂરીરામના અંગલાનો પાછલો ભાગ યમુનાજી ઉપર પડે છે. આગલી બાજુ કોમ્પાઉન્ડમાં ખુશબોદાર અને સુવ્યવસ્થિત બાગ હતો. અંગલો વિશાળ અને સગવડવાળો હતો. આ અંગલાના એક ભાગમાં અરૂરીરામ પોતાના કુટુંબસહ આવી બે ચાર દિવસ ગાળતા. બાકીનો ભાગ મહેમાન અથવા મિલાવડા માટે વપરાતો.

આજ રહાંજના છ વાગ્યાથી આ અંગલામાં ધમાલ ચાલતી હતી. ખુરશીઓ, કાચો, દિવાઓ ગોઠવાતા હતા; મેવાઓના ટાટ આવતા હતા; અને ન્હાનાં છોકરાંઓ અને અંગલાની પાસે

---

* દેવયોગથી અમે એક જ શહેરમાં આવ્યાં અને દેવયોગથી જ અમે એક જ સ્થળે મળ્યાં.

રહેનારાં ગરીબવર્ગનો ધણો સમય આ ધાંધલ જીવમાં જ જતો હતો. આઠ વાગતાંની સાથે જ એક બેન્ડ આવ્યું અને સાડા આઠથી બેન્ડ વાગવું શરૂ થયું; અલ્હાબાદના સભ્ય ગૃહસ્થો ચાલતા,—ગાડીમાં અને ઘોડે બેસી આવવા લાગ્યા. દરવાજા પાસે અરૂરીરામના સીપાઇઓ—ગુમાસ્તાઓ નીચા પડી પડી સલામ કરતા હતા. પગથીયા ઉપર અરૂરીરામ સર્વનો સત્કાર કરતા હતા. ઉષાકાન્ત ઘડીકમાં અરૂરીરામ પાસે ઉભા રહી, ઘડીકમાં દૂર પડેલા કોચ ઉપર બેસી અને ઘડીકમાં ફરતાં ફરતાં સર્વ તાલ જોતો હતો અને આ સર્વ ખર્ચ અરૂરીરામે શા માટે કર્યું હશે તે જાણવા ઉત્સુક થયો હતો. દેશી, યુરોપીઅન પુરૂષ-મંડળ ઉપરાંત કેટલુંક સ્ત્રીમંડળ પણ આવ્યું. અરૂરીરામે સ્ત્રીમંડળમાંથી જેને પુરૂષમંડળમાં ભાગ ન લેવો હોય તહેને માટે ઇલાયદો ભાગ રાખ્યો હતો અને ત્યાં અરૂરીરામનાં સ્ત્રી તથા પુત્રી સત્કાર આપતાં હતાં.

સ્નેહસંમિલનનો મિલાવડો હોવાથી સર્વને આખા હોલમાં-આખા બંગલામાં ફરવાની છૂટ હતી પરંતુ એક બાળુનું આરણ્ય જ્યાંથી ખીજા ભાગમાં જવાનું હતું તહેના આરણ્ય ઉપર ‘દસ વાગ્યે ઉઘડશે’ એમ લખ્યું હતું. આથી સર્વ મંડળ વચલા હોલમાં તેમ જ તહેની પાસે બે હોલમાં ફરતું હતું. કોઇક બપોવેનાં ટોળામાં ખુણામાં જઈ, કોચ ઉપર બેસી ઘણું દિવસ મળ્યા તે ખાતેની આજના મિલાવડાની અને એવી જ વાર્તા ચલાવતા હતા તો કોઇક લીંતે ટાંગેલી છખીયો જોતા હતા; કોઇક આરણ્ય ઉપરના પડદા, તોરણની કારીગીરી નિહાળી તે બનાવનારની તારીફ કરતા હતા. એક ઓરડીમાંથી ઐમોફેનના મધુર ગાયન સાંભળતાં યુવાનો ગમ્મત કરતા હતા. ખીજી

બાળુ વૃદ્ધો આવું બહુ સાંભળ્યું અને માત્ર ધરધણીને રાજી રાખી વ્યવહાર સાચવવા આવ્યા હોય તેમ એશી રહ્યા હતા. અરૂરીરામ બબ્બે ચચ્યાર મીનીટ બધાંની સાથે ફરતો અને ચોગ્ય લાગે ત્યાં ઉપાકાન્તને ઓળખાવતો. દશ વાગ્યા અને પેલા હોલનાં બારણા ઉઘડ્યાં. એ હોલમાં ચાર પાંચ વિભાગ પાડ્યા હતા અને દરેક વિભાગમાં પ્રદર્શન-સંગ્રહસ્થાન જેવી રચના કરવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક વસ્તુની નીચે શું છે તેની ટુંક નોંધ આપી હતી એટલે જ્ઞેનારને સહમજ્જયા વિના રહે નહિ. પ્રથમ વિભાગમાં માટીનાં આબેહુબ સજીવ હોય એવાં પુતળાં કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એક સ્થળે મ્હોટી ચેહચિતા-ખાડો-દેવતાથી સળગતી હતી તેની અન્દર મ્યુનિસીપાલિટી અને લોકલફંડના મંજુરો રસ્તામાં મરેલાં દુકાળીયાનાં મડદાં ઉંચકી ચિતાની અન્દર નાંખતા હતા; કેટલાક મંજુરો ઉપાડવાની કોણ માથાકુટ કરે એમ માની કુતરાંના શબ જેમ ધસડીને લઈ જાય છે તેમ માણસોનાં મડદાં પગથી કે હાથથી ધસડી લઈ જતા હતા. એક સ્થળે પચીસેક વર્ષની ભૂખથી હાડપિંજર થયેલી સ્ત્રી અર્ધ નમ્રાવસ્થામાં પડી હતી; તેની આંખો ઉઘાડી હતી અને આવતા જતા લોકોને પ્રાર્થતી હોય એમ લાગતું; તેનું ન્હાતું બાલક શુષ્ક થઈ ગયેલા સ્તનમાંથી દુધની આશાએ ધડીકમાં એક સ્તન તો ધડીકમાં બીજું સ્તન મ્હોંમાં નાંખી ચુસતું. પરંતુ કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે ને ! એટલામાં પેલી સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હોય અને છતાં બાલક ધાવવા ફાંફાં મારતું હોય એ આકૃતિ જોઈ પ્રેક્ષકમાંના કેટલાકને અત્યંત લાગણી થઈ આવી. એક સ્થળે એક પુરુષના હાથમાં માટીનું વાસણ હતું અને એમાં દાળ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ હતો. એનાં

એ છોકરાં ભૂખે રાતાં અમને આપો એમ પિતાને કહેતાં; પરંતુ આત્માનં સતતં રક્ષેત્ એ ન્યાયે પેલાં છોકરાંને લાત મારી દૂર ફેંક્યાં અને પેલા પિતાએ વાસણ ખાલી કર્યું. એક જગાએ જ્ઞાતિભોજન ચાલતું હતું અને ઘરઘણીને એક દુકાળ-ફંડનો સેક્રેટરી વિનવતો હતો કે ‘અમુક જગાએ પાંચ પચાસ ગરીબો ત્રણ દહાડાના અપવાસે મરી જાય છે તો થોડાક લાકુ આપો તો જીવે બચે’ આના ઉત્તરમાં ‘એવાને ખવડાવે શું પૂણ્ય ? બ્રહ્મભોજનની વાત જૂદી’ કરી પેલાને ઘુતકારી કાઢ્યો. થોડીવારમાં પેલાં દુકાળીયાંઓ ભૂખ ભૂખ કરતાં ઇશ્વરનાં દરબારમાં પહોંચી ગયાં. એક સ્થળે એક સગર્ભા સ્ત્રી પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાતી, ત્હેની સેવા કરવા કોઈ નહોતું અને કેટલાક ‘અરેરે’ અને કેટલાક ખોટી પાઈ કે ઘસાયેલો પૈસો નાંખી પૂણ્ય કર્યું માની ચાલ્યા જતા હતા. આ વિભાગના છેલ્લા ભાગમાં એક સખ્ય ગૃહસ્થ પાસે એક લંગીયો બે નાનાં બાળક સાથે રોગ અને ભૂખથી દયાજનક સ્થિતિમાં આવેલો પ્રાર્થના કરતો હતો; ત્હેની સાથે એક હષ્ટપુષ્ટ બ્રાહ્મણ કપાળમાં ટીલું કરી, હાથમાં ખડતાલ લઈ શેઠને આશીર્વાદ આપતો હતો. દૂર એક પાદરી પેલા લંગીઆને ‘આવ આવ’ કહી બોલાવતો હતો. લંગીઓ કહેતો હતો કે—‘માબાપ હું મરી જાઉં છું—આ બે છોકરાં પણ ભૂખે હેરાન થાય છે. હું હિન્દુધર્મનો છું તો કૃપા કરી મ્હને ઉગારો. પેલો પાદરી મ્હને લુગડાં આપવા, પરણાવવા અને આ છોકરાંને ભણાવી ઠેકાણે પાડવા કમ્યુલ કરે છે. પણ જ્યાં સૂધી આપ જેવા મહેરબાની કરી મ્હને ઉગારો ત્યાં સૂધી હું વટલવા નથી માગતો. એક બે દીવસનું આપો પછી મનુરી કરીશ ને પેટ ભરીશ.’ પેલો બ્રાહ્મણ ‘પૂણ્ય

પર્વણી હાથે તે સાથે ' કરતો હતો. 'બ્રાહ્મણને આપીયે તો જ સ્વર્ગ જવાય' એ વિચારથી લંગીયાને ના કહી; લંગીઆ તેમ જ ત્હેનાં બે છોકરાંએ બહુ આજીજી કરી. ભૂખથી તમર ખાઈ પછ્યાં પરન્તુ પાપાણુ હૃદયના ગૃહસ્થને દયા ન આવી. 'એને કેમ અડકાય ?' એ જ વિચાર. તરત જ પેલો પાદરી આવ્યો—ધુંન્ન-માંથી ગુલાબજળ કાઢી છાંટયું—શુદ્ધિમાં લાવી પોતાના માણસ સાથે ઇસ્પીતાલમાં મોકલ્યા. આ દેખાવથી ઘણાનાં હૃદય પીગળ્યાં અને ઉપાકાન્તે ઠરાવ કર્યો કે ગુજરાતમાં આવું ન થાય ત્હેની તજવીજ કરવી.

એક વિભાગ પૂરો થયો અને બીજો વિભાગ 'ધર્મ' નો શરૂ થયો. ન્હાનાં મંદિરોમાં બાવાઓ—સાધુઓ ધુણી પાસે તાપતાં ગાંજે. પુકતાં બેઠાં હતાં; દરેક મંદિરના નિર્વાહ માટે ખેતર મકાન અથવા છેવટે ગામના દરેકને ઘેરથી અમુક વિભાગ જૂદો રાખવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપજમાંથી માલપૂવા ને દુધપાક સાધુસંતને મળતા. બાવા બાવાઓનો એક સમૂહ મળ્યો હતો ત્યાં એક મદ્રાસી જે ધર્મફંડની સ્થિતિ તપાસવા નિકળ્યો હતો તે આવી પહોંચ્યો અને બાવાઓને કહેવા લાગ્યો કે "મહારાજજી! આ મંદિરોના પૈસા ખાઈ લેણોની ધાર્મિક વૃત્તિ સતેજ કરો છો? રામકથા, મહાભારત કે ગીતાનો બોધ કરો છો? જેવા ત્હમે અલમસ્ત છો ત્હેવા ગામના છોકરાઓને ભેગા કરી કસરત કરાવી અલમસ્ત બનાવવા પ્રયત્ન કરો છો?" એ યુવાનનું આ બોલવું સાંભળી બાવાઓ ચીપીયા લઈ ઉઠ્યા. આથી પેલો યુવાન ડગ્યો નહિ અને કહેવાનું હતું તેટલું કહી ચાલ્યો ગયો. એક મંદિરમાં દર્શનની ધમાલ ચાલતી હતી ત્યાં એક ગાડીમાં એક દ્રવ્યવાન શેઠીયો આવ્યો. આ શેઠીયાને

નેતાં પૂજારીએ બીજાને આધાં ખસેડી પેલા શેઠીયાને અને
તેના કુટુંબને માગ કરી આપ્યો. નિરાંતે દર્શન થાય તો ઠીક
એટલી શેઠાણીએ ઇચ્છા દર્શાવી કે તરત જ પૂજારીએ એક
લૈયાને બીજાંને અટકાવવા કહ્યું. એક વૃદ્ધ ડોશી—“ભાઈ!
મ્હારે દર્શનનો નિયમ છે, સાંજ પડી ગઈ છે ને મ્હારાથી દેખાશે
નહિ માટે મ્હને જવા દે. ઇશ્વરના દરબારમાંએ ગરીબ તાલેવન
ખરા કે ?” ‘ચલએ રંડી’ કહી લૈયાએ ડોશીને ધક્કો માર્યો.
ડોશી પડી ગઈ. પૂજારીએ પેલા શેઠીયાને મંદિરનો પરસાદ
પડીયો. ભરી આપ્યો અને ગાડી સૂધી વળાવવા ગયો. ત્યાં એક
બીખારી ન્હાના છોકરાને લઈ આવ્યો અને પૂજારીને કહ્યું
“માબાપ! આ છોકરો તરસ્યે મરે છે. જરા લોટો પાણી
પાશો ?” “હા! અસારે ત્હારે માટે નવરા હાથું ? છાંટો ઉડે
તો ન્હાવું પડે. પાણી પીવું હોય તો જ નદીએ” કહી પૂજારીએ
હાંકી કાઢ્યો. એક સ્થળે અમુક ધર્મ વેદિક છે કે નહિ તે માટે
એ મ્હોટા ધર્માચાર્ય વચ્ચે તકરાર ચાલતી હતી. આ વાદથી
જાણે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવાની હોય તેમ બન્ને બાળુના માણસો વાદ-
પક્ષાપક્ષમાં એટલો દ્રો મશગુલ હતા કે તેનું પરિણામ કેશાકેશી
‘હસ્તાહસ્તી’ માં આવ્યું અને મામલો કોર્ટે ચલ્યો. કોર્ટમાં
ધણા વર્ષો લહ્યા. પછી સમાધાની ઉપર આવ્યા અને આમ
પૈસો બગાડ્યો એનાં કરતાં પોતપોતાના ધર્માવલમ્બી—ગરીબ
ધર્માવલમ્બીની ઉન્નતિ અર્થે વાપર્યો હતો વધારે લાલ થાત
એમ બન્ને આચાર્યોએ ધાર્યું. સર્વ મંડળ આ બન્ને વિભાગનો
ધિચાર કરતું ત્રીજા વિભાગમાં દાખલ થયું.

ત્રીજો વિભાગ ‘રાજ્ય’ નો હતો. એક સ્થળે એક નિશાળના
કમ્પાઉન્ડમાં ‘વન્દે માતરમ્’ ‘લજપતરાય’ વગેરેના પુંઠાવાળા

ફાટેલી નોટ ખુકો પડી હતી. નિશાળની ભીંત ઉપર, છોકરા-ઓની ટોપી ઉપર સર્વત્ર ‘વન્દે માતરમ્’ લખેલું હતું. ત્યારે એકાદ બે યુરોપીઅન માસ્તરો બે દેશી માસ્તરની મદદથી ચાખકા લઈ છોકરાઓની પાછળ દોડતા હતા. જેમ જેમ ચાખકા હાલતા હતા તેમ વન્દે માતરમ્ના ઘોષ નિકળતા હતા. એક સ્થળે વર્તમાનપત્રને રક્તખીજ રાક્ષસનું રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું; અને કાયદા-અંકુશરૂપી કુવાડા વાગતાંની સાથે લોહીનાં જે ટપકાં-જે શેરો ઉડતી હતી તેમાંથી ખીજાં વર્તમાનપત્રો રૂપી રાક્ષસો ઉદ્ભવતા હતા. આ સ્થિતિ બેઈ કુવાડા મારનાર ખીજા કુવાડાની શોધ કરતો ઠેર ઠેર ગભરાતો ભમવા મંડ્યો ત્યાં એક બાહોશ બંગાલી બાબુએ ત્રેને તેમ કરતાં અટકાવી ‘ભયથી નહિ પણ પ્રીતિથી સાંઝે ને ધમ્મિચિત કાર્ય થશે’ એમ સહમજીવ્યું. આ સલાહનો અમલ કરતાંની સાથે શાન્તિ-સંપ ઉદ્ભવ્યાં. એક સ્થળે મહાનુ વિસ્તીર્ણુ સમુદ્ર હતો. ત્રેને એક કિનારે સર્વ કાલ્પનિક સુખથી ભરપુર આકર્ષક ‘સ્વરાજ્ય’ નો મૂલક હતો ત્રેને સહામે કિનારે એક પ્રજા બાર ભૈયા ને તેરચોકા કરી રસોઈ કરતી હતી; અન્દર અન્દર એ જ દેશમાં રહેતી ખીજી પ્રજા સાથે લહડતી હતી છતાં એકદમ સહામે કિનારે કાંઈ પણ સાધન વિના જવાને તલપાપડ થઈ રહી હતી. એ જ પ્રજાના કેટલાક અનુભવી વૃદ્ધ પુરૂષો ‘તહમાં પ્રાપ્તવ્ય મહોદું છે અને માનનીય છે પરન્તુ અન્દર અન્દર એકતા કરી વચમાં આવેલા સ્વસ્થાનિક બેટોમાં મુકામ કરતા કરતા જશો તો જ સહામે કિનારે જવાશે; માટે પ્રથમ ત્યાં જવા એક થાઓ’ એમ કહેતા હતા ત્યારે અન્ય વર્ગ ‘અમે ટુકડે ટુકડે સંતોષ નહિ માનીયે પરન્તુ એકી વખતે અમે અમારી ઇચ્છા પાર પાડીશું એમ દૃઢ

આગ્રહી થઈ પોકાર કર્યા કરતા હતા. આ બેમાંથી એકેને શું મળે છે તે જોતા કેટલાક તટસ્થ ઉભા હતા અને ઘડીક એક પક્ષને ઉત્તેજતા અને ઘડીકમાં અન્યને હસી કાઢતા સ્વાર્થ સાધતા હતા.

ચોથો અને છેલ્લો વિભાગ ‘સંસાર’ નો હતો; એક સ્થળે બાર વર્ષના બ્રાહ્મણ યુવાનને બ્રહ્મચર્ય સૂચિત યજ્ઞોપવિત આપી તરત જ લગ્નાર્થે ઘોડા ઉપર બેસાડ્યો હતો. વરની માતા બહેન વહુને જોઈ પોમાઈ જતી હતી. એની એ જ વહુ ઘેર આવી સારે સામુ નણુન્દ વહુને અછો અછો વાનાં કરી સંતોષતી. બે ચાર વર્ષ પછી પાડોશણુને મ્હોંએ, કેટલીક વેળા વહુને જાલને કેટલીક વેળા પુત્રને લાંબા લાંબા હાથ કરી વહુનાં દુર્ગુણોનું વર્ણન થતું હતું. ઘોડા ઉપર બેસતાં સાસરા તરફ જતાં પરણતી વખત અને થોડીક વખત પછી પણ વહુની આંખ્ય જોતાં—ત્હેનું વદન જોતાં જે પતિનું હૃદય ઉછળતું હતું, નેત્ર હસતાં હતાં તે જ પતિ એની એ જ વહુને બોલાવતો નથી; સહામું જોતો નથી—સ્વચ્છન્દથી વર્તે છે. એક જગાએ એક બાલવિધવા છે. દુઃખી છે એ જ વિચારે ત્હેનાં માબાપ ધર્મને બ્હાને મંદિરે મંદિરે ભટકવા દેતાં હતાં; એક સુધારકે આ બાલાનાં માબાપને, શ્વશુર પક્ષના માણસોને ‘વિધવા વિશ્રામ’ માં મૂકવા, પુનર્લગ્ન કરાવવા, અથવા ઘર આગળ ભવિષ્ય સૂધરે એવી યોજના કરવા વિનંતિ કરી પણ ‘સૂધારાવાળા’ ને તિરસ્કાર વિના બીજું શું મળે ? આ બાલા—પ્રથમ નિર્દોષ બાલા યુવાન બાબીઓ સાથે, સ્વચ્છન્દી પાડોશણુ સાથે બેસતી; ત્હેમનાં સંસારની વાતો સાંભળતી; આની આ બાલા કેટલેક વર્ષે સગમાં સ્થિતિમાં પિતાને ત્યાં રક્ષણ આપવા વિનવતી હોય એમ ઉભી હતી. પિતાએ તિરસ્કાર કર્યો, ત્યાંથી સાસરે ગઈ; સાસરીયાંએ તો આ

બાલા નજરે પડતાં જ બારણાં બંધ કર્યાં; અનાથ બાલા આત્મ-
ધાંત કરવા તત્પર થઈ અને અશ્રીણુ લઈ પોળને ઓટલે સૂતી;
અશ્રીણુની અસર થતાં પહેલાં એક બાલકનો જન્મ થયો અને
બાલા પોલીસની મદદ મળે તે પહેલાં પરલોકવાસી થઈ, નિર્દોષ
મૃદુલ બાલક તરફડતું હતું. આ ચિત્ર જોઈ પ્રેક્ષકવર્ગનાં હૃદય
ઓટલાં તો દ્રવ્યાં કે એમાંનાં ફેટલાક તો આંખે રૂમાલ લગાડવા
લાગ્યા અને ફેટલાકે વિધવાઓની દશા સૂધારવા રમશાન-
વૈરાગની માફક દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી.

આ ઉપરાંત એકાદ બે બીજા વિભાગ હતા પણ વખત બહુ
થઈ જવાની બહીકે સર્વ મંડળ વચલા હોલમાં આબેયું. સર્વના
અન્તઃકરણમાં જૂદી જૂદી વૃત્તિઓ ઉદ્ભવી હતી અને તે વૃત્તિના
અન્તઃકરણમાં સંસ્કાર પડ્યા પછી શોક દ્વર કરવા માટે મધુર
સંગીત રાખવામાં આવ્યું હતું. સંગીત પુરું થયું અને સર્વ
મંડળ અગાશી તરફ ચાલ્યું. અરૂરીરામના બંગલાની આ
અગાશી આરસપાણુની હતી. અને તે પણ સફેત આરસ-
પાણુની હતી. આ અગાશી ચમુના નદી ઉપર પડતી હતી.
રાત્રિના અગીઆર વાગી ગયા હતા, આકાશમાં ચંદ્ર પ્રકાશી
રહ્યો હતો અને તહેનું તેજ અગાશી ઉપરાંત યોગાન અને નદીમાં
પ્રસરી રહ્યું હતું. ચમુનાના તરંગો ઉપર ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ
પડી એકથી અનેક ચન્દ્ર નિપજતા હતા. સંગમ આગળ
તીર્થગારોની હોડીઓ અને સાથરાની લાંબી ધન્યો ઉડતી
હતી તે દૂરથી આકાશમાં ઉડતી સમળીઓ જેવી લાગતી હતી.
મંદ મંદ પણ શીત પવનના સપાટાથી ચમુનાનાં જળ કિનારે
અથડાઈ મધુર ધ્વનિ કરતાં હતાં, અગાશીના એક વિભાગમાં
ઘોળી તાસકો શ્વેત ચાદરોવાળા મેજપર ગોઠવી દેવામાં આવી

હતી, અને મેજની સાથે હારઅંધ ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી હતી. માણસોની સંખ્યા કરતાં ખુરશી, મેજની સંખ્યા એટલી હતી કે બરાબર ગોઠવાયા પછી પણ કેટલીક ખુરશીઓ ખાલી પડી; બીજા વિભાગમાં માત્ર સાહેબ લોકોને માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. એક મોટા ટાટમાં બટલરો, માણસો રકાબીઓ લેમન સોડાના પ્યાલા લઈ જતા હતા અને શાન્તિથી સાહેબ લોકો લેઈ લેતા હતા. દેશીઓ માટેની આ ગોઠવણથી સામાન્ય રીતે વૈષ્ણવ મંદિરમાં દર્શનની પડાપડી થાય છે તેમ આધસ્ક્રીમ, લેમન, ચાહ ઉપર પડાપડી થઈ નહિ અને સર્વ શાન્તિથી આનન્દ કરવા શક્તિવાન થયા. જગા એટલી વિશાળ હતી અને રચના એવી કરવામાં આવી હતી કે સર્વ ખુશ થયા હતા.

સ્ત્રીઓના વિભાગમાં પણ અરૂરીરામની સ્ત્રી તથા પુત્રીએ સર્વ વ્યવસ્થા કરી હતી. દસ વાગ્યા પહેલાં જ પાછલે રસ્તેથી સંગ્રહસ્થાન સ્ત્રીઓને બતાવવામાં આવ્યું હતું અને એમને માટે બીજા બાજુની અગાશીમાં ખાવાની ગોઠવણ થઈ હતી. બાર વાગ્યા અને મંડળ વિખરાવા માંડ્યું. મિજબાનીની ગોઠવણ અને તહેમાં પણ સંગ્રહસ્થાનની ખુબી અને ઉદ્દેશ સહમજનારા એટલા તો સંતુષ્ટ થયા કે હિન્દુસેવક સમિતિને વાસ્તવિક સહાય આપવા વચન આપ્યું. યુરોપીઅન ઓફીસરો તો સંગ્રહસ્થાનથી એટલા બધા આનન્દ પામ્યા કે એ જ સમિતિના પેટ્રન થવા ઉપરાંત અરૂરીરામને જ્યારે જ્યારે સલાહ લેવા બોલાવવામાં આવે ત્યારે જરૂર આવવા વિનંતિ કરતા ગયા.

અરૂરીરામ અને દિપાકાન્ત અગાશીમાં એકલા પડ્યા.

“કેમ ઉપાકાન્ત ! આજના સંમિલન વિશે હવે ત્હમારે શું કહેવું છે ?”

“સંમિલનમાં નકામા પૈસા ખરચ્યા છે એવું હું કદી નહીં કહું. આવું સંગ્રહસ્થાન ત્હમે ક્યાંથી કરી શક્યા ? શું આખેહુબ્ધ સ્થિતિ ! જોતાંની સાથે જ હૃદયમાં લાગણી થાય. સમસ્ત આર્યાવર્તની રાજકીય, સાંસારિક, ધાર્મિક અને આર્થિક સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ ઉત્સાહ છે, ઇચ્છા છે અને અનુકૂલતા છે તેને દેશસેવામાં કેટલું કરવાનું છે તેનું યથાસ્થિત ભાન થયું છે.”

“ઠીક ત્યારે. હવે ત્હમારે શું કરવાનું છે ? હમણાં તો રહેશોને ?”

“આવી સંસ્થાઓ ત્હમારી મદદથી આ ભાગમાં સ્થાપવી અને તેને માટે યોગ્ય માણસો ખોળવાના છે. એટલા માટે આ ભાગમાં મ્હારે કેટલાક શહેરની મુલાકાત લેવી પડશે. પરંતુ મ્હારે ત્યાં થોડા દિવસમાં લગ્ન છે એટલો વાંધો છે.”

“શું ત્હમારું લગ્ન ! તો પછી ત્હમારાથી કેમ ફરાશે ?”

“મ્હારું લગ્ન ! ના, ના. એ થવાનો સંભવ નથી. આ તો મ્હારી જ્ઞેનનાં લગ્ન છે. એ લગ્ન મ્હારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ થતાં હોવાથી જવાની ઇચ્છા નથી પણ જ્ઞેનની ખાતર જ જાગી ન જાગી થાય છે તેમ રમેન્દ્રને મળ્યો નથી એ વસવસો છે. એને મળવાની ઉત્કંઠા મ્હારા જેવી જ હોવી જોઈએ.”

આ વાત ચાલે છે ત્યાં સ્ત્રીવિભાગની અગાશીમાંથી હાર્મોનીયમનો સૂર આવ્યો; સૂરની સાથે જ એક બાલાનો કોમલ અવાજ કાને પડ્યો. મેઘની ગર્જનાથી મયૂરની સ્થિતિ થાય અને

કદમ્બ વૃક્ષને જેમ કુંપળો આવે તેમ ઉપાકાન્તના હૃદયની સ્થિતિ થઈ. એના સર્વ ગાત્ર ઢીલાં થયાં હૃદય શૂન્ય થઈ ગયું; અરૂરીરામના શબ્દો કાને સાંભળતો હતો પણ સહમજતો નહોતો; હિન્દસેવક સમિતિના ઉચ્ચ વિચાર ઘસડાઈ ગયા, હૃદયના ધબકારા સ્પષ્ટ રીતે સાંભળવા લાગ્યો; આંખો ચકળ-વકળ થઈ ગઈ, શું કરવું તેની સૂઝ ન પડી ‘શું સરોજ અહીં છે? જેને હું દૂર કરવા માગતો હતો તે ઠેલું આવીને પડે છે. કેવો મીઠોસ્વર! શું એ મહારી સ્થિતિ સહમજે છે? ના, ના સહમજતી હોય તો આ ઉત્સાહ રહે જ નહિ. પ્રભાકર! પ્રભાકર! તું કેવો ભાગ્યશાળી! ઇશ્વર ત્હને સુખી રાખે.’

સ્ત્રીવિભાગમાં અરૂરીરામના કુટુંબ ઉપરાંત એ ચાર સ્ત્રીઓ હતી; બીજું મંડળ ક્યારનુંએ વિખરાઈ ગયું હતું. એમના અત્યાગ્રહથી સરોજ અને તેની માતા શિવલક્ષ્મી ત્યાં રહ્યાં હતાં. બાલકરામ તો ઠેલો ચાલ્યા ગયા હતા અને બાલકરામ તથા ઉપાકાન્તને પરિચય ન હોવાથી એકમેકને ઓળખી શક્યા નહોતા. બધાની ઇચ્છાનુસાર અને બહારનું મંડળ ન હોવાથી એકાદ ગુજરાતી ગીત સાંભળવાની તીવ્ર વૃત્તિએ સરોજને ગાવાનો આગ્રહ થયો. સહેજ આનાકાની પછી સરોજે નીચેનું ગાયન ઉપાડ્યું; અને આ ગાયનના જ સૂરથી કૌમુદીથી સુશોભિત રાત્રિયે યમુનાના શિતળ જળકણુવાહી પવને ધીરે ધીરે ઉપાકાન્તનાં કર્ણદ્વારા હૃદયમાં આઘાત કર્યો.

“અમે તો આજ તમારા, એ દિનના મેમાન,”

સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એ જ નિદાન—અમે.

‘સરોજ ! હા, હું એ દિનનો જ મેમાન છું. તું સમાગમ સફળ કરવા કહે છે પણ પરિણામનો વિચાર કયો છે ? તું મ્હારે માટે નિર્ણીત નથી. તું પ્રભાકરને રંજન કરીશ. મ્હારો અને ત્હારો સંબંધ ખીજી જ તરેહનો થશે. અલ્હાબાદ આવવાનું થયું અને ત્હેમાં ત્હારે ત્યાં ન ઉતર્યો ત્યારે ચાલી ચાલી તું અહીં આવી એ પણ દૈવયોગ !’

“આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;

પાછા કોઈ દિને નહિ મળીએ, ક્યાં કરશો સન્માન ?”—અમે૦

‘ખરેખર હવે મળવાનાં નથી. જુદા જ પ્રસંગોમાં અને જુદા જ સંબંધમાં મળીશું.’

“સાચવળે સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન,

સંપી સદ્ગુણ લેળે દેળે, દૂર કરી અભિમાન;”—અમે૦

‘સરોજ ! આ સંબંધ શી રીતે સચવાય ! સંપ ! હા સંપ રાખીશ. પ્રભાકર, રમેન્દ્ર અને હું એક જ છીએ. અમારું કલ્યાણગ્રામ છે; એમાં કલેશ; ઇર્ષ્યા નથી, જેટલો હું ત્હેમને ચાહું છું તેટલાં જ—તેથી વિશેષ તેઓ મને ચ્હાય છે.’

“લેશ નથી અમને અન્તરમાં, માન અને અપમાન”

હોય કશી કડવાસ અમારી; તે પ્રિય કરળે પાન.—અમે૦*

‘સરોજ ! ત્હારામાં કડવાશ કેવી ? હોય તો એ કવીનાઈનની. જેથી ખાનારનું હીત થાય. સરોજ ! સરોજ ! ત્હારા ભવિષ્યની ત્હને ખબર છે ? મુંબાઈમાં બંદર ઉપર પ્રભાકર અને ઉપાકાન્ત એ બેના શબ્દોચ્ચાર કરવામાં ત્હને જુદી જ વૃત્તિ નહોતી

થતી? ગુલાબલાલી શિવલક્ષ્મીજીનેને સહમજીવી ત્હારો સંબંધ પ્રભાકર સાથે કરાવે છે તે ત્હને ખબર છે? ના, ના. નહીં હોય. હોય તો આ બુલબુલની વાણી અરુપ્પસિત હોય નહિ. આ ઉત્સાહ—આ મિષ્ટતા હોય જ નહિ.’ ગાયન બંધ થતાં વીણાના મૃગની માફક એનું હૃદય ‘બજીવી લે! બજીવી લે, તારૂં બીન હજી હજી’ કહેવા લાગ્યું અને સ્તબ્ધ થઈ અગાશીના કંઠેડા ઉપરથી ચમુનાનું વહન, ચન્દ્રના પ્રતિબિમ્બને તરંગો તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો!

“ઉપાકાન્ત! આમ એકાએક ગાયનમાં લુપ્ત થયા લાગો છો, હોં. સરોજનો કુંક કેવો મધુર છે! સરોજને અને બાલકરામને તમે મળ્યા છો? એ પણ ગુજરાતી છે.”

“હા, હું એમને સરોજને તેમ જ તહેમના માતાને ઓળખું છું, મ્હારી જ જ્ઞાતિનાં છે.”

“એમ! ત્યારે ચાલો એમની પાસે જઈએ. અમારી ભાજ નથી રાખતાં.”

ઉપાકાન્તની ધૃષ્ટિ એમ હતી કે સરોજ ન મળે તો ઠીક. એના હૃદયને મળતું ગમતું હતું; એનાં નેત્રને દર્શનની પીપાસા હતી, અરૂરીરામ આગળ અને ઉપાકાન્ત પાછળ એમ સ્ત્રી-વિભાગમાં દાખલ થયા. અરૂરીરામને જોતાં જ સર્વ ઉભાં થયાં.

“સરોજ! ત્હમે બહુ સાફ ગાયું હો! મ્હને બહુ જ આનન્દ થયો. આ ભાઈને પણ બહુ ગમ્યું. એ ગુજરાતી છે અને મ્હારા મહેમાન છે.”

‘આ ભાઈને બહુ ગમ્યું’ એ શબ્દ સાંભળતાં જ સરોજે ઉપાકાન્ત તરફ નજર કરી. બન્નેની નજર મળતાં જ વાયરલેસ

ટલીગ્રાશીનો વિદ્યુત પ્રવાહ શરૂ થયો. એક બીજાનાં હૃદય ઉછળવા લાગ્યાં; અન્યોન્યના ધબકારા સાંભળવા લાગ્યાં, અને “બહેન, ઉપા” — એટલું જ શિવલક્ષ્મીને કહી શકી. શિવલક્ષ્મી ઉપાકાન્તને જોઈ ઉભી થઈ અને બોલી “ઉપાકાન્ત ! આ સાઈ કહેવાય કે ? અમે છતાં બીજે ઉતરાય કે ? દયાકારબહેન ગયાં એટલે સંબંધ તૂટ્યો કે ? ના, ના. રહમજી ! ત્હમે શા કારણથી મ્હારે ત્યાં ન ઉતર્યાં એ. એવું મનમાં ન લાવીયે ! અને એ પણ કોણ જાણે શું થશે ? ચાલો, અત્યારે અમારી સાથે જ. મુંબાઈમાં બંદર ઉપરથી લઈ ગઈ; અહીં અરૂરીરામલાઈને ત્યાંથી લઈ જાઉં.”

ઉપાકાન્ત મુગો જ હતો. મુંબાઈમાં બંદર ઉપરથી સરોજને ઘેર જતાં હૃદયમાં જે વૃત્તિ થઈ હતી ત્હમાં ને આમાં ફેર ! મુંબાઈમાં ઉત્સાહ હતો. અહીં નિરાશા હતી.

“કેમ બોલતા નથી ? ચાલો ! એમને ખોટું લાગશે ? ”

“બહેન અત્યારે તો અહીં રહેવા ઘો. એમ હશે તો કાલે તમ્હારે ત્યાં આવશે. હજી તો અહીં રહેવાના છે. બે ચાર દીવસ આડા અવળા જઈ પાછા અહીં જ આવશે. આ પણ ત્હમારું ધર માનજે.” અરૂરીરામને શિવલક્ષ્મી બહુ કહી શકી નહી પણ “ઉપાકાન્ત ! કાલ ત્યાં આવ્યા વિના નહીં ચાલે ” એટલું જ બોલી રાત્રના એક વાગે બાકીનું મંડળ વેરાયું, માત્ર ઉપાકાન્તને એમ થયું કે ‘અત્યારે જ ગયો હત તો સાઈ’ અને સરોજને એમ થયું કે ‘આવે તો સાઈ’ એકના હૃદયમાં નિરાશાભર આશા હતી ત્યારે અન્યમાં ઉત્સાહ હતો. પરિણામ નિરાશામાં આવશે કે કેમ તે કહી શકાતું નહોતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લગ્ન.

“ઢોલા ઢમક્યા ને વરવહુના હાથ મળ્યા.”

લોકગીત.

ઉપાકાન્તે નોકરી લીધી અને અલ્હાબાદ ગયો તે ગુલાબવહુને એક રીતે બહુ ગમ્યું હતું; ધીરજલાલને પૈસા આપવા નહિ પડે એ સંતોષ હતો; સરોજના વિવાહને લીધે ગુલાબનું મન ઉપાકાન્ત ઉપરથી ઉતરી ગયું હતું અને ઉપાકાન્ત જ ખટપટ કરે છે એમ લેતું માનવું હતું. તહેમાં કાકતાલીયવત્ ઉપાકાન્તના અલ્હાબાદ જવાથી વધારો થયો. ધીરજલાલનું અન્તઃકરણ ઉપાકાન્ત તરફ ખેંચાતું હતું પણ “પ્રભાકરને સરોજ ન મળે તો ઠીક” એમ ઉપાકાન્ત યત્ન કરતો હતો એમ શંકા ગઈ હતી; આ શંકાને ગુલાબવહુએ પરિપોષી હતી.

કાન્તિનાં અને ઇન્દુનાં લગ્ન ભેગભેગાં કરવા ગુલાબવહુની ઇચ્છા હતી. ઇન્દુનાં લગ્ન માટે પ્રીતમલાલે જુદા રૂપિયા મૂક્યા હતા અને એના ખર્ચ ભેગા જ કાન્તિનું લગ્ન થાય તો સાફ એ ગુલાબનો હેતુ હતો. ધીરજલાલે જાહેનને પરણાવી કહેવાય અને પૈસાનું જાહેરોજાહેરથી થાય. ઉપાકાન્ત સહમજતો હતો પણ વાંધો લેવાથી કલેશ શિવાય બીજું કંઈ અને એમ નથી તે જાણતો હતો. ધીમતને બદલે પિનાકીને આપી એમાં જ ગુલાબની ઢોંગાઈ હતી એ એણે સારી રીતે જાણ્યું

હતું. વડીલ સાથે—જેણે ન્હાનપણથી જ ભણાવી ગણાવી મ્હોટો કર્યો, જેમને તે માતાપિતા માનતો હતો, જેઓ પોતાના સ્નેહી પ્રભાકરના માતાપિતા હતા તેમની સ્થામા બોલવું, તેમની અવગણ કરવી એ કરતાં “ચાહો અને સહો, સહન કરો અને મળ્યુત થાઓ.” આ સિદ્ધાન્ત વધારે હતો. ધારે તો બેંકમાંથી રૂપીઆ ઉપાડી બાઈથી બુદ્ધો રહી ભણી શકત; પણ એમ ન કરતાં નોકરી લઈ સ્વતંત્ર થવું વધારે શ્રેયસ્કર માન્યું. બાઈ પાસે, બાબી પાસેથી બેંકની ચોપડી માગવી, પ્રીતમલાલનું વિલ માગવું એ રખે ખોટું લાગે એમ માનતો અને આવા વિચારને લીધે સર્વ સહન કરતો.

“વખતે લગ્ન કરશે માટે વહેલો આવજો” એમ બાબીએ ઉપાકાન્તને અલ્હાબાદ જતાં કહ્યું હતું. લગ્નની તૈયારીઓ થઈ અને છોકરીઓનાં લગ્નમાં જ સરોજનો વિવાહ થાય તો સાઈ એ ઇચ્છાથી ગુલાબવહુએ શિવલક્ષ્મીને કાગળ પણ લખી નાંખ્યો હતો એટલું જ નહીં પણ ઉપાકાન્તની સાથે સરોજ આવશે એમ દ્રઢ માનતી હતી.

ઇન્દુ અને કાન્તિનાં લગ્ન એક જ દિવસે હતાં; માત્ર સમયમાં ફેર હતો. જેથી ધીરજલાલ અને ગુલાબવહુ બન્નેને કન્યાદાન દઈ શકે. ધીરજલાલને ત્યાં આ છેલ્લું પગરણ હોવાથી અને ખર્ચમાં શાલિગ્રામ ભેગા શંખ પુજવાના હોવાથી ગુલાબના ઉત્સાહનો પાર નહોતો. ઇન્દુનું લગ્ન, કાન્તિનાં લગ્ન બેંચું ગર્ભાંક જેવું લેખાતું હતું; માત્ર પ્રભાકર નથી એટલો જ ગુલાબને ખેદ હતો; પણ એ ખેદ ઉપાકાન્તને સરોજ ન મળતાં પ્રભાકરને મળશે એ વિચારથી નષ્ટ થયો હતો. સરોજનું

ઉપાકાન્ત સાથે થયું માટે જ રમેન્દ્ર કે મંજુ ફરકતાં નથી એમ ગુલાબને થયું. મંજુ માત્ર સરલાને વખતો વખત મોકલતી, ઉપાકાન્ત અને સરોજની વાટ જોવાતી હતી; દરરોજ કાગળ લખાતા; માત્ર સરોજના વિવાહનું નક્કી કરવા અને સરોજ નણુંદના લગ્નમાં વહુ તરીકે ધરમાં ફરે એ જ ઉદ્દેશથી પત્રો લખાયા હતા; ઉપાકાન્ત એકલો અલ્હાબાદ હતો અને એટલા જ આગ્રહથી લખાત કે કેમ તે શક છે.

લગ્નના બે દિવસ બાકી રહ્યા ને શિવલક્ષ્મીનો પત્ર ગુલાબ ઉપર આવ્યો.

અલ્હાબાદ, તા.

સૌ. ગુલાબ ખેન!

વિ. તમારા બધા કાગળો મળ્યા. ચિ. ઇન્દુ તથા કાન્તિનાં લગ્ન કરવાનો વિચાર રાખ્યો તે સાચું કયું પણ આમેને આમે ખોર પ્રભાકરના આવ્યા પછી રાખ્યાં હતાં તે સાચું. ચિ. ઉપાકાન્ત એક દિવસ મળ્યા હતા; હાલમાં તેઓ અમૃતસર-લખનૌ તરફ ગયા છે. ક્યારે આવશે તે કહી ગયા નથી. પરંતુ હાલમાં જ નોકરી મળેલી હોવાથી રજા મળે એમ લાગતું નથી એટલે નયે આવે. અહીં બે ચાર દિવસમાં આવશે. ચિ. સરોજ માટે તમારો બહુ ભાવ જોઈ અમે ખુશી થયાં છીએ. પ્રભાકર જ્યારે ગામમાં નથી તો પછી અત્યારથી વિવાહ કરી રાખવાથી શું વિશેષ છે? પ્રભાકરના આવ્યા પછી થઈ રહેશે. હજી સૂધી તો અમારા વિચાર બદલાયા નથી. સરોજ તમારે ત્યાં જ આવશે એ ખાત્રી. લગ્ન માટે ત્યાં મોકલવા લખ્યું પણ સંગાથ વિના ફાવે એમ નથી અને એમને

શરીરે હમણા રગડ દગડ ચાલ્યાં કરે છે એટલે મહારાથી પણ શી રીતે અવાય? માટે ખોટું ન લગાડશો. બન્ને છોકરી-યોને મહારી તરફથી ચાંદાના પાંચ પાંચ રૂપીયા કરજો અને એને માટે આ સાથે દશ રૂપીઆની નોટ મોકલી છે. તે પહોંચે કાગળ લખજો. એ જ.

લી૦

સૌ. શિવલક્ષ્મીના પ્રણામ.

કાગળ વાંચી ગુલાબવહુના હોશ કોશ ઉડી ગયા. ‘વહુને બોલાવીશ, લુંગડાં આપીશ, અને ન્યાત જાતમાં ફેરવીશ’ એ આશા આકાશકુસુમવત્ લુપ્ત થઈ, ‘આ બધું કરાવનાર ઉપાકાન્ત જ. એણે ત્યાં જઈ ખટપટ કરી; ખેર, પણ સરોજ તમારે ત્યાં જ આવશે, એમ શિવલક્ષ્મી લખે છે એટલે વિવાહનો વાંધો નથી, ઉપાકાન્ત પણ ન આવ્યો; ઇન્દુને ધીમતને કેમ ન આપી એ એને લાગ્યું છે અને તેથી જ રીસમાં ન આવ્યો.’ આ સંવળા બળાપા ધીરજલાલના મ્હેં આગળ નીકળતા અને દેવતાથી બહુ દૂર બેઠા હોઈયે છતાં એની ઉન્હી હવા પણ આવ્યા વિના ના રહે તેમ ઉપાકાન્ત વિશે ધીરજલાલને કાંક લાગણી થઈ.

લગ્નને દિવસે ગુલાબ અને ધીરજલાલ આમતેમ ધુમતાં હતાં; ધીમતના કુટુંબીઓ શાન્ત અને સરળ સ્વભાવના હતાં. સારે પિનાકીનો પક્ષ તામસી અને ઘડી ઘડીમાં ખોટું લગાડે એવો હતો.

લગ્ન સંધ્યાકાળનાં હતાં. ધીમત અને કાન્તિનાં લગ્ન થયાં અને બંને બાળુ આનંદ વર્તી રહ્યા. ગુલાબના હૃદયમાં શાન્તિ

થઈ. ‘ મ્હારી કાન્તિ સારે રૂકાણે પડી, હવે ઈન્દુનું ગમે તેમ થાવ ’ એમ ધારતી હતી. પિનાકીની પ્રથમ પત્ની લગ્ન થયા પછી તરત જ મરી ગયેલી હોવાથી જો કે આ બીજીવારનાં લગ્ન હતાં છતાં પ્રથમ વરની માફક જ ધામધુમ હતી. લગ્ન થતાં સૂધી શાન્તિ હતી, પણ લગ્નક્રિયા પુરી થઈ કે સારાં ખોટાં લાગવા શરૂ થયાં; ‘ પેલા વહેવાઇને આગળ બેસાડ્યા અને અમને પાછળ બેસાડ્યા. ’ ‘ ધીમતને ધીરજલાલે પોતાની પાસેની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને મ્હને આવોએ ન કહ્યું ’ આવા આવા ઉદ્ધારો નિકળવા માંડ્યા. આ સર્વમાં વાસ્તવિક સત્ય કેટલું હતું ત્હેની તપાસ અગાઉ જ સ્ત્રીમંડળમાં રજનું ગજ થયું. વરકન્યા વળાવતી વખત પિનાકીનો મ્હોટો ભાઈ રીસાયો. ધીરજલાલ અને ગુલાબવહુએ થોડીકવાર તો આંખ આડા કાન કર્યાં પણ ‘ જ્યાં સૂધી ભાઈ ન આવે ત્યાં સૂધી હું આવું નહિ એમ પિનાકીએ હઠ લીધી, અને પિનાકીને ન વળાવાય તો ધીમતને પણ શી રીતે વળાવાય ? ’ આ જ વિચારથી ધીરજલાલ ઈન્દુના જેઠને બોલાવવા ગયો; માંડ માંડ રાત્રિના દસ વાગ્યે આવ્યો અને વરકન્યા વળાવવાની તૈયારી થઈ; બન્ને વરકન્યાની ગાડી પિનાકીના પ્હેલાં સાસરાના ઘર આગળ આવી ત્યાં ધરના બધાં બહારી બારણા બંધ હતાં છતાં ઘરમાંથી રોવાનો અવાજ સંભળાતો હતો; તપાસ કરતા જણાયું કે પિનાકીની પ્હેલી સાસુ ‘ મ્હારાથી શેં જોવાય ! કાળજાં બળી જાય છેરે બાપલીયા ! ’ કરી રોતી હતી. આપણો છોકરો બીજીવારને બદલે મરજીમાં આવે એટલી વાર પરણે એ ખમાય અને પરણેસ્તો એમ લાંબા હાથ કરી કહેવાય પરંતુ આપણો

જમાઈ આપણી છોકરી મરી જાય ને પરણે એ ન ખમાય. એ પરણે જ કેમ? આવા વિચાર આપણા સંસારમાં સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વર કન્યાની બગીચો આગળ ચાલી અને પાંચ છ યુવાન કન્યાઓ પિનાકી અને ઇન્દુને જોઈ રાજી થતી હતી ત્યાં હેમની પાસે ઉભેલો. હેમની જ જ્ઞાતિનો એક બટક બોલો યુવાન બોલી ઉઠ્યો કે ‘ત્હમે મરી જશો ત્યારે ત્હમારા વરો પણ આમને આમ બીજી લાવશે. પુરુષોનો વિશ્વાસ શો?’ પેલા યુવાનના આ શબ્દો પેલી હસતી યુવતિઓનું હસવું બંધ કરવા બસ હતી. પ્રત્યેકના મનમાંથી પિનાકી અને ઇન્દુની છબી આંખ્ય આગળ હતી છતાં મનમાંથી જતી રહી અને ‘શું એ વાત ખરી? મ્હને આટલા સ્નેહથી પાસે ને પાસે રાખે છે; મ્હારા વિના ઘડીએ એમને ચાલતું નથી તોપણ મ્હારા પછી બીજાને ચાહી શકશે? ઘણાંયે પેલી વહુ માટે ગાંડા થઈ જતા હતા; હેમના મૃત્યુ પછી કાવ્યોનાં કાવ્યો લખ્યાં હતાં; હેમનાં અભાવે સંસાર અસાર થઈ ગયો એમ માનતા હતા તેઓ બીજાવાર પરણ્યા તો એ કેમ ન પરણે? તો પછી પરણવાની ના કોણ કહે છે પણ સ્નેહ સ્નેહ શા માટે કરતા હશે!’

આગળ ચાલતાં એક સ્થળે કેટલુંક યુવાનનું ટોળું મળ્યું હતું ત્હેમાં અંદર અંદર વાતો થતી હતી કે ‘ધીમતને ઇન્દુ મળી હત તો કેટલું સાફ? ઇન્દુનાં ભરત કામ, ઇન્દુનાં ચિત્રકામ, ઇન્દુનો વાંચવાનો શોખ, ઇન્દુના ઉત્તમ વિચાર પિનાકી પાસે નષ્ટ થશે; બીચારીને ઘરમાં પૂરાઈ રહેવું પડશે. જે ઇન્દુ અત્યારે સુવિકાસિત પુષ્પ જેવી છે તે જ ઇન્દુ વર્ષ દિવસ પછી શીક્રી, નિસ્તેજ, નિરાશ થશે. ઇન્દુ અત્યારે કેવા આનંદમાં છે? પિનાકી કેવો ઘડીએ ઘડીએ ઇન્દુ તરફ જૂવે છે? એનો

એ ભાવ રહેશે ? ધીમત ! ધીમત ! જનસમાજમાં પ્રથમ પંક્તિયે છે ત્યારે કાન્તિ જ્ઞેન યોલવામાં, રોકડા જવાબ આપવામાં, ધાર્યું કરાવવામાં પણ પ્રથમ છે. ધીમત કાન્તિને દુઃખી નહિ કરે પણ પોતે દુઃખી થશે ! કાન્તિને કેળવવામાં આવે તો સારી થાય પણ તે કોણ કરે એમ છે ?' જે લગ્ન વખતે પતિપત્નીમાં, બન્ને પક્ષના માણસોમાં, જે આનન્દ, જે સ્નેહ-ભાવ, જે ઉત્સાહ, દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેટલો આનન્દ, તેટલો સ્નેહભાવ, તેટલો ઉત્સાહ પછી રહેતો હોય, પછી રાખવા પ્રયત્ન થતો હોય તો સંસાર કેવો મીઠો લાગે ? પછી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની લોભુપતા રહે ખરી ? લગ્ન કરતી વેળા હાથ મેળવવા જેટલો પ્રયાસ થાય છે તેથી અડધો પણ મન મેળવવા પ્રયાસ થાય છે ? શારીરિક કળેડાં નથી એટલું જ જોવાય છે પણ માનસિક કળેડાં નથી એ જોવાય છે ? નવાં યુવાન હૃદયોમાં નિસ્તેજ, નિરાશ, અશક્ત હૃદયો વિશેષ દૃષ્ટિગોચર કેમ થાય છે તેની તપાસ કરી ?

વરકન્યા ગૃહે પહોંચ્યાં. ઈન્દુને ઉષાકાન્તની ગેરહાજરી સાલતી હતી; તેને પ્રેમથી યોલાવનાર રમેન્દ્ર, સરલા કે મંજુ સિવાય કોઈ નહોતું. એ પણ ઉષાકાન્તના કારણને લીધે બહુ આવતાં નહિ.

લગ્નને બે ચાર દિવસ અગાઉ ઉષાકાન્તનો એક પત્ર ઈન્દુ ઉપર આવ્યો હતો :

ચિં. ઈન્દુ !

વિ. ત્હારું લગ્ન નક્કી થયું તે જાણ્યું છે; ત્હારા લગ્ન ઉપર મ્હારે આવવું જ જોઈએ પણ અચાનક કારણોને લીધે અવાય

એમ નથી. બહેન, તું મનમાં કાંઈ લાવીશ નહિ. ત્હારે માટે મ્હને બહુ જ થાય છે પણ એ લાગણી બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી. ઇશ્વર ત્હને નવા સંસારમાં સુખી રાખે અને ક્રિયાબહેનને કીર્તિ અપાવીશ એ મ્હારી ખાત્રિ છે. તું મ્હને કાંઈ પણ લખતાં સંક્રાંતિ નહિ. રમેન્દ્ર અને મંજુ ત્યાં છે એટલે હું ત્હારે માટે નિશ્ચિન્ત છું. જેની સાથે સંબંધ બંધાય ત્હને આપણો કરી લેવાનો યત્ન કરવો. મ્હારા શરીરમાં સહેજ સહેજ તાવ રહે છે. તું ફિકર કરીશ નહિ. લગ્નને દિવસે ખુશાલીનો તાર કરીશ. એ જ,

લી૦

શુભેચ્છક,

ઉપાકાન્તના આશીર્વાદ.

લગ્ન થઈ ગયું; વર કન્યા વળાવાયાં પણ ઉપાકાન્તનો તાર ન આવ્યો તેથી ઇન્દુને ચિંતા થવા લાગી; સરલા મારફત રમેન્દ્રને ત્યાં ખબર કરાવી તો એટલો જ જવાબ આવ્યો કે ‘કાગળ આવ્યો છે એમાં શરીર સાફ નથી એમ લખે છે. ફિકર કરશો નહિ.’ ધીરજલાલને ઉપાકાન્ત સહેજસાજ સંભારતો હતો પણ ગુલાબને તો ‘જાણી જોઈને ન આવ્યો અને સરોજ માટે જ ત્યાં રહ્યો’ એમ ખાત્રિ થવાથી રીસે ભરાઈ હતી.

બીજે દિવસે રહુવારમાં તાર આવ્યો; તાર આવતાં જ ખુશાલીનો તાર હશે એમ માની ઇન્દુ બેઠી બેઠી તાર લેવા દોડી. “આ શી ગાંડાઈ! હવે તો પરણી! જરા ઠાવકાઈ રાખ, ઠાવકાઈ!”

ગુલાબના આ શબ્દે ધન્દુને ઢીલી ઢળ બનાવી. તાર લઈ ધન્દુએ વાંચ્યો. “ઉપાકાન્ત ભય ભરેલી માંદગીમાં છે.” આટલો તાર વાંચતાં વાંચતાં ધન્દુની આંખમાં આંસુ પડવા લાગ્યાં અને નીચે જ બેસી ગઈ.

“શું છે ? બસી મર્ય ને !” ધીરજલાલથી ગુલાબની આ વર્તાણુંક સહન ન થઈ શકી અને ગુલાબને ધમકાવી કહાડી. ધન્દુને પાસે બોલાવી તાર વાંચ્યો.

ધીરજલાલના મનમાં બાઈ પ્રત્યેની સર્વ સાગણીઓ જગૃત થઈ. ઉપાકાન્ત નજરે તરવા લાગ્યો.

ઉપાકાન્તનો નમ્ર સ્વભાવ, ઉપાકાન્તની બાલચેષ્ટા, ઉપાકાન્તનો ભાઈ અને બાબી પ્રત્યેનો અસ્ખલિત સ્નેહ, પ્રભાકર અને ઉપાકાન્તનું બેડકું એ સર્વ ધીરજલાલને સાંભર્યાં. અને શું હશે એ વિચારથી આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં. ધન્દુને પાસે બોલાવી છાતી સરખી આંપી અને ‘જહેન ગભરાઈશ નહિ હોં ! મટી જશે. હું એને માટે બધી તબવીજ કરું છું.’ એમ કહી કાન્તિને રમેન્દ્રને તેડવા મોકલી. ગુલાબ પોતાની સ્થિતિ સહમજી, ગંભીર વાતને હસી કહાડવામાં બૂલ કરી એમ અખર પડતાંની સાથે જ ધન્દુને પાસે બોલાવી, ઉપાકાન્ત માટે જીવ બાળવા લાગી અને હું અને ધન્દુ અત્યારે ને અત્યારે અલ્હાબાદ જઈએ એમ કહેવા લાગી.

કાન્તિ ચોરણું ઓઢી ઘર ખૂદાર નિકળે છે ત્યાં રમેન્દ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો અને “ધીરુભાઈ ! ઉપાકાન્ત બહુ માંદો છે ! એનું શું થશે ? અહીંથી ગયો ત્યારે અને તે પહેલાં

પણ એ દિવસ મળ્યો નહોતો. તે કટલો પરદેશમાં સોસાતો હશે ?”

આટલું બોલતાં બોલતાં કામલ હૃદયનો રમેન્દ્ર કુસકાં ખાવા લાગ્યો.

“રમેન્દ્ર ! ઇન્દુ અને ગુલાબ આજ અલ્હાબાદ જવા ધારે છે. હું જાત પણ રજા લીધા શિવાય જવાય નહિ એટલે મ્હારાથી આજ જવાય એમ નથી.”

“ગુલાબબાબી ! ત્હમારે કે ઇન્દુજેનને બેમાંથી કોઈને જવાની જરૂર નથી. હું જાઉં છું અને ઠીક હશે તો એમને અહીં લઈ આવીશ. પણ શું ઉપાકાન્તને નહિ મટે ?” આટલું કહેતાં રમેન્દ્રની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

“રમેન્દ્ર ! એવું ન બોલશો. બપોલું હવે મ્હને એમ થાય છે કે મ્હે ના બોલવાના શબ્દ બોલી ઉપાકાન્તને બહુ કનડયા છે. હવે એ ક્યારે આવે અને ફરીને રાતના બાર વાગ્યા સૂધી બાજી રમીયે ? હું ત્હમારી સાથે જ આવીશ.”

“ના, બાબી. હજી ત્હમારે લમને લીધે બહુ કામ હશે. ઇન્દુ કાન્તિને સાસરે નાતો હશે. માટે ત્હમારો ત્યાં ખપ નથી. હું આજ જ અને અત્યારની ગાડીમાં જાઉં છું.”

“ગુલાબ ! રમેન્દ્રને પંદર રૂપીઆ આપ.”

“ના, ધીરુબાઈ ! એવું ન બોલશો. શું મ્હારામાં ને ઉપાકાન્તમાં ફેર છે ? મ્હને તો એ ગયો ને મળાયું નહિ તે હવે બહુ સાલે છે. ન કરે નારાયણ ને કાંઈ અનિષ્ટ થયું તો મ્હને તો જીવનપર્યંત વસવસો રહેશે.”

“રમેન્દ્ર! જઈને તરત ખબર લખજો. હીક હોય તો અહીં જ લાવજો. મહારા તરફથી ખાસ ખબર પૂછજો અને મહારા બોલવા સહામું ન જીવે એમ કહેજો.”

“રમેન્દ્રભાઈ! ભાઈને કેમ હશે? એમના ખબર લખજો, હોં. મહારા ઉપર પત્ર હતો ત્યારથી જ મહને ઢિકર થતી હતી. ભાઈને મહારી તરફથી શરીર સંભાળવા ખાસ કહેજો.”

“રમેન્દ્ર! ઉષાકાન્તને અહીં જ લાવજો. એને માટે ખર્ચનો વિચાર ન કરશો. પ્રભાકર કરતાં પણ મહારે એ પહેલો છે.”

ઉષાકાન્તનો મંદવાડ સાંભળી ગુલાબ અને ધીરજલાલ ગળ-ગળાં થઈ ગયાં. ઉષાકાન્તે કદિપણ બેમાંથી એકને દુલબ્યાં નહોતાં પણ ઉલટું એમની સર્વ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ત્યો હતો. ગુલાબમાં ઉષાકાન્ત વરફનો વિસરાયેલો ભાવ જાગૃત થયો અને એની જ ચિંતા કરવા લાગી; રમેન્દ્ર તે જ દિવસની ગાડીમાં અસ્હાબાદ ગયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સરલા.

न जाने मोक्षारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि ॥

—કાલિદાસ.

સરલા-હલેતી સરલાને માતા સિવાય કોઈ નહોતું; પરન્તુ
ન્યારથી મંજુ પતિની માનીતી થઈ, પતિના મનની રાણી થઈ
ત્યારથી સરલા રમેન્દ્રને ત્યાં બહુ રહેવા લાગી; રમેન્દ્રને પણ
નહાનાં ભાઈજેન ન હોવાથી અને સરલા રાંક અને હસમુખી
હોવાથી સાળીને આગ્રહપૂર્વક પોતાની પાસે રાખી. સાસુ
ગુજરી ગયાં એટલે રમેન્દ્ર સરલાને પોતે જ પાળવા લાગ્યો.
એટલું જ નહિ પણ તેની કંજવણી ઉપર પોતે તેમ જ મંજુ
દેખરેખ રાખતાં હતાં. આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં
નહાનાં બાલકોની ઇન્દ્રીયશક્તિ વધારે તીવ્ર હોય છે અને તેને
લીધે જ સરલા જીવેનજીવેનીના સુધરેલા સંસારના આનંદમાં
ભાગ લેવા લાગી એટલું જ નહિ પણ અસ્કૃષ્ટ સંસ્કારો હૃદયમાં
પડવા માંડ્યાં.

સરલા સરોજને ઓળખતી નહોતી કહીએ તો ચાલે; ઉષા-
કાન્ત-પ્રભાકરની ઝાંખી હતી પણ પરિચયમાં નહોતી આવી.
ઉષાકાન્ત મળ્યા વિના અલ્હાબાદ ચાલ્યો ગયો ત્યારે ઇન્દુ
મારફત ચિઠ્ઠી મળી હતી; આ ચિઠ્ઠીમાં ઉષાકાન્તે લખ્યું
હતું કે:—

પ્રિય ભાઈ રમેન્દ્ર !

એક દિવસ, બે દિવસ વાલ્ય જોઈ પરન્તુ દર્શન જ ન થયાં; સૌ. મંજુબહેને આવવાની ના કહી હશે ! તહમારા આનંદમાં વિઘ્નરૂપ થવા નથી માગતો. હું આવત પણ આવવાનો પરિચય નહીં એટલે જ આવ્યો નહોતો. છતાં ઘેર ખચર કહડાવી હતી; સરોજ મુંબાઈ બંદર ઉપર ન મળી હત અને તું અમીરી હોટેલમાં ન મળ્યો હત તો આટલું ન થાત; ખેર ! આજ બ્યાં ન જવું જોઈએ ત્યાં જ જાઉં છું પણ એને ત્યાં ઉતરવાનો નથી. પત્ર લખવાની જરૂર પડે તો રા. અમરૂરીરામ બી. એ. બી. એલ. ને ત્યાં એટલું કરજો. એ જ તહારો

ઉપાકાન્ત.

આ ચિઠ્ઠી આવી તે વખતે મંજુ ખાટ ઉપર બેઠી હતી; રમેન્દ્ર ખાટમાં પડ્યો હતો અને સરલા રહામી બહારી પાસે બેઠી બેઠી કબજો સીવતી હતી. ચિઠ્ઠી મ્હોટેથી વંચાઈ. “ મંજુ બહેને આવવાની ના કહી હશે ” એ શબ્દે પતિપત્નીને હસાવ્યાં અને મંજુ બોલી: “ જુવો ! હલકું લહોઈ લવાલદારનું. હું તો તહમને રોજ કહું છું પણ આગસમાં જતા જ નહોતા. એમને કેટલું લાગ્યું હશે ? ”

સરલા:—“ બહેન ! એમ તો નહિ પણ રમેન્દ્રભાઈને હવે બહાર જવું જ ગમતું નથી. ”

રમેન્દ્ર:—“ સરલા ! તહાં કહેવું ખરું છે. એમનામાં એવું આકર્ષણ છે કે જવાતું નથી. ”

સરલા:—“ સરોજ કાણ છે ? કેટલા વરસની છે ? ઉપાકાન્તભાઈનો વિવાહ એમની સાથે થયો છે ? ”

મંજુ—“સરોજ આપણા પાડોશમાં પેલાં શિવલક્ષ્મી માશી ખરાંને ! ત્હેમની છોકરી. ત્હેને ખરાખર સાંભરતું નથી પણ આપણે ત્યાં આવી ગયાં છે. સરોજનો વિવાહ ઉષાકાન્ત સાથે થવાનો હતો અને સરોજની પણ સહેજ મરજી ખરી પણ હવે કાંઈ કારણથી પ્રભાકર સાથે થશે. ”

સરલા:—“સરોજજ્ઞેન ત્યારે સહામાં કેમ થતાં નથી ? પરણવું સરોજજ્ઞેનને છે કે શિવલક્ષ્મીમાશીને ? ”

રમેન્દ્ર ખડખડાટ હસ્યો:

મંજુ:—“સરલા ! તું તો હજી છોકરીવાદી રહી ! એમ તે બોલાતું હશે ? ”

સરલા:—“ત્યારે ઉષાકાન્તને કાણુ પરણશે ? ”

રમેન્દ્ર:—“તું. ”

સરલા:—“જાઓ, જાઓ, આમ શું બોલતા હશે ? ઉષાકાન્તને તો સરોજ પરણવી છે. ”

રમેન્દ્ર:—“મંજુ ! તું સહમજી કે ? ઉષાકાન્તને સરોજને પરણવી છે માટે સરલાને વાંધો છે, નહિ તો નથી. ”

મંજુ:—“સરલા ! હવે તું મ્હોટી થઈ. આ તો ધર છે પણ વિચારીને જવાબ આપીયે. ”

આ પ્રમાણે સરલાના દેખતાં ઉષાકાન્ત, પ્રભાકરના વિવાહ તેમ જ જ્ઞાતિની ખીજ વાતો ઉપરાંત વાંચવાની, ધરકામની વગેરે વાતો થતી; રમેન્દ્ર અને મંજુ સરલાના વિવાહ માટે બહુ જ ચિંતા કરતાં હતાં; સરલા મ્હોટી થઈ હતી; ગુજરાતી જ્ઞાન નિજ્ઞાનમાં તેમ જ ધર આગળ આપ્યું હતું; રાંધવાનું

તેમ જ ગૃહકામનું શિક્ષણ પણ લીધું હતું; એકાદ એ દેકાણેથી માગાં આવેલાં હતાં અને મંજુની માતાને દઈ દેવાની અને જીવતાં ભક્ષનો લહવો લઈ આંખ ઠારવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી પરન્તુ રમેન્દ્ર તથા મંજુના ના કહેવાથી તે ઇચ્છા ફલિભૂત ન થઈ.

દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા અને સરલાનો કાંઈ પત્નો લાગ્યો નહિ. મંજુની આંતર ઇચ્છા એમ હતી કે જે સરોજનું પ્રભાકર સાથે થાય તો સરલાનું ઉષાકાન્ત સાથે નફિ કરવું. પરન્તુ તે વાત તો ચકડોળ ચઢી હતી એટલું જ નહિ પણ જે સરોજનું પ્રભાકર જોડે થાય અને ઉષાકાન્ત ખિન્ન થાય તો સરલા સુખી થાય કે કેમ? તે શક હતો. પહેલેથી વિવાહ કરી રાખ્યો હતો તો ઠીક એમ મંજુને પણવાર થયું; આગળ ઉપર થઈ રહેશે એવો વિચાર કરી પતિપત્ની શાન્ત થયાં.

સરલા નિશાળના વખત ઉપરાંતનો કાળ વાંચવામાં, મંજુનું ઘર સંભાળવામાં, શિવવા ભરવામાં અને એવા જ કાર્યમાં ગાળતી; વાર તહેવારે પાકશાસ્ત્રની ચોપડી લઈ શેર બશેરની નવી વાની કરવાનો ઉમંગ સરલાને હતો. મસાલા, એલચી, ભવીંગ, જૂદીજૂદી જાતનાં તેલ બનાવવા, તેને સારી ચોખ્ખી શીશીઓમાં કે ડબ્બામાં ભરી તેના ઉપર તે તે વસ્તુના નામની ચિટ્ટી ચોટી ગોઠવી રાખવાં તે સરલાનું નિત્યકામ હતું; ચોપડી વાંચતાં કાંઈ શબ્દ ન આવડતા તો રમેન્દ્રને પૂછતી. પ્રવાહી પદાર્થો ઉઘાડા મૂક્યાથી ઝેરી વસ્તુ પડે તો તે ઝેર દૂર કરવાના શા શા ઉપાયો છે? અમૂક ઝેર અમૂક જ છે એ સાચી પરખાય, લુગડાં ને વાસણને પડેલાં અમુક ડાઘ શી ક્રિયાથી જાય? વગેરેના વર્તમાનપત્રો, માસિકોમાં આવતા ફકરા કાપી લેતી

અને જુદી નોટબુકમાં ભેગા કરી રાખતી. પોતાનો વિવાહ ન થાય એમ ન હોવાથી એ વિષેથી મનમાંથી વાત કહાડી નાંખી હતી અને રમેન્દ્રબાઈ અને મંજુજીને મળે સારે દેકાણે જ આપશે અને મહારી સલાહ લેશે એમ એને વિશ્વાસ હતો.

ઈન્દુનાં અને કાન્તિનાં લગ્ન પાસે આવ્યાં, ગુલાબ તરફથી મંજુ ને રમેન્દ્રને અભિનંદન થયો પરંતુ ઈન્દુને માટે ઉપાકાન્તને લીધે મનમાં થતું હોવાથી આગળ પડતો ભાગ ન લેવા બંનેએ ઠરાવ કર્યો. આમ છતાં ઈન્દુ મુંઝાય નહિ અને એને ઓછું ના આવે માટે સરલાને ઈન્દુ પાસે મોકલતાં. એક દિવસ સ્થાન સરલા ઈન્દુ પાસે હતી અને મંજુ અને રમેન્દ્ર એકલાં જ હતાં. આવો એકાન્તનો ભાગ જોઈ મંજુએ વાત ઉપાડી.

“તમને તો સરલા વિશે કાંઈ વિચાર જ કરતા નથી!”

“ગાંડી! હું શો વિચાર કરું? મહારા મનથી તો એમ છે કે સરોજનું જેની જેડે નફિ થાય પછી બાકી રહે તે સરલાને માટે યોગ્ય જ છે. કાંઈ સરોજ ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર એને તો નહિ પરણે ને?”

“આમ શું મસ્કરીમાં હસી કહાડતા હશે? પ્રભાકર તો ઠીક પણ ઉપાકાન્તને કરવાનો વખત આવે તો એની શી સ્થિતિ થાય ત્યારે વિચાર કર્યો?”

“એમાં શો વિચાર કરવાનો હતો? સરોજને બદલે સરલા.”

“શું ઉપાકાન્ત સરલાને ચાહી શકશે?”

“અરે! પુરૂષના સ્નેહનો વિશ્વાસ શો? એ તો સ્નેહ નહિ પણ મોહ. ઘણાં ગાંડા થઈ જતા, બાવા સન્યાસી થઈ જતા બીજાને પરણ્યા. સરલાને દેખી સરોજ બૂલી જશે!”

“શું ઉપાકાન્તનો સ્નેહ એવો માનો છો ?”

“એક દિવસ ત્હમને મળતા નથી ! ત્હમે મળ્યા નથી એલામાં આવા થઈ ગયા હતા તો ? સરોજને માટે શું ન કરે ? બધા દુનિયામાં એવા ન હોય હોં ! સરોજ નહિ મળે તોએ ખીનું લગ્ન જ કરશે નહિ. એ ખાત્રિ છે. ત્હમે ખીજી લાવો તો કાણુ જાણે ?”

“મંજુ ! મંજુ ! તું આ શું બોલે છે ? કલ્યા કરતાં કરી દેખાડતું વધારે સાંઈ છે. ઉપાકાન્ત પણ મ્હારા જેવો છે. પણ હવે જરા સમજશે તો સ્હમજવીશું.”

“એ ન સ્હમજે તો પછી સરલાતું શું ?”

“સારે બહારગામ દેવી છે ?”

“બહારગામનો વાંધો નથી પણ આપણે એમને વિશે શું જાણીયે ?”

“ધર હોય, પૈસો હોય, ઓરડાની કુંચી જાય એવી આવે એવી હોય પછી શું જોઈએ ?”

“મોટો વાંધો એ નથી. ધર પૈસો હું જોવાની નથી. ગરીબને પરણાવીશું તો સરલાને બુખી નહિ મારે. ધર કરતાં વર જોવાનો છે.”

“વર પણ સારો હશે, બહેલો હશે તેમ રૂપે રંગે ઠાઠમાં પણ સારો મળશે.”

“પરગામની વાતમાં ત્હમે કેમ ઉડાવતા હોય એવા જવાબ આપો છો ? વર સારો હોય તો બતાવોને ?”

“ખરૂં પૂછાવે તો જ્યાં સૂધી ત્યાં જઈ થોડોક વખત રહી જાતે ખાત્રિ કરી શકાયે નહિ ત્યાં સૂધી ખહારોખહારથી વર ખોળવો મ્હને પસંદ નથી. હૃદય જોવાની પહેલી જરૂર છે. સ્નેહવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ છે કે કેમ એ જોવાનું છે. માત્ર પશુવૃત્તિથી લગ્ન કરનાર બહુ હોય છે અને એનું પરિણામ આપણી ઉત્તમ વિચારોની કન્યાના માનસિક દુઃખ અને અન્તે મૃત્યુમાં પર્યવસાન થાય છે.”

સરલાના વિવાહ માટે આમ નિરંતર વાતો થતી હતી; છેવટે ઉપાકાન્ત કે પ્રભાકરને જ આપવી એમ નિર્ણય ઉપર આવતાં હતાં. રમેન્દ્ર અને મંજુ સરલાને સુખી થાય એમ કેળવતાં હતાં. એના મનના વિચાર એવા બનાવવા યત્ન કર્યો હતો કે સરલાને માનસિક દુઃખ અનુભવવું ન પડે. સરલાને વિશે આવા વિચાર થતા હતા ત્યાં તેમની ચિંતામાં વધારો કરતો નીચેનો પત્ર રમેન્દ્રને મળ્યો.

અલ્હાબાદ.

પ્રિય ભાઈ રમેન્દ્ર,

વિ. ત્હારા કાગળો મળ્યા. હમણાં અમૃતસર, કાનપુર, કાશી વગેરે સ્થળે ગયો હતો એટલે પત્રના ઉત્તર બરાબર લખાયો નથી. ત્યાંથી મ્હને તાવ લાગુ પડ્યો છે અને દરરોજ સ્નાનનાં ચાર ડીઝી રહે છે. સ્થવારમાં ઠીક હોય છે. સરોજનું પ્રભાકર જોડે નક્કિ થાય છે એમ ગુલાબભાભીના કાગળ ઉપરથી લાગે છે. હવે સરોજની આશા તદ્દન લુપ્ત થઈ છે. તું પણ મ્હને મળ્યો નહિ. આવતાં પહેલાં મળ્યો હતો તો હૃદયનો ભાર ઓછો થાત; આવવાના પાંચ છ દિવસ અગાઉ મળ્યો ત્યારે એકાદ એ

સાથે હતા એટલે કુટલીક સલાહ લેવાની હતી તે ન લેવાઈ. તે દિવસે ભોજન લેવા તું જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં રહેજ મળ્યા હતા એ. ખેર, જીવનમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવનાર એક પણ વસ્તુ નથી. આ તાવ અન્ત લાવશે અને સરોજનો રસ્તો ખુલ્લો થશે. પ્રભાકરના પત્ર આવે છે; હવે એ થોડા માસમાં આવશે. ન મળાયું એને, નહિ મળાયું ત્હને અને સરોજને તો મળાય જ કેમ? મંજુબહેનને મ્હારા પ્રણામ. એમને કદિ દુભવીશ નહિ. તાવ ઉતરે તો ત્યાં આવું ને? ત્યાં આવીને પણ શું કંઈ? ગુલાબભાભીને હેરાન કરવાં શા માટે? અહીં ધરપીતાલમાં પડીશ; બીલના રૂપીઆ થાય તો ધીરજભાઈના મનમાં ઉતરે તો પ્રીતમભાઈ મૂકી ગયા છે ત્હેમાંથી અપાવજે. રમેન્દ્ર! ત્હને અને પ્રભાકરને ન મળ્યાનો વસવસો રહેશે. ત્હારા અને સૌ. મંજુબહેનના હૃદયમાં મ્હારે માટે કાંઈ લાગણી હોય તો— અને ધાઈ છું કે તે અનન્ય છે—તો—

“થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્ર પટેથી જો હું,
કણે પડે ખપ્પર એ તુજ કોઈ કાળે,
એ આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે”*

લી૦

ત્હારો,

ઉષાકાન્ત.

આ પત્ર મળતાં જ રમેન્દ્ર અને મંજુનાં હૃદય દ્રવ્યાં:
“બહાલા! હું ત્હમને કહેતી હતી કે ત્હમે ઉષાકાન્તભાઈને

મળો. ન કરે નારાયણુ ને એમને કાંઈ થયું તો જીવતાં લગી ન મળ્યાનો ડાઘ રહી જશે !”

“ મંજુ ! ત્હારું કહેવું ખરું છે. શું ઉપાકાન્ત ચાલ્યો જશે ? ના, ના, એ બંને જ નહિ. એનું હૃદય આટલું કામળ હશે એ મ્હને ખબર નહિ. હું જાતે અલ્હાબાદ જઈશ અને મળીશ. મ્હારે માટે મ્હને મળવા માટે આટલો તલપાપડ થાય અને હું આનન્દ કઈ ? સરોજ ! સરોજ ! ત્હેં કેટલાને દુઃખી કર્યા ? ઉપાકાન્તનું મૃત્યુ ? અરે, એ વિચાર જ ગભરાવી નાંખે છે.”

“ ઉપાકાન્ત ! મ્હારા જીવનમાં અમૃત વર્ષાવનાર તું છે. મ્હારા હૃદયમાં શાન્તિ રેલાવનાર તું છે. તે દિવસ જમવા જતો હતો ત્યાર પછી નિરાંતે મળી શક્યો જ નથી ! હિન્દસેવક સમિતિ, જનસમાજની અને આનન્દની કેટલીક વાત અધુરી જ રહી છે. ભાઈ ઉપાકાન્ત ! ખાત્રિ રાખજે કે ત્હારા પછી મ્હારું કોઈ નથી. ત્હારી સાથે જ મ્હારી સર્વ વૃત્તિઓનો અન્ત આવશે. મંજુ ! બહાલી મંજુ ! ઉપાકાન્ત જશે તો એના જેવો બીજો ભાઈ, એનાં જેવું બીજું હૃદય ક્યાંથી લાવીશ ? બસ, જાઉં છું.” આટલું બોલી મંજુના ખોળામાં માથું મૂકી રમેન્દ્ર સૂતો અને શૂન્ય હૃદયથી આંખમાં આવતાં અશ્રુને ખાળતો વિચારમાં તક્લીન થયો.

“ બહાલા ! આમ ગભરાતા હોઈશું ? ઉપાકાન્તને મરી જશે. તાવ તો ઘણાંયેને આવે છે. એમનું હૃદય પોચું છે, સરોજનું કારણ બન્યું છે અને ત્હમે નથી મળી શક્યા એ લાગ્યું છે. ત્હમે અલ્હાબાદ જાઓ અને અહીં લઈ આવો; આપણે ત્યાં રાખી દવા કરીશું; વળી સરોજની ખરી સ્થિતિથી શિવ-

લક્ષ્મીમાશીને વાકેફ કરો જેથી કામ થાય. ત્હમે ગભરાવ ત્હારે અમારી શી સ્થિતિ ? ”

રમેન્દ્રે અસ્હાખાદ જવાનો ઠરાવ ક્યોં પણ જતાં પહેલાં ધીરજલાલ ગુલાબજીને મળવું જોઈએ એમ માની બીજે દિવસે ત્યાં ગયો. પણ કાંઈ ખાસ ખબર મળ્યા નહિ. ઉષાકાન્તના તાવની વાત ગુલાબને કરી પણ એણે માની નહિ. “અરે એ તો ઢોંગ! અહીં લગનમાં આવવું પડે એટલે જ્ઞાનું. સરોજ, સરોજ થઈ રહ્યું છે એટલે ત્યાં રહ્યા હશે. વિવાહ થાય એટલે ઉષાકાન્તને જૂદો કાઢું. સરોજ ધરમાં આવતી જતી થાય ને ઉષાકાન્ત પણ રહે એ મ્હને એના લક્ષણ ઉપરથી કાવે નહિ. ”

ધીરજલાલ—“ગુલાબ! ગુલાબ! તું શું બોલે છે? ક્યાં બોલે છે? ત્હેનું ત્હને ભાન છે? ઉષાકાન્તની વર્તણૂક વિશે જરા પણ બોલી તો ત્હારી વાત તું જાણી. એને તાવ આવતો જ હશે. આજ હું તાર કરી બાલકરામ મારફત ખબર પુછાવું છું. ”

રમેન્દ્ર તો ગુલાબવહુના શબ્દથી સ્તબ્ધ થયો હતો; હૃદયમાં મિત્રની લાગણીને લીધે ક્રોધ આવ્યો હતો. પણ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

અચાનક કારણથી એ ચાર દિવસ રોકાઈ રહેવું પડ્યું અને ઈન્દુ કાન્તિના સમ પછી તરત જ તાર આવ્યો. બય ભરેલી માંદગી વાંચી એ દિવસ પહેલો કેમ ન ગયો? એમ રમેન્દ્રને થયું અને ગુલાબ વધારે નરમ થઈ. રમેન્દ્રનો ઉષા-

કાન્તને અમદાવાદ સાવવા, અને તેની ખર્ચ સખવા વિનવવા સાગી.

રમેન્દ્રને Never part with a friend in sorrow ‘હિંચા મનથી-દિલગીરીમાં અથવા હૃદય શાન્ત ન થયું હોય તો આપણા સ્નેહીઓથી એકદમ છૂટા ન પડવું’ એ સિદ્ધાન્ત મનને દબાવવા સાગ્યો. ‘ઉપાકાન્તનું મ્હોં જોઈ શકીશ કે નહિ?’ ‘અને બાન હશે કે કેમ?’ ‘મ્હને ઓળખશે?’ એવા એવા વિચારો કરતો રમેન્દ્ર ગાડીમાં બેઠો અને આગળ પાછળ શું થાય છે તેનું તેને બાનપણ રહ્યું નહિ. ઉપાકાન્તની શ્રીક્રી મૂર્તિ, ઉપાકાન્ત ઠપકો આપતો હોય એવી છબી, ઉપાકાન્ત સ્નેહયુક્ત નમ્ર ચહેરાથી મળવા ઉત્સુક હોય એવું રૂપ રમેન્દ્રની દષ્ટિ આગળ તરવા સાગ્યાં.

રમેન્દ્રના ગયા પછી મંજુ અને સરલા એકલાં પડ્યાં; બન્નેના હૃદયમાં જૂદી જૂદી વૃત્તિઓ થતી હતી. ઉપાકાન્તને માટે મંજુ જીવ બાળતી હતી; ‘એમને કાંઈ થાય તો રમેન્દ્રનું કેમ?’ આ વિચાર થતાં સરલા તરફ નજર ગઈ-એ નિર્દોષ બાલાના ભવિષ્ય વિશે વિચાર થયો. ‘ઉપાકાન્ત જાય તો સરોજ પ્રભાકરને જ મળે તો પછી સરલાનું કાણુ?’

આ વિચાર થતાં જ મંજુ હૃદયને ઠપકો આપવા સાગી. ‘ઉપાકાન્તના મૃત્યુના વિચાર સાથે સરલાના સગ્નના વિચાર શા? પ્રથમ ઉપાકાન્ત પછી બધી વાત.’

સરલાએ ઉપાકાન્તના કાગળની વાત સાંભળી હતી; તાર વાંચ્યો હતો; રમેન્દ્ર અસ્થાબાદ ગયા છે એ જાણતી હતી.

એના હૃદયમાં પ્રથમ વિચાર સરોજના જ આવ્યા. ઉષાકા-
ન્તના અભાવે સરોજની શી સ્થિતિ? શું બીજને પરણશે ?
જે ઉષાકાન્ત માટે એને લાગણી હોય તો શિવલક્ષ્મીમાશીને
કહેવામાં શી શરમ? માત્ર લોકલાજ-શરમને માટે-સહેજ
ખોટું લગાડવાની બહીકે, ખોટું દેખાય એ બહીકે આખું જીવન
બગાડવું? ‘જીવન બગાડવું’ એ વિચારની સાથે પોતાનું જીવન
બગાડવાનો વિચાર સ્પુર્યો! ‘ઉષાકાન્તને કાંક થાય તો પછી
પ્રભાકર સરોજને જ પરણે. અને પછી મ્હારું કોણ? શું
સ્ત્રીથી કુંવારા ન રહેવાય? ગમે તેવાની સાથે પાનું પડે ત્હેના
કરતાં કુંવારા રહી સેવાસદનમાં જીવન ગાળું તો કેમ? હા! એ
જ! હવે બીજે શો ઉપાય? પ્રભાકર માટે સહેજ આશા હતી
તે ઉષાકાન્તના મન્દવાડથી નષ્ટ થઈ.’

બન્ને બહેનો આમ જૂદા જૂદા વિચાર કરતા રમેન્દ્રના પત્રની,
ઉષાકાન્તના શુભ સમાચારની વાટય જેતાં દિવસ વ્યતિત
કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મંદવાડ.

લલાટે રાખ કર તારો, પછી એ તાવ પણ પ્યારો.

—કલાપિ.

અરૂરીરામને ત્યાંના સ્નેહસંમિલન પછી ઉષાકાન્ત બીજે દિવસ બાલકરામને મળી આવ્યો પણ ‘હું એ ચાર ગામ જવા ધારું છું તે જઈ આવ્યા પછી આપને ત્યાં ઉતરીશ’ એમ કહી નિકળી આવ્યો. એ દિવસ અરૂરીરામની સાથે હિન્દસેવકસમિતિ વિશે કેટલીક વાતચિત કરી, દુકાળ વગેરે માટે ગુજરાતમાં કાગળ લખ્યું, રમેન્દ્રને દુકાળ ફંડ ઉઘરાવવા લખ્યું, પુનાની મુખ્ય ઓશીસમાં કરેલા કાર્યની નોંધ મોકલી ગામમાં ફરવા નિકળ્યો. ગંગા યમુનાનો સંગમ જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી પણ મોડું થવાથી બીજા દિવસ ઉપર મૂલતવી રાખ્યું; સ્ટેશન ઉપર ફરવા જવાની ઇચ્છાથી એ બાબુ ગયો ત્યાં સ્ટેશન પાસેની ધર્મશાળા આગળ એ ચાર ચોખ્ખા જવા હાથમાં ચોપડા લઈ તીર્થગોરો મળ્યા; ‘આપને ક્યાં રહેવું? જ્ઞાતિએ કેવા છો? જય ગંગા માઈ!’ કરી એની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. આ તીર્થગોરો જ્યાં સૂધી આપણું નામ, ઠામ, ન આપીયે ત્યાં સૂધી એટલા કનડે છે કે જાણે બગાઈઓ વળગી. બીજાં સર્વ સ્થળો કરતાં પ્રયાગ-અલ્હાબાદમાં તીર્થગોરોનું

બહુ જ જોર છે. આટલાં જ માટે અલ્હાબાદમાં તીર્થગોરોને સ્ટે-
શનની હદમાં આવવા દેતા નથી અને આવી-કોઈપણ ઉતારને
કનડતા માલમ પડે તો લેમનો સરકાર તરફથી ભારે દંડ થાય
છે. ઉષાકાન્ત ‘હું તીર્થસ્નાન કરવા નથી આવ્યો પણ બીજા
કામે આવ્યો છું. કાલ સહવારે તીર્થ ઉપર આવજો’ એટલું
કહી ચાલ્યો ગયો. સ્ટેશનપાસેની ધર્મશાળામાં લેની આસ-
પાસ રહેતાં સામાન્ય વર્ગનો લોકોમાં ફરી લેમની સાથે વાત-
ચિત કરી મુકામપર આવ્યો.

સહવારે પાંચ વાગ્યે ઉઠી અરૂરીરામની ગાડીમાં સંગમ ઉપર
ગયો. સહામેથી વિશાળ ગંગાજીનો જળરજસ્ત પ્રવાહ નજરે
પડ્યો અને ઉત્તરરામનાં ‘જય ભગવતિ ભાગીરથિ!’ ની
સ્મૃતિ થઈ. ગાડીમાંથી ઉતરી અરૂરીરામના માણસની સાથે
સંગમ તરફ ચાલ્યો. કિનારા ઉપર હજારો લોકો સ્નાનર્થે
ફરતા હતા; એમની ધાર્મિક ભાવનાઓનો લાભ લઈ બ્રાહ્મણો
ઠેર ઠેર દાન કરવા પાછ પૈસો નંખાવવા આગ્રહ કરતા હતા.
તીર્થગોરોએ પોતાના સાથરા તંબુઓ મ્હોટી ધજાઓ બાંધી ઠેર
ઠેર નાંખ્યા હતા. અને લશ્કરી કેંપની માફક પ્રત્યેક ગોરને
પોત પોતાની નિશાની હતી. કોઈની ધજા ઉપર ગણપતિની
મૂર્તિ, તો કોઈની ધજા ઉપર વિષ્ણુનું તિલક, કોઈની ધજા
ઉપર મોરનું ચિત્ર તો કોઈની ધજા ઉપર શંખ એવાં એવાં ચિત્રો
હતાં; બાવાઓ લાલજી, શાલિગ્રામની ન્હાની મ્હોટી મૂર્તિઓ
સ્થાપી કામ ચલાઉ મંદિરો ઉભાં કરી ધર્મને બહાને આજીવિકા
ઉત્પન્ન કરતા હતા; ડાબીબાજુ ગંગાજી અને જમણી બાજુ
કિલ્લો ઉષાકાન્તની નજરે પડતાં મુસલમાન બાદશાહના વૈભવ,

દીર્ઘદષ્ટિ અને ડહાપણુ વિશે માનવૃત્તિ થઈ. રસ્તામાં બાંધેલા ભોંયરા જેવા ખાડામાં સૂતા હરમાનની વિશાલ મૂર્તિ નજરે પડી. એ મૂર્તિની ભવ્યતાનો, એની ઉત્પત્તિનો વિચારે કરેછે ત્યાં તીર્થગોરો વળગી પડ્યા. ગામ ઠામ બતાવ્યું અને ગોરો ચોપડા ફીંદવા લાગ્યા. આખરે ‘મેર પંખવાળા’ તીર્થ-ગોરના ચોપડામાં પ્રીતમલાલના પિતાના અક્ષર, પ્રીતમલાલ, દયાકોરનાં નામ જોયાં. એ જોતાં જ જૂના સંસ્કાર નજર આગળ તરી આવ્યા અને માતાપિતા સાંભર્યાં. આ તીર્થના ચોપડા ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કેટલા કામના છે? એમના ચોપડા ઉપરથી અમૂક વંશોનો ઇતિહાસ જોઈતો હોય તો મળી આવ્યા વિના રહે નહિ; આ ગોરો જે કે લોભી હોય છે છતાં યજમાનને દરેક જાતની અનુકૂળતા, સગવડ કરી આપવામાં સંકાપ્ય કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ વીસમી સદીમાં જે કામ મ્હોટી મ્હોટી હોટેલો નથી કરતી તે કામ આ તીર્થગોરો કરે છે એ સર્વનો વિચાર કરતાં તીર્થગોરોનો ઉપયોગ સ્તુભજ્યો. પોતાના ગોર સાથે ગંગા યમુનાના સંગમ આગળ ગયો. કિલ્લાની દક્ષિણ બાજુથી યમુના આવતી હતી અને એ સંગમ ઉપર હજારો ન્હાની મ્હોટી હોડીયો ફરતી હતી. છુપી વહેતી સરસ્વતીનો જ્યાં સંગમ થઈ ત્રિવેણી સંગમ થતો હતો ત્યાં એકાદ બે હોડી હતી અને એમાં પતિપત્નીનાં યુગ્મો, વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો લોટે લોટે સ્નાન કરી નમ્ર ચિત્તે ઈશ્વરને સંભારી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની આશા રાખતાં હતાં. ઉપાકાન્ત તીર્થગોરની કિનારે બાંધેલી હોડીમાં દાખલ થયો. લુગડાં કાઢી સ્નાન કર્યું. ગોરે આજેલા દુધથી જળમાં અભિષેક કર્યો. ગંગા યમુનાના સંગમ આગળનો વિશાળ પટ, કાલિન્દીનાં કાળા જળના ગંગાજના

સ્વેતજળની સાથે ઓળખાઈ આવતા સંગમ ઉપર ઉગતા સૂર્યના કિરણોનો ઝગઝગાટ, કિનારા ઉપરથી આવતા શંખ, આરતિ, શ્લોક સ્તોત્રના નાદ, બાળુએ દૂર દેખાતાં ન્હાનાં ઝાડમાંથી દેખાતાં છાપરાં-બન્ને નદીઓનો દૂર સમુદ્રની માફકનો પ્રવાહ, પક્ષીઓનો કલરવ, મંદમંદ પવન અને સ્વચ્છ શીતલ પાણીના સ્પર્શથી ઉપાકાન્તનું હૃદય શાન્ત થયું અને ‘માદ્રી વિલાસ’ સરોવરમાં સ્નાન કરી નિકળેલા પાંડુરાજની માફક

“સ્નાનથી થઇને શાન્ત પડ્યો એ નિત્ય કર્મમાં;
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદુપ ધર્મમાં”*

‘આવા સ્થળે આવી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરતાં કેમ સંકેત આવતો હશે? આવા સ્થળનું વાતાવરણ જ-આવા સ્થળનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જ મનુષ્યને નમ્ર બનાવવા-ધૈર્યનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા બસ છે તો પછી સ્નાનનું શું પૂછવું? ખેલા હાઇકોર્ટના જડજમાં, પણ નર્મદાની પવિત્ર નદીમાં, પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પથર સાથે અથડાતા પાણીના ખળખળાટ, શીત પવને અને ચારે બાજુની સૃષ્ટિ શોભાએ, નિરક્ષર મનુરના માથા ઉપરની પેટી નાંખી ‘જય મા, જે નર્મદા માણ’ કરી માથા ઉપર ને આંખે પાણી લગાડવાના ચાળા, ધૈર્ય પ્રત્યેનો ભાવ ઉત્પન્ન કરાવ્યો તો પછી બીજાનું શું પૂછવું! આવા સ્થળે શુભ મુહૂર્તે દેવો ન્હાવા આવે છે એ આપણી કથા હું ખોટી નથી માનતો! દેવો આવતા હોય વા નહિ પણ આપણાં હૃદય-આપણા આત્મા પળવાર તો દિવ્યાંશી બને છે જ; સ્નાન કરી ધૈર્યનો

વિચાર થાય છે જ. અને જોટલા વખત આપણામાંથી દુષ્ટ વાસના દ્વર થઈ તેટલી ઘડી તો આપણે દેવ જ. એવા પવિત્ર વિચારો વર્તનની સાથે આપણામાં સતત રહે એટલે આપણે દેવ. ઉપાકાન્ત ન્હાઈ લુગડાં બદલી હોડી ઉપર જ નદી તરફ-સંગમ તરફ જોતો બેઠો અને સંગમ અન્દર કુદતાં માંછલાં, સૂર્યના કિરણોનાં પ્રતિબિમ્બ, ઉપર ઉડતાં પક્ષી, જેમ જેમ જોતો ગયો તેમ તેમ ત્હેનું હૃદય વધારે પ્રકુલ થતું ગયું, વધારે ઉદાત્ત થતું ગયું અને આવે સ્થળે નિત્ય સ્નાન કરવાનું હોય તો જરૂર માનસિક શાન્તિની સાથે શારીરિક સ્પૃતિ જણાય એમ ધાર્યું. માત્ર દેખાવ જોવાની જ ઇચ્છાથી પૂર્વે બદલે પશ્ચિમ તરફ મ્હોં ફેરવ્યું તો કિલ્લામાંના એક છબ્બમાંથી એક લશ્કરી ઈંગ્રિજ અમલદાર પોતાની પત્નીસહ નદી ઉપર ન્હાતાં ઘોતાં લોકને જોતો હતો. પત્નીના હાથમાં દશ બાર મહિનાનું બાલક સહવારના પવનથી ખુશખુશ થઈ કુદતું હતું. ઉપાકાન્તની નજર ચમુના નદીના કિનારે આવેલા કિલ્લાના એક છબ્બમાં ગઈ. ત્યાં એક ગૌર વર્ણની બાલા ન્હાઈ ઘોઈ કપાલમાં કંકુના ચાંદલો કરી ઉભી હતી; પહેરવેશમાં કબ્બો અને લાલ સાળુ હતો. પૂર્વાભિમુખી ઉભી હતી અને હાથમાં તાસક લઈ ઉગતા સૂર્યની પૂજા કરી, આખા જગતને પ્રવૃત્ત કરનાર સવિતાને, પવિત્ર ગંગાને અને તે સર્વના પણ અન્તરમાં રહી દોરી ખેંચનાર ઇશ્વરને, પ્રેમભર માથુ નીચું કરી પ્રણામ કરતી હતી; આ બાલાના ચહેરા ઉપરથી શાન્તિ, ધીરતા અને શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. ઉપાકાન્ત દૂરથી ઓળખી ન શક્યો પણ ગુજરાતી વેશમાં આ કોણ છે એમ સહજ શંકા થવાથી,

નવામિંદુકલાં લોકઃ કેન માવેન પશ્યતિ ॥ એમ માની તીર્થગોરને પૂછ્યું. એનો ઉત્તર મળ્યો કે, “એ બાલકબાલુની સરોજ બહેન છે. દરરોજ આ વખતે સૂર્યપૂજા અને ગંગાપૂજા કરે છે. કિલ્લાના પાછલા બારણાથી આવી બહુ જ બહેલાં સ્નાન કરી જાય છે.”

‘શું સરોજ! અહીં પણ સરોજ! સહવારમાં બહેલી ઉડી આ કાર્ય કરે છે! સરોજ! સરોજ! તું મ્હારી પાછળ કેમ પડી છે? તું જાણે છે કે ત્હારા વિચાર-ત્હારી દૃષ્ટિ માત્ર મ્હને કેટલો હેરાન કરે છે? સ્નાન ક્યાં પછી મ્હારી સર્વ ચિંતાઓ જતી રહી હતી તે પાછી સતેજ થઈ! સરોજ! શું તું પ્રભાકરને ચાહ્ય છે? શું તું એની થઈશ? રમેન્દ્ર! તું આવો કેમ થયો? ત્હારો પત્ર જ નહિ? પ્રભાકર! સરોજ માટે તું મ્હને હકીકત પૂછે પણ હું શી રીતે કહી શકું? આ સર્વ મ્હને વિના કારણે ગ્લાનિમય બનાવે છે.’

‘કાંઈ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં
ને કેં તેથી વધુ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં.’ *

‘ના, ના, સરોજ પોતાનું ભવિષ્ય જાણતી જ નહિ હોય. રમેન્દ્ર અન્યના સહવાસમાં મ્હને ભૂલે એમ નથી. એનો સ્નેહ પણ જૈનન્ય જ છે. પ્રભાકર ખરી હકીકત જાણતો જ નથી, નહિ તો અમારા કલ્યાણગ્રામમાં આ કલેશ, આ ચિંતા શી?’

ઉપાકાન્ત પરવારી સરોજના વિચાર કરતો અશ્રીરામની ગાડીમાં ઘેર આવ્યો અને બપોર પછી સ્હાંજના પાંચ વાગ્યાની

ગાડીમાં અમૃતસર જવા નિકળ્યો. અમૃતસર રહવારમાં પહોંચ્યો. સ્ટેશન ઉપર અરૂરીરામના એક સ્નેહી હુરદયાલસિંહ આવ્યા હતા; હુરદયાલસિંહને ત્યાં જ ઉપાકાન્તે મુકામ રાખ્યો હતો. હિન્દુસેવક સમિતિની શાખા માટે પહેલેથી જ પત્ર વ્યવહાર ચાલ્યો હતો એટલે એ વિશે બહુ કહેવાનું નહોતું. એકાદ બે સભ્ય ઉત્સાહી સદ્ગૃહસ્થો અને યુવકોને મળ્યો અને એ દિશામાં વાસ્તવિક કેટલું કામ થયું છે અને થઈ શકે એમ છે તેની તપાસ કરી. હુરદયાલસિંહની વગથી એક અનાથાશ્રમ, તથા કન્યાશાળા ઉઘાડવામાં આવ્યાં હતાં; યુવાનોને ન્હાન-પણથી જ હુરદ્વારના ગુરૂકુળમાં મોકલી દેવામાં આવતા. જેઓને આર્યસમાજના સિદ્ધાન્ત રચિકર નહોતા તેમને માટે નવી જ પ્રબળકીય નિશાળ સ્થાપવામાં આવી અને ત્યાં હિન્દુના વાતાવરણ મુજબ યુરોપીય અને અત્રેનું મિશ્ર શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું; રોમ, ગ્રીસ, ઈંગ્લાન્ડના ઇતિહાસની સાથે દેશમાં હાલમાં શું શું ચાલે છે તેનું યોગ્ય જ્ઞાન અપાતું એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય વર્ગની પ્રત્યેક તરેહની સ્થિતિ ઉત્તર કરવાનું કામ આ સમિતિએ લીધું હતું; ઉપાકાન્તના આવ્યા પછી જ આ સમિતિએ ખરેખર કામ હાથમાં લીધું, સમિતિની અન્દર કામ કરનારાઓ ઉમંગથી, પોતાને માટે જ કરતા હોય એમ કામ કરતા હતા અને તેને લીધે જ પરિણામ સંતોષકારક આવતાં.

બે ચાર દિવસ કર્તવ્યપરાયણ રહી હુરદયાલસિંહની સાથે ઉપાકાન્ત શિખદેવાલય જોવા નિકળ્યો. અમૃતસરના શિખ-મંદિર, સૂવર્ણમંદિરમાં જતાં પહેલાં ઊંચા ઓટલા ઉપર એક મુશોભિત ટાવર આવી રહ્યો છે. એ ઓટલા ઉપરથી નજર

કરતાં એક વિશાળ તલાવ નજરે પડયું. તલાવની ચારે બાજુ છોખંધી લગભગ બે ગાડીએ જાય એટલી છોખંધી છે. અમૃત-સરમાં ગામના લોકો ઘણુંખરું સાંજરે અહીં જ ફરવા આવે છે; ગામ બહાર વિશાળ અને ભવ્ય બગીચો છે પણ તેનો ઉપયોગ દેશી કરતાં પરદેશી વિશેષ કરે છે. તલાવ ઉપર આવતાં જ વચમાં શિખનું સૂવર્ણમંદિર અસ્ત થતાં સૂર્યના કિરણે ઝગમગતું જણાયું; અને દિવ્ય તેજથી ચર્મચક્ષુઓ અંજનવા લાગી. તલાવ ઉપર શિખ સ્ત્રીપુરુષો જ ફરતાં એમ નહિ પરન્તુ અન્ય વર્ણના યુવાનો પણ ફરતા હતા. છોખંધી ફરતી નહાની મોટી ગલીઓ એટલી હતી કે તેનો દુરોપયોગ પણ થતો હશે એમ ત્યાં ફરતાં યુવાનોની આંખો ઉપરથી શંકા થઈ. કાઈ સુખંધીદાર ફૂલો ગળરો વેચનાર માલણો, સૂવર્ણમંદિરની છબીઓ વેચનાર છોકરાઓ મારફત અન્નદાનાં સ્ત્રીપુરુષો વાર્તા વિતોદ્ધ કરતાં હતાં.

આજ શિખનો મહાન દિવસ હતો. સૂવર્ણમંદિર ઉપર તેમ જ આખા તલાવને ફરતા દિવા કરવાની ગોઠવણ થતી હતી; હુરદયાલસિંહ અને ઉષાકાન્ત શિખ મંદિરમાં પેઠા. મંદિરની અંદર મધ્યમાં ‘ગ્રન્થ સાહેબ’ હતા. તેની આગળ યાજ્ઞ પહેલવાન ધર્મચુસ્ત શિખો માથાના ફેટા ઉપર, હાથમાં સોખંડના કડા પહેરી, સિતાર, મૃદંગ અને સારંગીની સાથે કબીરનાં પદ ગાતા હતા અને હજારો ભાવિકોનો સાંભળી કર્ણને પાવન કરતા હતા. હુરદયાલસિંહ તથા ઉષાકાન્ત શિખધર્મની, શિખ સ્ત્રીપુરુષોના બલની, તેમના સૌન્દર્યની, તેમના આચાર વિચારની, તેમના રાજકીય વિચારની વાતો કરતા કરતા મંદિર બહાર નિકળ્યા. અને રાત્રિ થઈ જવાથી

ધર તરફ વળ્યા. તલાવની છોઅંધ ઉપર ન્હાના બાળકો દોડતાં હતાં, રમતાં હતાં; આ બાલકોમાં એક ગૌરવદનનો ન્હાનો છોકરો ત્હેની માતાની આંગળીએ વળગી ચાલતો હતો; અને માતા પાસે દોડવાની રજા માગતો હતો. ‘પડી જવાય, છો ઉપર લપસી જવાય’ એ ખ્હીકથી તે ત્હેના બ્હાલા બચ્ચાને રજા નહોતી આપતી. આખરે બાળહઠ વધારે શક્તિવાન થઈ અને અન્ય છોકરાંની સાથે આ બાલકે પણ દોડવા માંડ્યું. આગળ દોડતાં એક પાણી ભરી નિકળતી સ્ત્રીની સાથે આ બાલક અથડાયો અને ત્હેની અડકથી પગથીઆં ઉપર ગોલટીયો ખાતો તલાવમાં પડ્યો. પડતાંની સાથે ત્રાસ વર્તી રહ્યો અને ધડીભર થું કરતું તે ક્રોધને સુઝે તે પહેલાં હુરદયાલસિંહ અને ઉપાકાન્ત છોકરાંને બચાવવા દોડ્યા. આ તલાવ પવિત્ર મનાતું હોવાથી ત્હેના કિનારા ઉપર પણ જોડા પ્હેરી ફરાતું નથી. અને તેટલા માટે જ ટાવર પાસે જોડા, બુટનો ગંજ આખો દિવસ પડેલો માલમ પડે છે એટલું જ નહિ પણ એકાદ બે જાણુનો નિર્વાહ જ બુટ સાચવવામાંથી થાય છે. હુરદયાલસિંહ અને ઉપાકાન્ત દોડી તલાવમાં પડ્યા. હુરદયાલસિંહને આ તલાવ જાણીતું હોવાથી છોકરાને ખોળી કહાડતાં બહુ મુશ્કેલી ન નડી. ઉપાકાન્ત ફાંફાં મારી ખ્હાર નિકળ્યો; હુરદયાલે છોકરાને ઉપાડી સેવા ઉપાકાન્તને કહ્યું. બેશુદ્ધ થયેલા બાલકને એક હાથમાં લઈ ટાઢથી થર-થરતો ઉપાકાન્ત પગથીયાં ચ્હડવા લાગ્યો ત્યાં ત્હેનો પગ લપસ્યો. સદ્ભાગ્યે પેલા બાલકને એક શિખ સદ્ગૃહસ્થે લઈ લીધો પણ ઉપાકાન્ત પડ્યો; પડતાંની સાથે જ તલાવના પગથીયાંનો એક

પથ્થર માથામાં વાગ્યો અને લોહી વહેવા લાગ્યું. હુરદયાલ-
સિંહ બીને ને બીને લુગડે ઉપાકાન્ત પાસે આવ્યો. પરન્તુ
ઉપાકાન્તને સખ્ત વાગેલું હોવાથી એશુદ્ધ પડ્યો હતો અને
માથામાંથી લોહી વહે જતું હતું. હુરદયાલસિંહ પોતાના
માણસ પાસે ઉચકાવી ગાડી મારફત ઘેર લઈ ગયો અને તરત
જ દાકતરની સારવાર હેઠળ મૂક્યો. રાત્રિના નવેક વાગતાં
ઉપાકાન્તને કાંક ભાન આવ્યું. માથાનું દરદ કાંઈક મી લાગ્યું
પણ તે સાથે તાવ શરૂ થયો. ‘વાગ્યાનો તાવ છે ને બીજો
દિવસે ઉતરી જશે.’ માની અમૃતસર રોકાયો. એક દિવસ
સાં રહ્યું એટલે લાંથી ખહારોખહાર કાશી અને લકનૌ ગયો.
એ બન્ને લાંબી મુસાફરી અને રસ્તાની અથડામણથી તાવ પાછો
શરૂ થયો. દિવસે દિવસે તાવ વધવા માંડ્યો. એટલે ઉપા-
કાન્ત હિંમત હારી અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં અરૂરીરામને ત્યાં જ
મુકામ કર્યો. ‘તાવ ઉતરી જાય તો અમદાવાદ જાઉં.’ એ
પ્રત્યક્ષાથી એકાદ એ દિવસ વ્યતીત કર્યા પણ તાવની સાથે જ
અશક્તિ વધી. આ જ અરસામાં તહેલે રમેન્દ્રને કાગળ
લખ્યો; શિવલક્ષ્મીને તાવની ખબર પડતાં જ આગ્રહ કરી
ઉપાકાન્તને પોતાને ત્યાં લઈ ગઈ.

ગંગાજી ઉપર પડતા એક હોલમાં ઉપાકાન્તનો ખાટલો હતો.
ખાટલાની પાસે ટેબલ ઉપર દવાની શીશી, ખારી ખાટી કાળી
દ્રાક્ષ નારંગી વગેરે તાસકમાં હમેશાં તૈયાર રહેતું; બાલકરામ
દિવસમાં એ ચાર વખત ખબર કહાડવા આવતાં; શિવલક્ષ્મી
બપોર ત્યાં જ ગાળતી અને ઉપાકાન્તને જે કાંઈ પીવાનું,
મમરા, પુરી, મેવો જોઈએ તે સરોજ હાજર કરતી. લક્ષ્ક-

રનો ડૉક્ટર દિવસમાં બે વખત ખખર કહાડી જતો અને અરૂરીરામ તેમ જ અલ્હાબાદના ધણાખરા સભ્ય ગૃહસ્થો જેમને ઉપાકાન્ત બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો તેઓ સર્વે ખખર કહાડી જતા.

ઉપાકાન્તને બેવડું દુઃખ થયું હતું. તાવના દુઃખ ઉપરાન્ત સરોજની હાજરી શાન્તિની સાથે ઉદ્વેગકારક થઈ પડી હતી. સરોજ ઉપચારિકા તરીકે એટલી તો સેવા ઉઠાવતી કે ઉપાકાન્તને દુઃખમાં કાંઈ શાન્તિ વળતી હોય તો તે સરોજની જ; પરન્તુ સરોજ મ્હારી નથી એ વિચાર ત્હેનું લોહી બાળી નાંખતો.

દવા ચાલુ જ હતી; શિવલક્ષ્મી, બાલકરામ દવા માટે ખોરાક માટે સર્વ સગવડ કરી આપતાં હતાં; સરોજ ઉભીને ઉભી રહેતી પણ ઉપાકાન્તનો તાવ ગયો નહિ. બેભાન થતો ગયો. ગાંડુ ઘેલું લવવા લાગ્યો. અને તાવ ચાર ડિગ્રી થવા માંડ્યો; રહેવા લાગ્યો. ‘એના માબાપને બોલાવવા હોય તો બોલાવો’ એવું દાકતરે કહ્યું ને સરોજના હોશકોશ ઉડી ગયા. ‘શું ઉપાકાન્તને નહિ મટે? મ્હારે જ એમની ચાકરી કરવાની આવી અને તે પણ આમ? શિવલક્ષ્મી ન હોય ત્યારે સરોજ ઉપાકાન્તના ખાટલા પાસે ઉભી રહેતી; મીનીટોની મીનીટ એકી ટશે ઉપાકાન્તના ફિક્કા ચહેરા તરફ જોઈ રહેતી; અને કવચિત્ આંખમાંથી અશ્રુ પણ નિકળતાં. ઉપાકાન્ત આ સર્વ નિહાળતો. અર્ધ બાનમાં હોવાથી કહી શકતો નહિ પણ હાથ લાંબો કરી, સરોજનો કોમળ હાથ ધગધગતા કપાળ

ઉપર ઝુકી. ‘લલાટે રાખ કર તારો, પછીએ તાવ પણ ખારો’ એમ લવતો;

બાલકરામનો તાર પહોંચતાં જ રમેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો અને મિત્રને જોયો. રમેન્દ્ર આવ્યો તે વખત ઉષાકાન્તની આંખ્ય ઉઘાડી હતી પણ ભાન નહોતું; તાવ જરા પણ ઉતર્યો નહોતો. દવા દુધ માત્ર સરોજ જ પાઈ શકતી; ડૉક્ટરો આવી ગયા ‘બે ચાર દિવસમાં દવાની ટીકકી લાગે તો ઠીક નહિ તો આશા નથી.’ દાકતરના આ શબ્દોએ શિવલક્ષ્મી અને બાલકરામને ખિન્ન કર્યા; રમેન્દ્ર અને સરોજનાં તો જીવ શૂન્ય બનાવી દીધા. ઉષાકાન્ત શાન્ત હોય એમ તાવથી ફડફડતો અર્ધ ભાનમાં પડ્યો હતો; સંગમનો ધુધવાટ સંભળાતો હતો; બહારીના બારણા ઉપર પોપટયુગ્મ વિનોદ કરતું હતું; હમણાં જ સંધ્યાકાળ પડી હોય એમ લાગતું હતું; સરોજ બહારી પાસે નિત્યની માફક ઉષાકાન્તની પાસે ઉભી હતી; બીજી બાજુ ખાટલા ઉપર રમેન્દ્ર ખિન્ન હૃદયે ઉષાકાન્તની છાતીએ હાથ ફેરવતો હતો ત્યાં ઉષાકાન્ત એકદમ લવવા લાગ્યો. “સરોજ ! સરોજ ! અમારા કલ્યાણગ્રામમાં કલેશ ઉત્પન્ન ન થાય એટલા માટે હું જાઉં છું. તું મ્હને મુંબાઈ શું કામ મળી ? જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તું નજરે પડે છે ! તારા હાથની દવા ! તારી પૂરી ફરી ફરીને આપ્ય. કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો ? હાથ ! હાથ ! આવો તાવ રોજ આવજો; પ્રભાકર સુખી થશે ! દયા બ્હેન ! હું આવું છું હો ! તમારી પાસે જેવું સુખ છે તેવું અહીં નથી. તમારા ગયા પછી મ્હારું કાઈ રહ્યું નથી. સરોજને મ્હારી ધારતો હતો પણ ગુલાબમાલી આડે આવ્યાં. પ્રભાકર એકલો

મૂકી નાશી ગયો. રમેન્દ્ર ! હા. મ્હારો હતો. છે પણ મ્હને મળ્યો જ નહિ. મ્હને કોણ મળે ? જ્ઞાતિભોજનમાં જતાં જતાં છેલ્લા નિરાંતે મળ્યા એ જ. હોય ! બલે એ સુખી રહે પણ હું તો ત્હમારા-ત્હારા-સરોજ ત્હારા, પ્રભાકર ત્હારા ને રમેન્દ્ર ત્હારા સ્નેહ ખાતર જ મરું છું. ત્હમે જ મ્હારું ખુન કરો છો ! ઇશ્વર કલ્યાણ કરે. રમેન્દ્ર ! આવ્યો. આવ્ય, ભેટવા દે ! હાશ ! ત્યારે આટલા દિવસ ક્યાં છુપાઈ ગયો હતો ? મંજુબહેને ન આવવા દીધો ? મ્હારા માટે જોવો ભાવ છે તેવો ખીજા માટે નથી તે હું જાણું છું ! સરોજ ! ત્હારો હાથ તો કપાળે જ રહેવા દેજે ! પ્રભાકર ! તું સરોજને સુખી કરજે હોં !” આમ બડબડતો ઘડીકમાં રમેન્દ્રને ભેટતો હોય તોય તેમ, ઘડીકમાં ત્હેના ખોળામાં માથું મુકી રડતો હોય તેમ ઉપાકાન્ત કરવા લાગ્યો. રમેન્દ્રને ભેટતો સરોજનો હાથ લેતો પણ તે સરોજ છે કે રમેન્દ્ર છે તે ઓળખતો નહિ.

સરોજ પંખો નાંખ્યા કરતી હતી; એક હાથ ત્હેના કપાળે હતો અને નિસ્તેજ રહેરે, આંખમાં અશ્રુ સાથે જોયાં કરતી હતી. “આ શું ! ગુલાબભાભી આડે આવ્યાં એ શું ? પ્રભાકર ! સરોજને સુખી કરજે એમ કેમ બોલે છે ? શું ઉપાકાન્ત જશે જ ? કેવી રીતે એમનો તાવ ઉતારું ? જો મ્હારો હાથ કપાળે રાખવાથી શાન્તિ વળતી હશે તો હું દિવસ ને રાત્ર તેમ કરવા તૈયાર છું. રમેન્દ્ર ! બહેનને બોલાવું ? ડોક્ટરને બોલાવો ! આ જ એમ કેમ છે ?”

સરોજના કહેવા ઉપર ખીલકુલ લક્ષ આપ્યા વિના રમેન્દ્ર ઉપાકાન્તની છાતીએ હાથ ફેરવતો હતો; હું રોષિ તો સરોજ

વધારે ગભરાશે એ બહીકથી જ છાતીનાં દુખો કહાડી શક્યો નહોતો. “ઉપાકાન્ત ! ઉપાકાન્ત ! ત્હે શું આટલા માટે જ મહારી જોડે સ્નેહ બાંધ્યો ? નિઃસ્વાર્થપણે ન્હાના મ્હોટાનો વિચાર ક્યાં વિના કેવળ અન્તરની લાગણી દર્શાવી તે આટલા માટે ? હું કેવો મૂર્ખ ! ત્હને મળ્યો જ નહિ. આજ મળીશ, કાલ મળીશમાં ગયું. હું બીજાને આટલા સ્નેહ પછી ચાહી શકું ? કદિ નહિ. પ્રથમ તું ને પછી મંજુ. એ શિવાય મ્હારું અન્તરનું સ્નેહી કોઈ નથી. પણ એ બધું શા કામનું ? મ્હારું હૃદય ત્હને શી રીતે બતાવું. ઉપાકાન્ત ! જો તું એક વખત ઉઠે તો હું કહેવો છું તે બતાવું ! ઉપાકાન્ત ! ટુંક સમયમાં તું કેટલાંને પ્રિય થઈ પડ્યો ? સરોજને, પ્રભાકરને, મ્હને રઝળતાં મૂકી જવા બેઠો છે ? એકલાં મૂકી કોઈ દિવસ ગયો નથી ને આજે જઈશ ? મંજુ બીચારી કેટલી દુઃખી થશે. હિન્દ સેવક સમિતિના સભાસદો ત્હારા જેવો બીજો માણસ ક્યાંથી લાવશે ? ત્હારો મંદવાડ સાંભળી અહીંના હજારો ગરીબો બારણે આવી ત્હારી બબર પૂછાવે છે અને આરામ કરવા ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે. એક વખત તો બાનમાં આવ્ય ! જેથી હું અહીં આવ્યો છું તે બબર પડે. બેલાન અવસ્થામાં બેઠે છે તે કરતાં સાવધપણે બેટી લે ! હો ઇશ્વર ! મ્હારો ઉપાકાન્ત ! આમ ચાલ્યો જશે ? હું શું કરું ? એક વખત સાંજે થાય તો મહારી ભૂલો માટે ક્ષમા માગું અને કદિ પણ મળ્યા વિના રહું નહિ પણ એ દિન ક્યાં ? ઉપાકાન્ત ! તુંજ મ્હારું સર્વસ્વ છે !

“હૈયું હતુમાનનું ચીરું, નિહાળી રામની મૂર્તિ;

હૃદય મ્હારું ચરીસો છે, ઉઘાડી તું બલે જો તે. *

“એને શાન્તિમાં લાવવા શો ઉપાય કરવો ? હા, એક છે. જો આમને આમ પંદર દિવસ કાઢે તો ? લાવ પ્રભાકરને તાર કડું. કાગળ લખું ? કાગળ તો લખ્યો છે. હકીકત લખી છે હવે તાર કડું.” આમ રમેન્દ્ર વિચારતો હતો ત્યાં ઉપાકાન્ત એકદમ શાન્ત થઈ પડ્યો. આંખો બંધ કરી. સરોજ અને રમેન્દ્ર એકી વખત ઉપાકાન્ત ઉપર માથું નાંખી પડ્યાં અને રોવા લાગ્યાં. આ બેમાંથી એકઢેને પોતાનું-પોતાનાં શરીરનું ભાન નહોતું. ત્યાં શિવલક્ષ્મી દાખલ થયાં.

“સરોજ ! રમેન્દ્ર ! આ શું ? શું છે ? આમ કેમ એના ઉપર પડ્યાં છો ? એને કેમ છે ?”

“એન ! મહને સ્હમજણ પડતી નથી. હું ગભરાઈ ગઈ છું. એ બોલતા ચાલતા નથી માત્ર ‘લલાટે રાખ કર તારો’ ક્યાં કરે છે.”

“માશી ! ઉપાકાન્તે આજ સૂધી મહને ઓળખ્યો નથી અને આજે તો બહુ જ લવવા માડ્યું હતું. હમણાં એકદમ શાન્ત થઈ ગયા છે. માથે તાવ ચ્હડી ગયો છે અને એમની આંખ જોતાં ચિહ્ન સારા ન લાગવાથી હું ગભરાયો. માશી ! શું તારે ઉપાકાન્ત .....” આટલું કહેતાં રમેન્દ્ર ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યો. અને સરોજ લુગડાનાં છેડાથી આંસુ લહોતી ગઈ તેમ તેમ વધારે આંસુ પડતાં હતાં.

“સરોજ ! રમેન્દ્ર ! આમ ગભરાવ નહિ. ઉપાકાન્ત માટે મહને કેવી કેવી ઉમેદો હતી ? આજ સઘળી નષ્ટ થવા બેઠી છે. જા, જઈ એમને બોલાવી લાવ અને ડૉક્ટરને બોલાવવા માણસ મોકલ !” સરોજ ઉપાકાન્તને કેમે કરે મટે છે એ વિચારે એકદમ દોડી. રમેન્દ્ર અને શિવલક્ષ્મી ઉપાકાન્તની પાસે ડૉક્ટરની વાટચ જોતાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પ્રભાકર.

The noblest minds their virtue prove,
By pity, sympathy, and love ;
These are feelings truly fine,
And prove their owner half-divine. *—Cowper.

પ્રોફેસર યુની ઘરની સ્થિતિ બહુ સારી હતી અને સાયન્સનો અભ્યાસ કરી હિન્દુસ્થાનનો કાંઈ અનુભવ લેવા આવ્યો હતો; ગુજરાત કૉલેજમાં જેટલો વખત રહ્યો તેટલા સમયમાં તહેણે વિદ્યાર્થી તેમ જ બીજાની પ્રીતિ સારી સંપાદન કરી હતી; એનું શિક્ષણ જેટલું સુરસ અને ઉત્તમ હતું તે જ પ્રમાણે તહેનો હિન્દવાસી પ્રત્યે પ્રેમ હતો. રજા દરમિયાન હિન્દુસ્થાનની જૂદી જૂદી જગાઓ જોઈ આવ્યો હતો; દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં ભાગ લેતો એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય સલાહ આપતો. પ્રભાકર ઉપર તહેની ખાસ પ્રીતિ હતી. પ્રભાકરની બુદ્ધિ, સાયન્સ પ્રત્યેની તહેની અભિરૂચિ જોઈ ઈંગ્લાન્ડ જઈ અભ્યાસ કરી આવે તો દેશને વધારે લાભ છે એમ માનતો હોવાથી ઈંગ્લાન્ડ જવા પ્રભાકરને વખતો વખત સૂચવતો; પ્રભાકરની જ્ઞાતિમાં

* ઉદાત્ત વૃત્તિના મનુષ્યો દયા, અનુકંપા અને સ્નેહથી પોતાના સદ્ગુણો પ્રદર્શિત કરે છે. આ આ જ વૃત્તિઓ સત્યતઃ ઉત્તમ છે અને આ વૃત્તિઓવાળા મનુષ્ય અરધા દેવ છે એ સૂચવે છે.—કાઉપર.

યુરોપ જવામાં હવે એટલો બધો વાંધો રહ્યો નહોતો છતાં આપણાં માળાપો આપણને વેગળા કાઢતાં કેટલા સંક્રાંચા છે તે ક્યાં અનુભવ નથી? પ્રભાકરે આડકતરી રીતે ધીરજલાસને, ગુલાબને પૂછેલું પણ 'ના' થયેલી. પ્રો. પ્યુને ઈંગ્લાન્ડ જવાનું થયું અને પ્રભાકરને પોતાને ખર્ચે ઈંગ્લાન્ડ લઈ જવા ઇચ્છા દર્શાવી. પ્રભાકર ઈંગ્લાન્ડ જવા તૈયાર થયો અને ખહારોખહાર ઘેર ખર્ચ કર્યા સિવાય સ્ટેશન ઉપર જઈ પ્રો. પ્યુની સાથે મુંબઈ ગયો. મુંબઈ જતાં બે ચિઠ્ઠીયો મોકલી હતી તે સુવિદિત છે. મુંબઈ બંદર ઉપર સરોજને જોઈ, ઝોળખી પણ પકડાવાની ખીકે બોલ્યો નહિ. ઉપાકાન્ત મોડો પડ્યો એટલે મળી શક્યો નહિ. એડન જઈ તાર કયોં લારે જ ધીરજલાલ વગેરેએ જાણ્યું. ગયા પછી ગુલાબે કહ્યું કે 'કહીને ગયો હતો શું? અમે રજા ન આપત?' થોમસ કુક એન્ડ સન્સ મારફત પ્રભાકરની ટપાલ જવાની હતી. પ્રો. પ્યુની ઇચ્છા-નુસાર કેમ્બ્રીજ પાસેના ન્હાના ગામડામાં પ્રો. પ્યુને ઘેર જ થોડા દિવસ રહ્યો. કેમ્બ્રીજ કૉલેજમાં સાયન્સ ક્લાસમાં દાખલ થયો. ઈંગ્લાન્ડ અને હિન્દુસ્તાનની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં, શિક્ષણની અનુકૂળતામાં, પરીક્ષામાં, ફેરફાર જોયો. કેલવણીમાં હિન્દુસ્તાન બહુ જ પછાત છે એમ એની ખાત્રી થઈ. આપણા વિદ્યાર્થીઓ યુરોપના વાતાવરણમાં રહે, યુરોપની પદ્ધતિનું શિક્ષણ લે તો યુરોપીઅન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ચડી જાય એમાં સંદેહ નહિ એમ જણાયું. રજામાં પ્રો. પ્યુની સાથે સાથે ઈંગ્લાન્ડના લોકોના સહવાસમાં આવ્યો અને ઈંગ્લાન્ડ વિશેનો, એમની સાંસારિક સ્થિતિનો મોહ નષ્ટ થયો. કેલવણીના પ્રભાવે કેટલી રૂઢીઓમાં, કેટલા બહેમોમાં, કેટલાક વિચારોમાં ફેર કરીયે

તો હિન્દુસ્તાનના રીત રીવાજો, હિન્દુઓની સાંસારિક પદ્ધતિ વધારે સુખમય, શાન્તિપ્રદ છે અને અનુકરણીય છે એમ લાગ્યું. કર્તવ્યબુદ્ધિ, નિયમિતતા, સ્વચ્છતા, શારીરિકબલ અને ફલવણીમાં આપણે એમની પાસે બહુ શિખવાનું છે. પ્રભાકર આ સર્વે નિહાળતો અને નવરાશે ' ઇસ્ટ અને વેસ્ટ ' તેમ જ ગુજરાતી માસિકોમાં પોતાનો અનુભવ લખી મોકલતો. કેમ્બ્રીજમાં પારસી, અંગાળી, મદ્રાસી, પંજાબી, દક્ષણી, ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ હતા; દર પંદર દિવસે ભેગા મળતા અને હિન્દુસ્તાનની સાંસારિક, રાજકીય પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા. ઇંગ્લાન્ડમાં કેમ્બ્રીજમાં ઉપર કથિત હિન્દવાસીઓમાં જૂદી જૂદી જ્ઞાતિના છીએ એવો વિચાર નહતો; આનો અર્થ એવો નથી કે સર્વે મદિરા વગેરે અલક્ષ્ય ભોજન લેતા. પરંતુ કોન્ટ્રેસ કોનફરન્સનાં પ્લેટફોર્મ ઉપર જેમ એક હિન્દના હિતને માટે એવા પેટાભેદનો વિચાર દૂર કરી મળે છે તેમ ઇંગ્લાન્ડમાં મળતા. અમૂક પત્રમાં ત્હેમાં મુખ્યત્વે કરી હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોમાં કોઈ વખત પારસીઓ રહામે હિન્દુ પત્રકારે લખ્યું હોય, કોઈ વખત હિન્દુ પત્રે મુસલમાન રહામું લખ્યું હોય, મુસલમાને પારસી કે હિન્દુને વખોડ્યા હોય, દક્ષણીઓએ ગુજરાતીને નિંદા હોય તો ત્હેમની તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા. માત્ર એક્ય શી રીતે થાય એ જ ઉદ્દેશ સાચવતા અને પ્રભાકર એમાં મુખ્ય ભાગ લેતો.

હિન્દુસ્તાનથી ટપાલ આવવાની હોય અથવા જવાની હોય તે વખત ઇંગ્લાન્ડમાં રહેતા હિન્દવાસીઓની ઉત્સુકતા જોવા જેવી જ થાય છે. ટપાલ લખતી વખત ઓછામાં ઓછા ત્રણ કલાક ગાળવા પડતા અને એમ છતાં ફટલાકને પત્ર નહોતા

લખાતા અને ખોટું લગાડતા. પત્રો આવવાના હોય ત્યારે સહવારથી ખીજું કાંઈ કરવું ગમતું નહિ અને ક્યારે પત્ર આવે, શી ખબર હશે, એ જ થતું. પત્રનો થોકડો ટેબલ ઉપર પડતાંની સાથે કાનો પત્ર પહેલો ફાડવો એની ભાંજગડ મનમાં થતી; પત્ની, માતા, પિતા, મિત્રોમાં કાને પ્રથમ પદ આપવું એ પ્રશ્ન થતો અને જેના સ્નેહનું આકર્ષણ વધતું ત્હેના પત્રો વહેલા ફાડાતા.

પ્રભાકરે કેમ્બ્રીજમાં રહી સાયન્સનો અભ્યાસ કર્યો, પણ ખીજા જાણીતા સાયન્ટીસ્ટોની લેખોરેટરીમાં (પ્રયોગશાળામાં) પૈસા આપી જતો, નિરીક્ષણ કરતો, શિખતો. આ રીતે સામાન્ય રીતે થાય છે ત્હેના કરતાં સાયન્સનું જ્ઞાન ત્હેનું સાફ થયું. એની સાથે સાથે ઇલેક્ટ્રીસીટી (વિજળી) ના સિદ્ધાન્તો પણ શિખ્યો. હિન્દુસ્તાન જઈ કોઈ કોલેજમાં નોકરી કરવાને બદલે અને તો કોઈ મંડળ અથવા રાજની સાહાય્યથી લેખોરેટરી (પ્રયોગશાળા) સ્થાપવા વિચાર કર્યો હતો, અને એને માટે જોયતો સામાન પોતાને ખર્ચે માત્ર હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેના ભાવના પરિણામે જ પ્રો. યુએ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી. આ ઇચ્છા અમલમાં મૂકાય, અને લેખોરેટરી સ્થપાય તો ત્હેનું નામ યુ પ્રયોગશાળા આપવું એમ પ્રભાકરે ધાર્યું હતું.

ઈંગ્લાન્ડમાં પોતાને મળતા ખર્ચમાં ગરીબ ઈંગ્રેજને દાન કરતો અને ગરીબ વર્ગોનાં ઘર, સ્થિતિ નિહાળી ત્હેમને સુખી કરવામાં ‘આ ક્રિશ્ચીયન છે, પરદેશી છે; આ જ પ્રજા મહારા હિન્દવાસીને હક આપતી નથી’ એ વિચારે પાછો પડતો નહિ. આપણે આપણું કર્તવ્ય બજાવવું અને તે પણ ઇશ્વર પ્રીત્યર્થ એ પ્રભાકરનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. આનું પરિણામ એ આપ્યું કે

ઈંગ્લિશ્માં પ્રભાકર ગરીબ વર્ગમાં પ્રીતિપાત્ર થયો એટલું જ નહિ પણ ઉંચા વર્ગમાં ત્હેના ઘણા મિત્રો થયા. ત્હેના જીવનમાં, ઇંગ્લેન્ડ કુટુંબીના સહવાસમાં એટલી બધી લાલચો આવી હતી, આવતી હતી છતાં ઇશ્વર ઉપરના દૃઢ વિશ્વાસે ત્હેની અસર થઈ નહિ. પ્રત્યેક દિવસ સહવાસમાં ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતો અને રાત્રે બૃહત્ રત્નાકર સ્તોત્રમાંથી માત્ર બરબડીને નહિ પણ સહમ-જીને—ત્હેના ભાવમાં ઉતરીને સ્તોત્ર વાંચતો અને શાન્ત ચિત્તે સૂતો. થેમ્સ નદિના પ્રવાહમાં, વેલ્સના સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં, સ્કોટ-લાન્ડના પર્વતોમાં ઇશ્વરની મૂર્તિ, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ જોતો અને ચિત્ત નમ્ર બનાવી શીર્ષ અને હૃદય નમાવી ઇશ્વરત્વના અંશે હૃદયમાં રેડતો.

લગ્ન વિશે પ્રભાકરના જૂદા જ વિચાર હતા; લગ્ન કર્યા પછી જીવનમિત્ર થવાને બદલે જીવન ક્લેશનું કારણ થઈ પડે એમ હોય તો ત્હેવા લગ્નથી શો લાભ ? દુનિયાનાં બીજા પ્રવૃત્તિમય વ્યવહારોથી દૂર રહી શાન્ત એકાન્ત સ્થળમાં પ્રયોગો કરવામાં જીવન ગાળવાનો જેનો ઉદ્દેશ હતો ત્હેને શાન્તિની મુખ્ય આવશ્યકતા હતી—સાહાય્યકારિણીની જરૂર હતી; હવે એ ન મળે તો શા કામનું ? આ જ ઉદ્દેશથી યોગ્ય પત્ની ન મળે ત્યાં સુધી પરણવું નહિ એ નિશ્ચય હતો. સરોજની કીર્તિ ફેલાવા માંડી હતી; કાંઈ પણ વિચાર વિના પ્રભાકર અને ઉપાકાન્ત સરોજની, સરોજના ગુણની ને સરોજના માતૃપિતાની વાતો કરતા પરન્તુ તે સમયે બેમાંથી એકેના મનમાં લગ્નનો વિચાર નહોતો. ઇંગ્લિશ્માં ગયા પછી, ઈન્દુ કાન્તિના લગ્નના અરસામાં સરોજના વિવાહની વાત બહાર આવી. ‘ ઉપાકાન્તને આપવા મરજી છે ’

એ સાંભળીને મ્હારો પ્રભાકર રહી જશે એમ ગુલાબના મનમાં થયું એમ થતાંની સાથે જ એક પત્ર શિવલક્ષ્મી ઉપર અને એક પત્ર પ્રભાકર ઉપર લખ્યો. પ્રભાકરના પત્રમાં માત્ર નીચે પ્રમાણે હતું.

અમદાવાદ.

ચિ. પ્રભાકર.

“વિ. ત્હારા પત્રો આવે છે એમ બરાબર લખતો રહેજે. શરીર બરાબર સંભાળજે. હવે તો તું આવે તો ઠીક. ઈન્દુ, કાન્તિનાં લગ્ન મ્હારા કાગળમાં લખ્યું હતું ત્યાં નક્કિ કર્યા છે. સરોજને તું ઓળખે છે. સૌ. શિવલક્ષ્મી-મ્હેનનો વિચાર ત્હારે માટે છે. સરોજ ડાહી ને ભણેલી છે. ત્હને જો ઠીક પડે તો એની ગોઠવણ કરીયે. ન્યાતમાં બીજી કોઈ એના જેવી નથી માટે વિચાર કરી લખજે. એ જ.”

લી૦

સૌ. ગુલાબના આશીર્વાદ.

આ પત્રથી પ્રભાકર શું સહમત ? સરોજ જશે તો બીજી નહિ મળે એ ગુલાબનું કહેવું વાસ્તવિક હતું. પણ પ્રભાકરને ન થાય તો બીજે ક્યાં દેવાની હતી એ લખ્યું નહોતું. ઉપાકાન્તનું નામ પણ નહોતું. વળી શિવલક્ષ્મીની ઇચ્છા છે પછી શું જોઈએ ? સરોજની ઇચ્છા છે કે કેમ તેનો વિચાર યુવાનને આવે જ શી રીતે ? કોઈ દિવસ કન્યાની ઇચ્છા મુજબ થયું છે ? કન્યાને ભણાવવી, કન્યાને મ્હોટી કરવી, એના દેખતાં જાતિના સારા ખોટા છોકરાઓની વાતો કરવી પણ એની મરજી પૂછાય ? કદિ

નહિ. આવી સ્થિતિ શી ? સરોજ વિશે ઉપાકાન્ત શિવાય ખીજ કોને પૂછે ? પ્રભાકરના કાગળથી જ ઉપાકાન્તને ગુલાબની ખટપટની ખબર પડી. ઉપાકાન્ત શી રીતે અને શા ઉત્તર લખે ? હું સરોજને ચાહું છું; મ્હારે સરોજ જોઈએ છીએ. એમ લખી શકે ? સરોજ વિશે પત્રમાં કંઈ જ ન લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઉપાકાન્તને માનસિક ચિન્તા વધી અને પ્રભાકર સરોજને પરણવા ઉત્સુક થયો. પ્રભાકરનો હિન્દુસ્તાન આવવાનો સમય પાસે આવતો ગયો. પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા, સરોજ નહિ મળે એ વિચાર, રમેન્દ્ર જેને પોતાના જીવ કરતાં પણ વધારે ચહાતો હતો તેના પત્રનો, આન્તરૂ સ્નેહના આવી-ભાવનો અભાવ, પ્રભાકર સરોજ પરણશે તો મ્હને કેટલું દુઃખ થશે, અને નહિ પરણે તો કલ્યાણગ્રામમાં કલેશ થશે એ વિચાર, ઉપાકાન્તને પીડવા લાગ્યા. હિન્દુ સેવક સમિતિના કામમાં પુરેપુરું મન આપી શક્યો નહિ; ખી. એ. થવાની ઇચ્છા ફલિભૂત થઈ નહિ. ત્યાં અમૃતસરનો અકસ્માત થયો અને તાવ લાગુ પડ્યો. સરોજની સંનિધમાં સરોજના વિચાર બહુ આવવા લાગ્યા. અન્ય કામના અભાવે સરોજ, રમેન્દ્ર બહુ સાંભરવા લાગ્યાં. રમેન્દ્ર ઉપાકાન્તને માત્ર આજસથી જ પત્ર લખી શક્યો નહોતો. તેને ઉપાકાન્ત શિવાય અન્ય કોઈ જ નહોતું. તેમ અન્યની અપેક્ષા પણ નહોતી, ઉપાકાન્તને જ પોતાનો માન્યો હતો પણ તે ભાવ દર્શાવવાનો પ્રસંગ નહોતો આવ્યો; આવ્યો તે વખતે ઉપાકાન્ત ભાનમાં નહોતો. સરોજ ઉપાકાન્તને જ ચાહતી હતી પણ કંઈ બોલી શકતી નહિ. પ્રભાકરને ખરી સ્થિતિની માહિતી નહોતી. આમ હોવાથી ઉપાકાન્તના મૃદુ, કામલ હૃદય ઉપર ગંભીર અસર થઈ અને પરિણામ મૃત્યુશય્યા જેવું

થયું. રમેન્દ્ર મિત્રસ્નેહથી—મિત્રનું અવસાન થશે અને એ અવસાનનું હું કારણ થઇશ માની બહુ ગભરાયો, મુગા રહેવા માટે આન્તરની લાગણી પ્રદર્શિત ન કરી શક્યો તહેને માટે પસ્તાયો અને ભગવતી કામન્દકીની માફક

यन्मां विधेयविषये समवान् नियुक्ते
स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणमस्यसारः ।
प्राणैस्तपोभिरथवामिमतं मदीयैः
कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥ *

રમેન્દ્રે ઉપાકાન્તને મૃત્યુશય્યા ઉપરથી ઉઠાડી—સ્નેહનો આવિર્ભાવ દર્શાવી સુખી કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પ્રભાકરને પત્ર લખ્યો:—

અલ્હાબાદ.

પ્રિય ભાઈ પ્રભાકર.

“ વિ. તહમારા પત્ર આવે છે, હવે તહમારા આવવાના દિવસ થોડા રહ્યા છે અને જેમ જેમ દિવસ પાસે આવતા જાય છે તેમ તેમ હૃદયની ઉત્સુકતા વધતી જાય છે.

ચુ પ્રયોગશાળાનું કામ ચાલે છે અને તહમે આવી હાથમાં લ્યો એટલી વાર છે. ભાઈ ઉપાકાન્તને રહેજ તાવ આવે છે

* ‘તહેમણે મહને જે કરવા યોગ્ય કાર્ય સોંપ્યું છે તે તહેમના મહારા પ્રત્યેના સ્નેહનું ફલ છે. એ પ્રણયનો સાર છે. કદાપિ મહારા મૃત્યુથી અથવા તપથી મહારા મિત્રનું કાર્ય થવું હોય તો જ તે થયું કહેવાય.’

—ભવભૂતિ.

એમ મહેં લખ્યું હતું પરન્તુ દિવસે દિવસે તાવ-અશક્તિ વધતી જાય છે અને દાક્તરોએ આશા મૂકવા માંડી છે. ભાઈ પ્રભાકર ! ઉપાકાન્તનું શરીર જ્ઞેતાં, એના મૃત્યુનો વિચાર કરતાં મહારું ચિત્ત વ્યથિત થાય છે. ન કરે નારાયણુ ને એને કાંઈ થયું તો મહારું શું થશે તે કહી શકતો નથી. છેવટે હું-અમે મનની વાતો કરી શક્યા જ નથી. દિવસ ને રાત્રિ ઉપાકાન્તની પથારી પાસે બેસી રહું છું અને આ પત્ર પણ પથારી ઉપર બેસીને જ લખ્યો છે. આ પત્રનો ઉત્તર આવે ત્યાં સુધી-ઉપાકાન્ત હશે કે કેમ તે કહી શકતો નથી. પ્રભાકર ! ત્હમारी ઝંખના બહુ કરે છે. ઉપાકાન્તના આ મંદવાડનું કારણ હું ત્હમને શું કહી શકું ? આટલા દિવસ મનમાં રાખ્યું પણ મિત્રનું મૃત્યુ-ઉપાકાન્તના આંસુ, ઉપાકાન્તનો ફિક્કો ચહેરો હવે મહારાથી જ્ઞેઈ શકાતો-નથી. એની છાતી ઉપર મહારો હાથ ફરે છે ત્યારે જ શાન્તિ વળે છે. એને ભાન નથી પણ મહારો હાથ ઓળખે છે. હાથ ફરતાંની સાથે ‘હાશ ! હાશ ! રમેન્દ્ર આબ્યો !’ કહે છે. આટલા બધા સ્નેહ પછી હું તે સ્નેહ માટે-ત્હેને માટે કાંઈ ન કરું તો હું જ ખૂની કહેવાઉં. ઉપાકાન્ત મહારો પોતાનો આત્મા છે અને એના સિવાય મહારે કાંઈ જ્ઞેડે એવો સંબંધ નથી તો પછી એને માટે મહારે જીવ પણ આપવો જ્ઞેઈએ. અને એને બની શકે તો ઉગારવાની પ્રયત્ન ઇચ્છાથી જ આ પત્ર આ રીતે લખ્યો છે.”

“ત્હમે વિલાયત ગયા ત્યારે ત્હમारी પાછળ એ મુંબાઈ આબ્યો હતો પણ મોડો પડ્યો. ત્યાં સરોજને મળ્યો. સૌ શિવલક્ષ્મીમાશી તથા બાલકરામની ઇચ્છા સરોજને ઉપાકાન્તને

આપવાની હતી. પણ ગુલાબભાભીએ ખટપટ કરી સરોજ ત્હમારે માટે લેવા યત્ન કર્યો. ઉપાકાન્તને આ બહુ લાગ્યું. ત્હમે સરોજ વિશે પુછાવો. પણ એ શી રીતે લખે ? સરોજ એને રહાય છે. માત્ર આપણા કક્ષ્યાણગ્રામમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરી ત્હમને ખોટું લગાડવાને બદલે એ મનમાં ને મનમાં મુંઝાયાં કરતો હતો. ત્હેની જ પીડાનો તાવ લાગુ થયો અને અસારે આપણને છોડી ચાલ્યો જવા બેઠો છે. પ્રભાકર ! ત્હમે આવો અને કોઈ પણ રીતે મ્હારા ઉપાકાન્તને બચાવો-બચાવો નહિ તો તેનું મૃત્યુ શાન્તિથી થાય એમ કરો. એણે કોઈને દુઃખવ્યા નથી, એણે પોતાનું જીવન પરને માટે જ ગાળ્યું છે. ઉપાકાન્ત એક વખત સાબે થાય એ જ ઇચ્છા છે. એ મ્હારો છે-હું એનો છું-એને બચાવો એની કુંચી ત્હમારા હાથમાં છે. ઉપાકાન્ત જશે અને મ્હને કોણ પ્રેમથી બોલાવશે ? મ્હારું હૃદય ભરાઈ જાય છે. વધારે લખી શકતો નથી. યોગ્ય લાગે તે કરજો. ઉપાકાન્તને બચાવી મ્હને બચાવો. એ જ.”

ત્હમારો,

સ્નેહાધીન રમેન્દ્ર.

આ પત્ર વાંચતાં જ પ્રભાકરના નેત્ર ઉધડ્યાં. સરોજ વિશે ઉપાકાન્ત શા માટે જરાપણ ઉલ્લેખ નહોતો કરતો ત્હેનું કારણ સ્હમજ્યો. રમેન્દ્રના ઉપાકાન્ત પ્રત્યેના અનન્ય ભાવ માટે માનની વૃત્તિ થઈ અને ગુલાબના અતિ વાત્સલ્ય-પ્રેમના પરિણામે ઉપાકાન્તને સહન કરવું પડ્યું તે સ્હમજ્યો. ઉપાકાન્ત મૃત્યુશય્યા ઉપર એ જ વિચારે ‘હિન્દુસ્તાન વિમાનમાં જાઉં કે ઉડીને જાઉં એમ થયું. તાર કંઈ પણ ઉપાકાન્તથી વંચાવાનો

છે ? ઉષાકાન્ત આટલો બધો સાલસ ! મ્હને ખોટું લાગશે એ બહીકથી—પ્રભાકરને એણું આવશે એ શંકાથી મનમાં ને મનમાં બબ્બા કર્યું અને આ પરિણામ આવ્યું. ઉષાકાન્ત ! ત્હારા જેવા માણસો દુનિયામાં થોડા જ હશે. રમેન્દ્ર ! શાબાશ છે ત્હને ! મિત્રને—સ્નેહી—માટે મ્હને ખોટું લાગશે કે કેમ ત્હેની દરકાર રાખ્યા વિના પત્ર લખવા બેઠો. રમેન્દ્ર ! ઉષાકાન્ત પ્રત્યેનો ત્હારો સ્નેહ અનન્ય જ છે. એમ રહી ઉષાકાન્તને સન્તોષજે.

ઉષાકાન્તને પ્રભુ બચાવશે. હિન્દના જે હબરો ગરીબોની સેવા કરે છે તે ગરીબોની દાદ ધધિર સાંભળશે. રમેન્દ્રનો સ્નેહ સંરક્ષશે, મ્હારી આન્તર લાગણી એનું દુઃખ દૂર કરશે.’

પ્રભાકર પત્ર વાંચતાની સાથે હિન્દુસ્તાન જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અબ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. યુરોપના કેટલાક ભાગમાં ફરવાનું બાકી હતું તે માંડી વાળ્યું અને ઉષાકાન્ત માટે તલપાપડ થયો. ‘આવું છું’ એવો રમેન્દ્રને તાર કર્યો. નિકળવાને દિવસે ‘ઉષાકાન્ત ભય ભરેલી હાલતમાં—જલ્દી આવો’ એવો તાર આવ્યો. આ તાર વાંચતા જ પ્રભાકર નરમ ધૈર્ય જેવો થઈ ગયો. ઉષાકાન્તની મૂર્તિ આંખ્ય આગળ તરવરવા લાગી અને વિદેશમાં સ્નેહીને માટે ગુસ્સા આંસુ પાડવા લાગ્યો. સ્ટીમરમાં બેઠો. પણ દરિયો—ત્હેમાં જળાતાં વિધવિધ તરે-હનાં પ્રાણીયો, આકાશમાં પ્રકાશતા તારાઓ, પાણી ઉપર ઉડતાં પક્ષીઓ, દૂરથી દેખાતા કિનારાઓ કાંઈ પણ આનન્દ આપવાને બદલે ખિન્ન કરવા લાગ્યા. વિલાયત જવા નીકળ્યો તે વખત પાછળ રહેલા સ્નેહીઓની ચિન્તા હતી, આ વખતે

કાંઈક સ્નેહીઓ પ્રભાકરની ઉન્નતિમાં. હર્ષ દર્શાવવાની આશામાં ને આશામાં ચાલ્યા ગયાં હતાં. ‘ઉષાકાન્તને જોઈશ કે નહિ ?’ એ જ વિચાર પ્રભાકરનું હૃદય મન્યન કરતો હતો. પ્રો. પ્યુની ઇચ્છા પ્રભાકરને થોડા દિવસ રાખવાની હતી પણ લાચારીથી રજા આપી હતી.

મુંબાઈના કિનારા ઉપર પગ મુકતાં ધીરજલાલને પહેલો પ્રશ્ન ‘ઉષાકાન્તને કેમ છે’ એ પૂછ્યો. વિલાયતથી સાયન્સની મહોટી પદવી લઈ આવ્યો હતો. માટે એને માન આપવા અન્દર ઉપર ગોઠવણ થઈ હતી પણ તહેમાં તહેનું ચિત્ત નહોતું. વાતાવરણ ઉષાકાન્તથી જ ભરેલું દેખાયું. જ્યાં ત્યાં સ્નેહીઓને ખોટું ન લાગે માટે જ માનપત્ર લીધું; ટુંકાણમાં ઉત્તર આપ્યો અને અમદાવાદ ગયો. ઉષાકાન્ત પીડાય છે. માત્ર પ્રભાકરના આવવાની રાહ જોતો હોય તેમ ‘પ્રભાકર આવ્યો ? રમેન્દ્ર આવ્યો ? તહમે એએ મહને છોડી દીધો. સરોજ !’ આમ બોલ્યાં કરે છે એમ ખબર આવી. ગુલાબને પ્રભાકરે રમેન્દ્રના પત્ર વિશે જરાયે વાત કરી નહોતી. તે જ દિવસે રાત્રે ધીરજલાલ અને પ્રભાકર અલ્હાબાદ જવા નિકળ્યા. અલ્હાબાદ આવી પ્રભાકર એના એ જ વેશે ઉષાકાન્તવાળા ઓરડામાં ગયો અને ઉષાકાન્તને જોયો. પાસે જઈ માથે હાથ મૂકી ‘ઉષાકાન્ત ! ઉષાકાન્ત !’—કહ્યું પણ કાણ બોલે ? માથા ઉપર બરફ ઘસવો ચાલુ હતો; સરોજ ખિન્ન મુદ્રાએ ઉભી હતી અને રમેન્દ્ર ઘડીમાં છાતીયે તો ઘડીમાં પગે હાથ ફેરવતો હતો. દાકતર આવ્યો અને ઉષાકાન્તને તપાસ્યો. દવા આપી. ગમે તો દવાની અસર થઈ અથવા દિવો ઓલવાતાં પહેલાં જરાક

તેજ આપે છે તેમ અન્ત પહેલાં ચૈતન્ય આવે તેમ ઉષાકાન્તને જ્ઞાન આવ્યું, અને બોલ્યો ‘હાશ! કાણ સરોજ? તારો હાથ છે? રમેન્દ્ર આવ્યો? પ્રભાકર! તું ક્યાંથી?’

“ભાઈ ઉષાકાન્ત! હું વિભાવતથી આવી ગયો છું. હવે ત્હને મટી જશે હો.”

“સરોજને સુખી કરજો! રમેન્દ્રને કહેજો કે ઉષાકાન્ત ત્હને સંભારતો મરી ગયો. ઈન્દુને સાચવજો. જય, પ્રભુ!”

આ શબ્દોએ ત્યાં ઉભાં રહેલાં સર્વ મનુષ્યોનાં હૃદયો ધડકાવ્યાં. કાંઈક આડુ જોઈરોવા લાગ્યાં અને ખીજ, આંખો પહેરણુના, ઘોતીયાના છોડાથી લ્હોવા લાગ્યા.

“ઉષાકાન્ત! રમેન્દ્ર અહીં છે. આ રહ્યો આજ કેટલા દિવસ થયાં લાગટ તારી સેવા કરે છે.”

“રમેન્દ્ર! આવ્ય ભાઈ! મ્હને ભેટવા દે!”

રમેન્દ્ર પાસે ગયો અને ધગધગતા શરીરને ભેટ્યો. એકને શારીરિક તેમ જ માનસિક શાન્તિ થઈ ત્યારે અન્યને ઉષાકાન્તના ઉન્હા શરીરે પણ શાન્તિ પ્રસારી એટલું જ નહિ પણ હૃદયનો ભાર હલકો કર્યો.

“ઉષાકાન્ત! તું કાંઈ પણ વાતની ચિન્તા કરીશ નહિ હો. હું પરણાવવાની ખ્હીકે વિભાવત ગયો હતો તો પછી એ વિચાર ફરી ગયા નથી. હું પરણવાનો જ નથી. સરોજ તારી છે હો. સરોજ મ્હારી ખ્હેન થાય!”

‘સરોજ મ્હારી ખ્હેન થાય.’ એ શબ્દ પ્રભાકરના મ્હોંમાંથી નિકળતાં જ ઉષાકાન્ત પ્રભાકરની રહામું જોઈ રહ્યો. ‘શાખાસ

પ્રભાકર ! આતું ઉન્નત હૃદય ક્યાંથી લાવવું ? આ ન્હાનો સૂનો સ્વાર્થ ત્યાગ નથી. કલ્યાણગ્રામ નામ સાર્થક થયું. ઉપાકાન્ત વધારે ઉન્નત કે પ્રભાકર ? રમેન્દ્ર ! આ બધા આટલો મ્હોટો ઉન્નત ભાવ સ્નેહ દર્શાવે તો તું મળવામાંથી પણ ગયો ? હવે ભવિષ્યમાં એ બૂલ કદિ ન થાય ! ઉપાકાન્ત ! તું હવે મ્હારા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજે ! ત્હારા સિવાય કોઈજ નથી. સરોજને કેવી શાન્તિ વળી હશે ?' રમેન્દ્ર આમ મનમાં બડ-બડતો હતો ત્યાં પ્રભાકરના શબ્દે શાન્તિ પ્રસારી હોય ત્હેમાં અથવા ગમે તે કારણથી ઉપાકાન્ત ધીરે રહીને બોલી ઉઠ્યો 'દુધ પાશો ?'

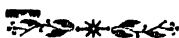
'હા !' ની સાથે ત્રણે જણાં દુધની તબવીજ કરવા મંજ્યાં. શિવલક્ષ્મી તથા બાલકરામ ત્યાં નહોતાં. સઉથી પ્હેલી સરોજ દુધ લઈ આવી અને ઉપાકાન્તને દુધ પીવડાવવા યત્ન કરવા લાગી. માથું નીચું પડતું હતું.

"સરોજ બહેન ! એમ નહિ કાવે. જરા ખોળામાં લઈ પાઓ." પ્રભાકરના આ શબ્દની સાથે વાતાવરણમાં દિવ્યતા પથરાઈ હોય એમ જણાતું અને સરોજે ઉપાકાન્તનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ દુધ પાવાનું શરૂ કર્યું. માથું ખોળામાં આવતાં જ સરોજના શરીરમાં-મનમાં સરસરાટ થયો. પરન્તુ ઉપાકાન્તની મુદ્રા શાન્ત થઈ, એના પછાડા બંધ થયા અને ઘડીભર શાન્ત નિદ્રામાં પડ્યો. આજ કેટલે દિવસે ઉપાકાન્ત ઉઠ્યો. ઉદાત્ત હૃદયના મનુષ્યોના શબ્દ માત્ર શાન્તિ પ્રસારી શકવા સમર્થ છે તો યાદી ત્હેમનાં વર્તન શું ન કરી શકે ?

દ્રોપારાજી.] સરોજી... દુધ પાવાનું શરૂ કર્યું. —૪૯ ૧૯૬.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

શું આવી સ્થિતિ છે ?

“But whose hath the world's goods, and beholdeth his brother in need, and shutteth up his compassion from him, how doth the love of God abideth in him ! My little children, let us not love in word, neither with the tongue, but in deed and truth.”

—1 Epis. St. John 11. 14.

સરલા:—“ સરોજ ! ઉષાકાન્તને કેમ છે ? ”

સરોજ:—“ અલ્હાબાદથી આવ્યા પછી કાંક શરીર ઠીક થતું જાય છે; બંગલાની હવા માફક આવી છે.”

મંજુ:—“ ઉષાકાન્ત જઈ આવ્યાં, જઈ આવ્યાં શું કરે છે ?

સરોજ:—“ અરે માંદા માંદાએ ‘ ગરીબોની તપાસ કરી ? મ્હારી ચાકરી કરનાર તો તહમે છો પણ એમનું કોણુ ’ એમ કલાં કરે છે. આજ આપણે ત્રણે જઈશું ! ”

---

* જેની પાસે દુનિયામાં જરૂરની વસ્તુઓ છે અને પોતાના બન્ધુને તંગ હાલતમાં જુવે છે અને તેની પ્રત્યે દયાની લાગણી ઉદ્ભવતી નથી તેનામાં ઇશ્વરસ્નેહ ક્યાંથી હોય ? મ્હારા બહાલા બાલકો ! માત્ર જીજ્ઞાસી-શબ્દથી જ પ્રેમ ન બતાવતાં વર્તનથી, સત્યથી સ્નેહ દર્શાવો.

મંજુ:—“હાસ્તો. મહારા મનથીએ થયાં કરે છે પણ સંગાથ વિના જવાતું નથી.”

સરલા:—“એમાં સંગાથ શો જ્યેતો હતો ? એવાં પુણ્યનાં કામમાં ઢીલ શી ? એમ કાણુ ખાઈ જાય છે ?”

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી સરોજ, મંજુ અને સરલા રહાંજના ચારેક વાએ શહેર ખહાર મીલના મંજુરો, બીખારીઓ અને અન્ય ગરીબ-વર્ગના લત્તા તરફ ગયાં; આ ત્રણે સાદા વેશમાં હતાં; સાથે એક નોકર હતો અને એ જ ભાગમાં એક મહાદેવનાં દર્શન કરવાનું નિમિત્ત હતું. મહાદેવનાં દર્શન કરી-અંદરના ચોગાનમાં થોડીવાર બેસી સંધ્યાકાળ સમયે મહાદેવની પાછલી બાજુ તરફ ગયાં. વાંસની ચીપોની ઓરડીઓની હાર આવી રહી હતી. આ ઓરડીઓમાંની કેટલીક છાણુમાટીથી લીંપી હતી ત્યારે કેટલીકનું લીંપણુ ઉખડી ગયું હતું કેટલાંકના ભારોટીયાં પણ ભાગી ગયાં હતાં; માત્ર ટેકા રાખી જેમ તેમ ચલાવ્યું હતું. આ ઓરડીઓને એક જ બારણું હતું અને તે બારી, ખહારણું, જળી જેમાં ગણો તે જ હતું; બે ઓરડીની વચમાં ભીંત પણ ખપાટીયાંની જ હતી એટલું જ નહિ પણ પાછળ પણ પાછલા બારણાંની ઓરડીઓ હતી; ત્રણ બાજુ ખપાટીયાંની ભીંત અને ચોથી બાજુ બારણું એવી આ ઓરડીઓ હતી. સંધ્યાકાલ થયો હતો એટલે મંજુરવર્ગે આવી ગ્યાસલેટના દિવા સળગાવ્યા હતા; એક બાજુ ગ્યાસલેટની ધુણી, બીજી બાજુ ચુલાની ધુણી આખી ઓરડીમાં પ્રસરી હતી; ફાટયા તુટયા ખાટલા ઉપર છોકરાં સૂતાં હતાં અને દોરડાં ઉપર લુગડાંના ગાબા લટકતા હતા.

આમાંની એક ઓરડી આગળ સરોજ સરલા અને મંજુ આવી પહોંચ્યાં. એ ઓરડીની બહાર બે ન્હાના છોકરાં ઉઘાડાં રમતાં હતાં; બીજું ધાવણું છોકરું આંખો દુખવા આવ્યાથી પડયું પડયું રડતું હતું, ઓરડીની અંદર ચૂલો સળગાવ્યો હતો અને એક બાઈ માટીની ઠીબમાં રોટલો શેકતી હતી. ઘર બહાર અંધારામાં પડોશનાં પંદર પંદર સોળ સોળ વરસનાં છોકરાં સાથે રમતાં હતાં. પાસેની એક ઓરડીમાં એક જણ ‘સદેવંત સાવળીંગાની’ વાત વાંચતો હતો અને તેની આસપાસ ટોળું વળ્યું હતું. ત્રીજી ઓરડીમાં એક જણ એક તારો ભઈ ભજન કરતો હતો અને બે ચાર ગાંજની ગોટ્ટી તૈયાર કરતા હતા; ચોથી ઓરડીમાં ઘરનો મુખ્ય પુરુષ દારૂ પીને આવ્યો હતો અને તેનાં બાયડી છોકરાં ઉપર બુમાબુમ મારફાડ કરી ત્રાસ વર્તાવતો હતો. સરોજ અને તેની બહેન-પણીઓ આ સ્થિતિ જોઈ આભી જ બની ગઈ.

સરોજ:—“મંજુ ! આપણે તો દેશની ઉન્નતિના વિચાર કરીએ છીએ ને આમની સ્થિતિ તો જુવો !”

મંજુ:—“સરોજ, ઉપાકાન્ત ભાઈ અને એ હમેશાં સાથે ફરવા જતાં તે મહેને રોજ કહેતા. આ એક ઓરડીમાં કેટલાં રહે છે તે જુવો છોને ?”

સરલા:—“શું એક ઓરડીમાં રહેતાં હશે ? છોકરાંઓની વહુઓ, દીકરીઓ બધું એક ઓરડીમાં ! મંજુ ! સરલા ! આપણા પેલા ચન્દુભાઈને પ્લેગના વખતમાં બહાર રહેવા જવું પડ્યું ત્યારે પોતાને અને પોતાનાં રાણીસાહેબ માટે જૂદો હોલ

જોયતો હતો તે સાંભરે છે કે ? આ ગરીબ માણસ જૂદા જૂદા હોલ ક્યાંથી લાવે ?”

સરોજ:—“બહેન, આ તો ઠીક છે પણ મહેં અલ્હાબાદ બણી બાલકભાઈ સાથે જોયું છું. ત્યાં તો આના કરતાં પણ ન્હાની ઓરડીમાં ઘણી ઘણીઆણી છોકરાં અને વખત છે વહુઓ પણ રહેતી હોય છે એટલું જ નહિ પણ સર સુવાવડ પણ ત્યાં જ.”

સરલા:—“હાય! હાય! ત્યારે લાજ મરજદા તો શી રીતે સચવાય ?”

મંજુ:—“લાજ મરજદાની વાત જ શી ? આમ ત્રણે બાબુ એક ઓરડીમાંથી બીજી ઓરડીમાં દેખાય. વળી જો પહેલે પેલાં મ્હોટાં છોકરાઓ છોકરીઓ ભેગાં રમે; પછી નીતિનું કેટલું જોર હોય ?”

સરલા:—“ત્યારે જૂદી જૂદી ઓરડીઓ રાખે તો શું ? એમાંનાં દરેક જણુ કમાય છે પછી શો વાંધો ?”

સરોજ:—“મંજુ ! એમાં વાંધો ઘણો છે. આવડી ન્હાની ઓરડીનું ભાડું રૂપીઓ એક હોય છે હોં ! વળી મંજુરોને મીલમાં મુકાદમને, પગાર આપનારને રોજ આપવું પડે છે. આ ઉપરાંત જો પેલી દુકાન દારૂની; મીલની મહેનત પછી, લાકડાં કાપ્યા પછી અથવા સખ્ત મહેનત કર્યા પછી દારૂ પીવાથી થાક ઉતરી જાય છે એમ માનતા હોવાથી દર રોજ સાંજરે ત્યાં જઈ દારૂ પીએ છે. , દુકાનની પાસે જ ઉઠ્યા ઉઠ્યા બજાર્યાની દુકાન પછી કેમ ખાવાનું મન ન થાય ? તેલ મશાલો ખરા-

બમાં ખરાબ પણ પૈસા મ્હોં માગ્યા મળે. કટલા પૈસા તો આમ જાય. રોજનું ખાવાનું લાવવા માટે પેલી દુકાનો છે. લાંથી પૈસાના લાકડાં, શેર લોટ વગેરે લાવે. મોંઘાનું પૂછવું જ નહિ. માલ ખરાબ.”

સરલા:—“શાક નહિ ખાતા હોય ?”

મંજુ:—“શાક એ ક્યાંથી ખાય ? રોટલો ને મરચું કે બહુ તો ડુંગળી. મીઠું આપણે મનથી સસ્તું છે પણ એમને મોઢું છે. શેમાં ખાય ? તેલ, ઘી તો બાપ જન્મારામાં જોતાં નથી. છાશ એ જ એમનો ખોરાક છે.”

સરોજ:—“આવો ખોરાક હોય અને આવાં ઘર હોય પછી એમનાં શરીર ક્યાંથી સારાં થાય ? જલન્ધર, હાથપગ દોરડી અને પેટ ગાગરડીવાળાં છોકરાં; ક્ષય, કોહ, ખસ એમને થાય એમાં નવાઈ શી ?”

સરલા:—“બહેન ! ખરે તો જૂવો, પેલો વાંસનો ઢગલો છે ત્હેના ઉપર પથારી પાથરી પેલાં ધણીધણીયાણી સૂતાં છે. માથા ઉપર વાંસનું કામ છાપડું કરી ત્હેના એ ટેકા સાથે ઘોડીયા જેવું બાંધી છોકડું સૂવાડયું છે. આજ એમનું ઘર હશે ?”

સરોજ:—“હા બહેન ! ગામડેથી વાંસ લાવી શહેરમાં વેચતા હશે. એ જ એનું ઘર; એ જ એનો ઘરવાખરો. ઉન્હાળાનો તાપ-શિયાળાની ઠાઠ-અને ચોમાસાનો વરસાદ છોકરાં સાથે લાં સહન કરવાનો. એ ઉપરાંત રોજ મારનાર સરકારી અમલદાર હોય તો વાંસની લાકડી મફતમાં લઈ જાય એ જૂદી

આવા દુઃખમાં એક દિવસ આપણી નાનુક સ્ત્રીઓને રાખી હોય તો ?”

સરલા:—“ સરોજ બહેન! ખૂણે પેલી સ્ત્રી કેમ રહે છે તે જોઈશું ?”

સરોજ:—“ હા, ચાલોને.”

થોડે દૂર એક ન્હાની ઝૂંપડીમાંથી રોવાનો આવાજ આવતો હતો; તે આર્તસ્વર સાંભળી આ ત્રણ યુવતિઓ તે તરફ ગઈ; અંદર જઈ જૂવે છે તો પ્રકાશ આવવાનું-હવા આવવાનું-એક બાકુ નહતું. ઓરડી બાંધી હશે ત્યાર પછી સૂર્યનારાયણનાં કિરણ પ્રવેશ કર્યો નહોતો; ભોંય એક પુરૂષ મૃત્યુવશ પડ્યો હતો; પાસે એ ન્હાના છોકરાં અધમૂવા હુંકારા કર્યા કરતાં હતાં અને પેલી બાઈ બારણા પાસે રડતી હતી. આ સ્થિતિ જોઈ સરોજે તપાસ કરી તો જણાયું કે મૃત્યુ પામેલો પુરૂષ તાવથી પંદર દિવસ પીડાઈ મરી ગયો હતો; બાઈ સુવાવડમાંથી હમણાં જ ઉઠી હતી અને એ ન્હાનાં છોકરાં કાંઈ મજૂરી કરે એમ નહોતાં; ઘરમાં આવો અચ્છેર લોટ નહોતો; અને ઓરડીનો માલિક ઘરભાડાની ઉધરાણી કરતો હતો; કમાનાર મુખ્ય માણસ ચાલ્યો ગયો; સુવાવડની સ્થિતિમાં મજૂરી થઈ શકતી નહોતી છતાં સ્ટેશન ઉપરથી એકાદ એ પોટલાં લઈ દિવસના એ ચાર પૈસા પેદા કરતી હતી. એના ચણા લાવી ખાંડી પાણીની સાથે મેળવી પતિને, છોકરાંને પાતી અને પીતી. ગામમાં આવેલા એકાદ એ સદાવ્રતના શેઠ પાસે ગઈ, પોતાની હકીકત કહી પણ સાધુસન્તને માટેના સદાવ્રતમાંથી ત્હને આપવાનું નથી એવો ઉત્તર મળતો. એક ઠેકાણે આવોઓને

જમાડતા હતા ત્યાંથી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ અને આજે બ્રાહ્મણોની ચોરાશી હતી પણ કાંઈ પ્રાપ્ત થયું નહિ. પતિ સાંજે થાય તેટલા માટે મ્યુનિસીપાલિટીના ધર્માંદા દવાખાના તેમ જ ખાનગી ગૃહસ્થોના ધર્માંદા દવાખાનામાં ગઈ પણ ‘અમે કાંઈ ત્યાં આવવાને નવરા નથી’ ‘પૈસા લાવ’ એવા અને અમર્યાદ શબ્દો સાંભળી આ બાઈ ગભરાઈ ગઈ. ઘેર આવી જીવે છે તો પતિ ગુજરી ગયો છે. છોકરાં ભૂખે ટેંટે કર્યા કરે છે—, એમની કાણુ ખબર લે ? શ્રીમાન્ શેઠીયાના—કે સત્તાધારીયોનાં છોકરાં સહેજ પડે આખડે તો ‘ખમા ! ભાઈને વાગ્યું ? બોલાવો દાકતરને ! જે જોઈએ તે લાવી આપો’ કહી સર્વ ઈચ્છાઓ પાર પાડવામાં આવે ત્યારે ગરીબનો પેલી કાણુ ? દહનક્રિયા કરવાને પેલી બાઈ પાસે નહોતા પૈસા કે નહોતું માણસ. આ દુઃખથી રડતી હતી. સરોજ અને મંજુને આ સ્થિતિથી વાકેફ થતાં જ દયા આવી અને તોડકર મારફત શબ્દોને અવલમંજલ પહોંચાડવા મંજૂર વગેરેના ખર્ચના ગોઠવણુ કરી; પેલી બાઈ તથા છોકરાને બંગલે આવવા કહ્યું.

સરોજ:—“ મંજુ ! આપણે બંગલામાં રહીએ પછી આ સ્થિતિનું આપણને શે’નું ભાન હોય ? ”

મંજુ:—“ બહેન ! આજે આપણે ખરેખર બહુ શિખ્યાં. આમની સ્થિતિ સુધારવા કેમ કોઈ પ્રયત્ન નથી કરતું ? ”

સરલા:—“ બહેન ! આ મંજુરો સહવારથી સહાંજ સૂધી વધતિરૂં કુટે છે છતાં કોઈ એમની દરકાર કેમ કરતું નથી ? ”

સરોજ:—“ સરલા ! આ તો હજી કાંઈ નથી. પણ ગામ-ઝાંઝોમાં આથી પણ ખરાબ સ્થિતિ છે. આખા ગામનાં ગામ

ઉજ્જડ થઈ ગયાં છે. આમની આવી સ્થિતિ છે ને આપણે સ્વરાજ મેળવવું છે ! આપણા આ ભાઈઓને સારી સ્થિતિએ ચઢાવવા આપણે શું કર્યું ?”

મંજુ:—“ સરોજ ! મ્હને એમ લાગે છે કે પ્રથમ તો એમને માટે જૂદાં હવાવાળાં સારાં ઘર બંધાવવા. દરેક મીલવાળાઓને માથે ફરજ હોવી જોઈએ કે એમની મીલમાં કામ કરનાર મંજુરને માટે સગવડવાળાં સારાં મકાન તૈયાર કરે. બીજા ગરીબ વર્ગ માટે પણ સારી ચાલો બંધાવવી.”

સરલા:—“ એકલાં ઘરથી બસ નથી. દિવસે ન ફાવે તો રાત્રિયે પણ એક ન્હાની શાળા ઉઘાડી એમાં થોડું થોડું શિક્ષણ અપાવવું.”

સરોજ:—“ એ વાસ્તવિક છે પણ દારૂની ટેવ પ્રથમ દૂર કરાવવી. એને માટે યુવાનોએ વખતો વખત ફરી તપાસ કરી યથાશક્તિ મદદ આપવી જોઈએ. મ્હોટી વયનાં છોકરાં સાથે ફરે હરે એ પણ સંભાળવાનું છે.”

સરલા:—“ સરોજ બહેન ! આપણા શહેરમાં તો ઉંચી જ્ઞાતિઓમાં તેમ જ હવે બધામાં ડુલેલાં પોલકાં, ત્હેને ઝુલો, વળી આઠ આનાના લુગડાંના દોઢ રૂપીઓ શીવડામણવાળાં કપડાંની ફેશન છે ત્યારે આ બીચારાં ગરીબ વર્ગને ઓઢવા પાથરવા નથી. એ લોકોને આવી જગામાં લાવવાં જોઈએ.”

સરોજ:—“ ઇશ્વરે આપણી સ્થિતિ સારી આપી હોય તો સ્થિતિ અનુસાર આપણે રહેવું જોઈએ પણ તે સાથે આપણા હજારો અનાથ બંધુઓ બૂખે મરતાં હોય ત્હેની તરફ પણ લક્ષ આપવું જોઈએ.”

મંજુ—“જ્ઞેન, આપણે ફંડ ઉધરાવીયે અને તહેમાં ઓછામાં ઓછી જેને જે રકમ ભરવી હોય તે ભરે. એ ફંડમાંથી આપણે દર શનિ અને રવીવારે અહીં તેમ જ પરગામ ગરીબોના જૂદા જૂદા વિભાગમાં ફરી તહેમના મકાન સુધારવામાં, તહેમના દુઃખ દૂર કરવામાં અને તહેમને ધંધે લગાડવામાં વાપરીયે તો કેમ ?”

સરોજ—“જ્ઞેન ! વિચાર ધણો સારો છે પણ વિચાર સ્મશાનવૈરાગ્ય જેવો ન રહે તો, વળી આપણે દૈવ ઠરાવ કરીયે કે આપણો નવરાશનો વખત એવા જ કોઈ કામમાં ગાળવો તો જ કાર્ય હાથમાં લેવું.”

સરલા:—“ઉષાકાન્તભાઈ તો એ જ વિચારના છે એટલે તહેમને વાંધો નથી. રમેન્દ્ર મંજુજ્ઞેનને ના કહે જ નહિ.”

સરોજ—“ત્યારે પ્રભાકરભાઈ પણ કયે દિવસ ના પાડે એમ છે ?”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કાન્તિ.

“Yet I cannot think that any man of high culture could regard his marriage as altogether a successful one so long as his wife remained shut out from his mental life.”*

—P. G. Hamerton.

એક સાંજના ચાર વાગ્યાથી આ શહેરમાં મેળા જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો; પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે નજરે પડતી હતી; શરીર ઉપર જેટલાં ઘરેણાં લુગડાં પહેરાય એટલાં પહેરેલી સ્ત્રીઓ જીવન કૃતકૃત્ય માનતી હતી; ન્હાની ઉછરતી છોકરીયો જેમને ઓરણાં પહેરવાનો, પગમાં કલ્લાં પહેરવાનો બહુ શોખ થતો હતો તેમણે આજ મનમાનતો વેશ પહેર્યો હતો અને ઓરણાં પહેરી લટકાથી ચાલતી હતી; પગમાં કલ્લાં વાગતાં હતાં તેથી સંઘાતી ચાલતી હતી છતાં એમની માતાઓ કલ્લાં કાઢી નાંખવા કહેતી ત્યારે રોયા જેવું મ્હોં કરતી. ધાંચી, દરજી અને એવી કામની મજબુત સ્ત્રીઓએ જાડો કસબી પોશાક પહેરી માથા ઉપર ડુલની વાડી મુકી હતી એટલું જ નહિ પણ તે વાડીને મ્હોં ઉપર લટકતા કાચના ગોળા

* આમ છતાં હું નથી ધારી શકતો કે જ્યાં સુધી પત્ની પોતાના પતિના માનસિક જીવનમાં ભાગ ન લઈ શકે ત્યાં સુધી એ લગ્ન વિજયી નિવડ્યું એમ કહેવાય.—પી. જી. હેમર્ટન.

અને ચાટલાં બાંધ્યા હતાં; ઉચ્ચ વર્ણુની સ્ત્રીઓએ રેશમી સાડીઓ, ભરેલા કબજા અને નાળુક ધરેણું પહેર્યાં હતાં. લગભગ દરેક સ્ત્રીના હાથમાં અથવા સાથે રહેલા નોકરોના હાથમાં ટાટ-ટોપલીઓમાં જરમન સીલવરના લોટા, પવાલાં, પીતળની વાડકીયો, વગેરે જૂદી જૂદી જાતના વાસણો ઉપરાંત સુંકે મેવો, બરફી, કેળાં વગેરે હતાં. શહેરના જૂદા જૂદા વિભાગમાં ફરનારને જણાતું હતું કે આજ 'હરમાન, મહાદેવ, માતાના અથવા ખાલી પડેલા ઓટલા ઉપર ત્રિપુંડ તાણી બ્રાહ્મણો બેસી ગયા હતા અને તહેમની પાસે શ્રીમત્ ભાગવતના પાનાનો મ્હોટો થોક પડ્યો હતો. સપ્તાહનો છેલ્લો દિવસ હતો. સાત દિવસના પારાયણમાં શ્રીમત્ ભાગવતની કથા કહી દેવામાં મહાપૂણ્ય છે, તેટલું જ સાંભળવામાં પૂણ્ય છે. પુરાતન કાળમાં શ્રીમત્ ભાગવતની કથા કોઈકે વિદ્વાન જ કહી શકતા, સ્હમજવી શકતા અને એ કથા એટલી બધી રસમય, બોધક છે કે શાન્ત ચિત્તે સાંભળનારને એમાંથી આનન્દ અને બોધ મળ્યા વિના રહે નહિ, પરન્તુ કમાવાનો આ રસ્તો ઉત્તમ છે એમ માની તથા છાપખાનાંની અનુકૂલતાએ શ્રીમત્ ભાગવતના ભાષાન્તર સાથેનાં પુસ્તક એટલા સસ્તાં થયાં છે કે જેને જેમએ તેને મળી શકે. આ સ્થિતિ હોવાથી સહેજ પણ ગુજરાતી જાણનાર બ્રાહ્મણ આવું ભાષાન્તર લઈએક ઓટલા ઉપર બેસે તો આપણા દેશના સ્ત્રીઓની એટલી શ્રદ્ધા છે કે પાંચ દસ રૂપીઆમાંથી ન જાય. બધા જ પુરાણીઓ અજ્ઞાન હોય છે એમ નહિ પરન્તુ સપ્તાહના દિવસમાં તપાસ કરતાં માલમ પડશે કે એમાંના ઘણાએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ તો નથી જ કર્યો હોતો પણ ગુજરાતી પણ માડ માડ વાંચી શકતા હોય છે તો પછી

કથામાં રહેલું રહસ્ય તો ક્યાંથી રહમજીવે? શહેરના દરેક ભાગમાં પ્રત્યેક વર્ષે કાશીમાં નજરે પડતાં શિવલિંગની માફક સપ્તાહ કહેનારની સંખ્યા વધતી જાય છે અને ખુણા ખોલ્યે બેઠેલા બ્રાહ્મણો, એક પણ સાંભળનાર વિનાના દાન દેનારની વાચ્ય જોતા, ઝોખા ખાતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બરાબર રહમજી કથાનું હાર્દ રહમજીવી શકે એટલાને જ દાન-માન આપી ઉત્તેજન આપતાં આપણા સ્ત્રીમંડળો શિખે તો વાસ્તવિક કટલો લાભ થાય? આ પ્રમાણે સપ્તાહનું પૂણ્ય લેવાને ઘણી સ્ત્રીયો શક્તિ અનુસાર દાન કરવા નિકળી હતી તહેમાં ધીરજલાલની કાન્તિ પણ હતી. ‘સારે સાડું હોય તો શા માટે ન નિકળીયે? પોથી ઉપાડવાનું તો મહાન પુણ્ય છે. ધર્મશ્વર સારો દિવસ દેખાડે’ આવાં ગુલાબના વચન સાંભળી કાન્તિ સાસરેથી સપ્તાહમાં દાન કરવા નિકળી હતી. કાન્તિના સાસરામાં વૃદ્ધ સાસુ અને પતિ સિવાય કોઈ નહોતું. ધીમતની સ્થિતિ સાધારણ રીતે ઠીક હતી અને બી. એ. સૂધીની કેળવણી લઈ સરકારી રેવન્યુ ખાતામાં નોકર રહ્યો હતો. ધીમતના વિચારો ઉન્નત અને ઠરેલ હતા; શાન્ત સ્વભાવ હતો અને ઝોશીસથી ઘેર આવ્યા પછી સાહિત્યના પુસ્તકો, પત્રો વાંચતો; મિત્રમંડળમાં આનન્દ કરતો. એને કાન્તિ જેવી પત્ની મળવાથી એના કટલાક ઉચ્ચ વિચારો નષ્ટ થયા હતા. કાન્તિમાં આવડ એાછી હતી એમ નહિ; એનામાં દુર્ગુણો હતા એમ નહિ. એને સુધડતા, સુવ્યવસ્થા નહોતી એમ નહિ પરંતુ પતિપત્નીએ સાથે બેસી ભિન્ન ભિન્ન જાતનો આનન્દ કર્યો છે, કોઈ હૃદયને-આત્માને ઉન્નત બનાવે એવી વાતો કરી છે, કૌમુદીમાં બેસી રતેહાલાપ કર્યા છે, કોઈ દિવસ સંગીતનો મધુર રસ ચખાડ્યો છે, કોઈ સુરસ પુસ્તક

વાંચ્યું છે, સાંભળ્યું છે, જનસમાજની, દેશની, સાંસારિક સ્થિતિની વાત કરી છે, જ્ઞાતિમાં ચાલતા રીવાજોનો વિચાર કર્યો છે, આનન્દથી શેતરંજ રમ્યાં છે—એમાંનું કાંઈજ નહિ. ધર બરાબર સંભાળતી, રસોઈ તૈયાર કરતી એટલું જ નહિ પણ લહેજતદાર બનાવતી, ધર સાફસુફ રાખતી, એમાં કહેવું પડે એમ નહોતું પરંતુ ધીમતનું મન એટલાથી સંતુષ્ટ થતું નહિ. લગ્ન એનો હેતુ માત્ર ધરની સગવડ સાચવવામાં જ આવી રહેતો નથી. Intellectual friend—માનસિક જીવનમાં મિત્ર જોઈએ. શું તે બહારથી જોળી લેવો? એવી વાતો માટે કલખોમાં, અથવા અન્ય સ્થળે જવું? ઈન્દુ સર્વ રીતે અનુકૂળ થશે એમ એને ખાત્રિ હતી અને ઈન્દુ મળશે એમ એને ખાત્રિ હતી. એ આશા નષ્ટ થઈ પણ કાન્તિ ઈન્દુની સાથે જ કેળવાયેલી છે એટલે એ પણ એવી જ હશે એમ માનતો. જીવનની સહચારિણી આપતી વખત કશું જોવામાં ન આવે તે છતાં હિન્દુ યુવાનો સર્વ સહન કરી પોતાની જીવન-નોકા ચલાવે એ કેટલી સહનશીલતા ! ધીમત થાક્યો પાક્યો ઓપીસમાંથી ઘેર આવે પણ કાન્તિએન કાં તો પિયર, કાં તો આડોશીપાડોશીને ત્યાં વાતોમાં મશ્ગુલ હોય. રાત્રિયે કાંઈ સાફ પુસ્તક લઈ ધીમત વાંચતો હોય અથવા કાંઈ મધુર ગાયન ગાતો હોય ત્યારે કાન્તિબહેન ઉંઘતાં હોય ! કાંઈ સારી ચોપડી વાંચવાની કહે ત્યારે કડવી જીરી ખાધી હોય તેમ એ પાનાં વાંચે ને પછી અધુરી રહે. ધીમત એકલો હતો એટલે કદાપિ ફરવા જવાના હેતુથી કાન્તિને કાંઈ લઈ જાય તો ફરવું તો ગમે છતાં આખા ગામથી શરમાતી હોય એમ લાજ કહાડી આઘી આઘી ચાલે; અને ધીમતને એમ થાય કે હું આને ક્યાં લાવ્યો ?

ધીમતનો ગૃહસંસાર આવો હતો; એવામાં સપ્તાહના દિવસો આવ્યા. કાન્તિજ્ઞેન પતિને પસંદ નથી એમ જાણતી છતાં ‘એ તો સુધરી ગયા છે. નાસ્તિક છે’ એમ માની માતાને ખુશ કરવા અને પહેર્યાં ઓઢ્યાનો લ્હાવો લેવા નિકળ્યાં. ધીમત અને એનું મિત્રમંડળ ફરવા નિકળ્યું હતું ત્યાં એક વરઘોડો આવતો જણાયો. વરઘોડો જોવાની સ્વાભાવિક ઉત્સુકતાએ સર્વે એક બાજુ ઉભા રહ્યા. પુરાણી એક બે ઘોડાની બગીમાં બેઠા હતા; અને બગીમાં પુલની ચાદર પાથરી હતી; બગીની આગળ કેટલોક પુરુષવર્ગ હતો અને તેની આગળ વાજુ વાગતું હતું. બગીની પાછળ સ્ત્રીમંડળ ગીત ગાતું ચાલતું હતું. સૌથી આગળ એક ગુલાબી કસબી પાલવનો ગાજો પહેરેલી, માથે રેશમી ઉઢાણી ઉપર રેશમી લુગડાથી બાંધેલી શ્રીમત્ ભાગવતના પુસ્તકવાળી એક બાલા ચાલતી હતી. તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી એનાં હૃદયમાં આનન્દ આનન્દ વર્ષો રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું. સ્વર્ગમાં જવાનો અનુશાસન પત્ર હોય એમ માની ઉત્સાહપૂર્વક ગીત ઝીલતી હતી. આ સર્વ જોઈ ધીમતલાલના મંડળમાં નીચે પ્રમાણે વાતચિત થઈ.

“કેમ ધીમત ! તમારાં પત્નીશ્રીએ તો શ્રીમત્ ભાગવત માથે લીધું છે ?”

“ધીમત ! કેમ બોલતો નથી ? ત્હારી ઇચ્છાથી જ કંઈ હશે, નહિ ?”

“બેશને ચાર ! બીજાં શું કરે છે તેની આપણે શી પંચાત ?”

“પણ પેલા પુરાણી કોણ છે તે તો જો ! કાઈ સારા વિદ્વાન સુશીલ પુરાણી બોલાવ્યા હતા તોએ સાર્થક થાત.”

“એ કોણ છે ?”

“અરે, અમારા ઘર પાસે રહે છે તે ચકુલાલ ! ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા આપી મ્યુનિસિપાલીટીની નિશાળમાંથી સાત રૂપીઆ લાવે છે. આ સાત દિવસની રજામાં પાંચ પચાસ કમાયો હશે. સંસ્કૃત તો જાણતો નથી એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી ચોપડીઓ પણ સ્હમજી શકતો નથી તે ભાગવતની કથા કરે છે ! ત્હેમાં ત્હમારાં પત્ની આમ ભાગ લે. કાઈ વિદ્વાન ઠરેલ શાસ્ત્રી હોય અને ભાગ લેતાં હોય તો ઠીક છે.”

ધીમત તો આ સાંભળી ઉધાઈ જ ગયો. ‘મહારી સાથે ફરવા આવવામાં, મહારા એકલાના જ આનન્દ માટે અને મહારા એકલાના જ દેખતાં ગાવામાં શરમ; જેમાં રસ પડે, બોધ મળે, એવી ચોપડી વાંચવામાં, અરે, મહારી પાસે જ ભાગવત સાંભળવામાં શરમ અને આમાં નહિ. શું ભલું થાય ? જો હિન્દુસ્ત્રીઓ આટલી ધર્મીધ ન હોત તો આટલા ભગતડાનું શું થાત ? અરે શાસ્ત્રીઓ ! ધર્મધ્યક્ષો ! જરા તો વિચારો ! ત્હમે કેળવાયેલા થાવ, સુશીલ થાવ અને સ્ત્રીઓને ઉત્તત કરો ને પછી જુવો ત્હમારાં માન કેવાં વધે છે ! હાલ પણ એકલું સંસ્કૃત જાણનાર મહાન પંડિતોને એણું માન મળે છે ? વિદુષી એની બીસાંટ, સ્વામી વિવેકાનન્દ જેવા મહાત્માઓ એછા માનને પાત્ર ગણાય છે ? અરે, એમનાં પુસ્તકો તો શું પણ એમના જોડા ઉંચકવામાં કૃતકૃત્ય માનનાર ભણેલાં સ્ત્રીપુરૂષો છે. લાલા લજપતરાય ને દાદાભાઈ નવરોજીના પગને અડકવાથી

જન્મનું સાક્ષ્ય માનનાર છે તો પછી ત્હમને કેમ નહિ માન આપે ? શ્રીમત્ ભાગવત જેવી ઉત્તમ કથા રહમબવવાની ત્હમારામાં શક્તિ હશે તો દરરોજનાં ચાર ચાર હજાર સ્ત્રીપુરૂષો હાજર રહેશે. પણ ત્હમે આમ અજ્ઞાનને શા માટે ઉત્તેજન આપો છો ?

‘કાન્તિ ! તું બધી રીતે ડાહી છે, સારી છે પણ મ્હારા માનસિક જીવનની મિત્ર થઈ શકતી નથી. ખેર !’ આમ વિચાર કરતો, નિઃશ્વાસ નાંખતો ધીમત મિત્રમંડળ સાથે ફરવા ગયો.

રાત્રિના દસ વાગ્યા છે; કાન્તિ ખાઈ પરવારી ઉપર આવી ખાટયમાં બેસી હિંચકા ખાવા લાગી; આજ એના હર્ષનો પાર નહોતો. સમાહમાં જર્મન સીલ્વરના લોટાનું દાન કર્યું હતું. એકવીસ લોટા, તે ઉપર અડકું કેળું અને બબે આની મુકી હતી. રસ્તામાં જેણે તેણે કાન્તિનાં લુગડાંની, કાન્તિએ આપેલા લોટાની અને પોથી ઉપાડ્યાની તારીફ કરી હતી. આથી બીજું વિશેષ શું જોઈએ ? ગમે એવી રસોઈ સારી થઈ હોય પણ જ્યાં સૂધી કોઈ વખાણે નહિ ત્યાં સૂધી સર્વ નિરસ. ‘વાહ રસોઈ ! આવો તાલ પ્હેલાં નહોતો આવ્યો’ આટલા જ શબ્દ રસોઈ બનાવનારને બસ છે. એના આગળ પૈસા બરબાદ છે. કાન્તિજ્ઞેનને પણ આજ સ્વર્ગ મળ્યું હતું !

ધીમત આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો ન્યુસપેપર વાંચતો હતો ત્યાં કાન્તિ બોલી ઉઠી:—

“સાંભળો છો ? ત્હમે તો કાંઈ વાતચિતે કરો નહિ !”

“ઓહો ! આજ વાતચિત કરવાનો ઉત્સાહ ક્યાંથી ?” કહી ધીમતે ન્યુસપેપર વેગળું મૂક્યું.

“અમને તો ધણોયે ઉત્સાહ છે પણ ત્હમને હમારી ક્યાં દર-કાર છે ? આજ તો હું સપ્તાહમાં ગઈતી અને લોટાનું દાન કર્યું.”

“ઝહાલી કાન્તિ ! સપ્તાહમાં ન જવા આપણે વાત થઈતી તે ભૂલી ગયાં. અને ગયાં તે પણ ચક્રુમહારાજની પોથી ઉપાડીને ?”

“ચક્રુમહારાજ કેવા છે ? ભાગવતની કથા કહે એ પુરાણી. વળી પુરાણીને શિંગડાં ઉગતાં હશે ?”

“ભાગવતની કથામાં મ્હને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. પણ પેલી સંસ્કૃત શાળાવાળા જીવરામ શાસ્ત્રીની કથામાં ગયાં હત તોએ હીક !”

“જોયા જીવરામને ! સંસ્કૃતના ચાળા કરે તેમાં શું થયું ?”

“વાઈ ! બીજું એવા વિદ્વાનને લોટા આપ્યા હત તોએ હીક પણ ચક્રુમહારાજ જેવાને લોટા આપવામાં પૈસા બગાડ્યા એના કરતાં બીજી રીતે દાન થઈ શકત.”

“ત્હમને હમારું કર્યું તો પસંદ જ ન આવે. અમે સપ્તાહમાં જઈ પ્રભુનું નામ સાંભળ્યું તે ખોટું અને પેલી ત્હમારી સરોજ, સરલા અને મંજુ રોજ ગામ બહાર મંજુરો-લંગીયા અને એવા ગરીબના ઘરોમાં, ઇસ્પીતાલોમાં, અનાથાશ્રમોમાં જ્યાં ત્યાં રખડે એ સાઈ !”

“ઝહાલી કાન્તિ ! તું અકળાઈશ નહિ. જરાક શાન્ત થા. એ ત્રણ કેવું કામ કરે છે ! લુલાં, લંગડાં, નિરાધાર બાલકોને પોષે છે. સ્ત્રીઓમાંથી ખરાબ ટેવો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને ત્હમને કામ ધંધે વળગાડી જીવન સુખમય બનાવે છે.”

“અરે, એ તો બહાર રખડવામાં ધર બગાડે છે.”

“કાન્તિ ! આમ શું બોલે છે ? તે દિવસ આપણે મંજુને ત્યાં ગયાં હતાંસ્તો. એના ઘરમાં ઓછી સુધડતા હતી ? ઓછી નિયમિતતા હતી ? નવરાશના વખતનો કેવો ઉપયોગ કરે છે ? રમેન્દ્ર અને મંજુ કેવો આનન્દ કરે છે ? એક બીજાંને જોઈ કેવાં ખુશી થાય છે અને ગરીબ વર્ગનું કલ્યાણ કરી કેવું સુખ માને છે ?”

“અરે, એ તો બધાં નાસ્તિક અને અભડછેટવાળાં.”

“નાસ્તિક શા ઉપરથી જાણ્યાં ? શું સહવારના પ્હોરમાં બહેલાં ઉઠી ઇશ્વરનું ભજન શાન્ત ચિત્તે કરતાં તે નથી જોયાં ? શું બપોરે બાર વાગ્યે સોના રૂપાના પુજાપાનો ઠાઠ કરી—એ કલાક સૂધી માળા ફેરવતાં, પાઠ કરતાં કાંઈકને ધમકાવતાં, કાંઈકને લહુલતાં, ટીકા કરતાં માલમ પડે ત્યારે આસ્તિક કહેવાય ? શું દેવને, ઇશ્વરને નથી માનતાં ? યાત્રાસ્થાને આપણાં કરતાં વધારે વખત ગયાં છે અને જાય છે એટલું જ નહિ પણ યાત્રાનું ખર્ચ સહસ્ર એ વધારે સહમજે છે. આભડછેટ કાને કહે છે ? મહિના ને મહિના થયાં ન ધોયું હોય એવું અઘો-ટીયું પહેરવું ? ધાંચીના લુગડાં કરતાં પણ મેલું લુગડું પહેરી રાંધવું, ખાવું, એ આભડછેટ નથી ? ગમે એવા દુર્વ્યસની, ગમે એવા એપી રોગવાળાના હાથનું ભોજન ખાવું એ આભડછેટ નથી ? ને સ્વચ્છ શરીર રાખ્યે સ્વચ્છ લુગડાં પહેરવા એ આભડ-છેટ ? શુદ્ધમાં શુદ્ધ બ્રાહ્મણ—શુદ્ધમાં શુદ્ધ, આન્તર તેમ જ બાહ્યશુદ્ધિવાળાનું ભોજન લેવામાં આભડછેટ ? ગાડી તળે ચગદાયેલા કુતરાને પાણી નાંખી દૂર કરાવવામાં, ખીસકોલી,

ઉંદરને બચાવવામાં, જ્ઞાતિભોજન વખતે ન્હાઈ ધોઈ ગંધાતી જગામાં બેસવામાં આભડછેટ નહિ અને કોઈ ગરીબ માણસ ભૂખથી તમ્મર ખાઈ પડ્યો હોય, રોગથી ભૂખે મરતો હોય, ટાઢ તડકાથી હેરાન થતો હોય એવાને ઉઠાડી ધરિપીતાલમાં મોકલી આપવામાં, તહેને પાણી પિવડાવવામાં, તહેને ખોરાક આપવામાં, તહેના આત્માને સન્તુષ્ટ કરવામાં આભડછેટ ! કેમ ?”

કાન્તિ આ સર્વ સાંભળ્યાં કરતી હતી પણ કાંઈ જ બોલી નહિ. મૂળ સહમંત્રુ હતી એટલે ધીમતનાં સર્વ કારણો યોગ્ય લાગ્યાં પણ પ્રથમથી સંસ્કાર એવા પડેલા એટલે વાત મનને રૂચતી નહિ. કાન્તિને મ્હોટેથી બોલવાની, ઉછળતો બોલ બોલવાની એવી ટેવ પડી હતી કે સહેજ બોલે તો પણ લહડતી હોય એમ જણાય; ધીમતની સાથે, સાસુ સાથે નમ્રતા રાખતાં શિખી જ નહોતી. ધીમત પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો એમ નહિ પરંતુ મૃદુ ભાષણથી આકર્ષણ કરી શકતી નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ધીમત કદી પણ મિત્રમંડળ સાથે, પત્ની સાથે બહાર ફરવા જઈ શકતો નહિ. લગ્ન થયા પહેલાંના એના વિચારો, મનમાં ને મનમાં જ રહ્યા અને લગ્ન વખતના આનન્દનો ધ્વંસ થવા માંડ્યો હતો.

ધીમતનો સંસાર આમ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં સરલા, સરોજ અને મંજુ અમદાવાદમાં ભેગાં થયાં; ઇન્દુને બોલાવવામાં આવતી પણ તે કાણ જાણે કેમ ત્યાં બહુ જતી નહિ. કાન્તિને બોલાવવી કે કેમ તે સંબંધે વાદવિવાદ થયા પછી ‘કાન્તિ કરતાં ધીમત ખાતર બોલાવવી’ એમ યોગ્ય લાગવાથી મંજુએ ચિઠ્ઠી લખી કાન્તિને બોલાવી; જે વખતે ચિઠ્ઠી

આવી તે વખતે ધીમત ધરમાં જ હતો અને જતું કે કેમ ત્હેની વાતો નિકળી.

“કેમ ! બોલતા નથી, હૈં ! મંજુ જ્હેન બોલાવે છે તો જાઉંને ?”

“ત્હમને કોણ જવાની ના કહે છે ? આજ જાઉં એમ ક્યાંથી પૂછવાનું મન થયું ?”

“પીયર જવાનું હોય તો ન પૂછીએ, ખીજે તો પૂછીએ ! ઇન્દુકોઇને પિનાકીપ્રવા ક્યાં જવા દે છે ?”

“સરોજ, સરલા અને મંજુ પાસે જવાનો વાંધો જ નથી. એ ત્રણે વખતનો સદ્ઉપયોગ જ કરતાં હશે અને લાંથી કાંક લાભ થશે.”

“લાભ તો ઠીક ! પણ બળ્યું એમની વાતોમાં આનન્દ બહુ પડે છે. લાંથી ઉઠવાનું મન જ થતું નથી.”

કાન્તિ ચિટ્ટી મળતાં જ તૈયાર થઈ હતી લાં ધીમતે રજા આપી પછી શું ?

સરોજ, સરલા અને મંજુ રમેન્દ્રને લાં બેઠા હતાં લાં કાન્તિ જઈ પહોંચી. જૂદી જૂદી વાતો ચાલી અને કાન્તિ ભાગ લેવા લાગી.

સરોજ:—“કાન્તિજ્હેન ! ત્હમને સારી સારી રસોઈ આવડે ને કોઈ દિવસ ખવડાવીયે નહિ.”

કાન્તિ:—“મ્હને શું આવડે છે ? છતાં હું ક્યાં ના કહું છું ? કોઈ દિવસ મ્હારે લાં આવો છો ?”

સરોજ:—“આ મંજુબહેનને ધણીના કામમાંથી નવરાશ જ ક્યાં મળે છે ?”

કાન્તિ:—“આખો દહાડો તે શું કરતાં હશે ? હું તો મ્હારે બપોર થાય એટલે ચાલી જાઉં.”

મંજુ:—“કાન્તિબહેન ! મ્હારાથી તો નથી જવાતું. અકેક ચોપડી વાંચવાની કહાડે છે તે વાંચી મૂકવી ગમતી નથી. સ્કાંજના એ કોલેજમાંથી આવે એટલે આપણે રહેવું જ જોઈએને ? ઘરમાં કામકાજ હોય પછી ક્યાંથી નવરાશ મળે ?”

સરલા:—“વળી ફરવાનું હોય, વાતોચિતો હોય, ગાવાનું હોય, ન્યુસપેપરમાં શું આવ્યું છે તે પૂછવાનું હોય, અને ગામ-ગપાટા હાંકવાના હોય !”

કાન્તિ:—“શું મંજુબહેન, આ સરલા ખરું કહે છે ? આ બધી વાત ભાયડાઓ સાથે એ કરે ખરાં ?

સરોજ:—“કલબોમાં કહે-પાડાપાડોશીને કહે અને આપણને ન કહે ? આપણને પૂછતાં આવડે અને આપણને રસ પડે તો આપણને-એ કહે.”

મંજુ:—“કોલેજનાં ધાંધળની, કોઈ સારા કેસની, સારા ખોટા બનાવની વાત પ્હેલાં કહેતા તે રમુજ નહોતી પડતી પણ હવે તો પછી લજપતરાયનું શું થયું ? પેલી ગાડી ઉંધી વળી ત્હેનું શું થયું ? પેલાનું ખુન કરનાર મળી આવ્યો કે કેમ ? ઘર કામમાં પ્રદર્શનમાં કોને ઇનામ મળ્યું એ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે.”

કાન્તિ:—“બહેન ! મ્હને તો એવું સાંભળવું ગમતું નથી. કહે છે તો રોજ. પણ એવી ગમ્મત હોય તો તો હુંયે સાંભ-

ળીશ. પણ મંજુબહેન તહમે ફરવા જાયો છો ? રમેન્દ્રની સાથે ? કોઈ ટીકા નથી કરતું ?”

સરોજ:—“ટીકા તો કરેસ્તો ! દેવ દર્શન જઈએ ને કોઈની સાથે જઈએ તહેના કરતાં આપણા પોતાનાં માણસ સાથે જઈએ એમાં શું ? આપણને પણ કોઈ જેવાનું મન થાય સારે પતિની સાથે જઈએ તો બરાબર સ્વમજીયે અને વળી સાથે રહેવાનો આનન્દ.”

કાન્તિ:—“બહેન ! તમે તો કોઈ ફંડ કરો છો ને ? ગરીબોમાં ફરતાં કંટાળો નથી આવતો ?”

મંજુ:—“કંટાળો શા માટે આવે ? આપણા ન્હાનાં બાઈ-બહેન કોહથી પીડાતાં હોય તો તહેની સારવાર કરીયેને ! આપણે તાવે ફફડતાં હોઈએ અને કોઈ આપણી ચાકરી કરે તો આપણે આશીર્વાદ આપીયેને ! તો પછી કોઈ ગરીબ માણસને દવાની, ખાવાની, રહેવાની, ભણવાની ગોઠવણ કરીયે તહેમાં શું ગેર-લાભ ? એમાં આપણે શાં ધસાઈ જઈએ ? મુક્તિકેજના પેલા સાહેબ સાધુ સાધુડીમાને જેવાં છેને ? એ કેવાં ગરીબોને મદદ કરે છે-રક્તપીતિયાં જેવાને પણ રાખે છે. તો પછી આપણે તો એક જ દેશનાં !”

કાન્તિ:—“બહેન ! તહમારું તો બોલવું જ ધીમું ને મધુરું છે. મ્હારાથી તો આમ બોલાવું નથી. તહમને સ્હામો જવાબ અપાતો નથી.”

સરોજ:—“સારે તહમે ક્યાં જવ એવાં છો ? આ શું મ્હોટેથી અને અભિમાનથી બોલ્યાં છો ? મ્હારા ધીમતભાઈને

ધારો તો ગોળ ગોળ કરી નાંખવાની શક્તિ છે. ન ધારો ત્યાં સૂધી. વળી ધીમતભાઈ તહમાં એધું પડવા દે એવા નથી એટલે અમારા બધાંથી ટપી જાયો. પિનાકીભાઈનાં જેવું તો નથી ને?”

કાન્તિ:—“નારે ના. હું તો ધારું એમ કહું છું. મહને કોઈ ના કહે એમ નથી.”

કાન્તિને સરોજના, મંજુના શબ્દોથી એટલી અસર થઈ કે ન પૂછે વાત. ‘શું હું આવી છું? મહારામાં શક્તિ છે. સરોજજીને તથા મંજુજીને હું અભિમાની જાણતી હતી કારણ કે રસ્તામાં તલેયું ચહડાવીને ચાલે છે. વળી કોઈ જોડે તહેમાં પુરુષવર્ગ સાથે તો હુંકે જ પતાવે છે. પણ આ તો નરમ ધી જેવાં છે. મહને મહોટી કરી કેવી ધીમાશયી વાત કરી? હવે તો હું દરરોજ આવવાની’ આમ કાન્તિએ નિશ્ચય કર્યો.

કાન્તિ:—“મંજુજીને! સરલાને ક્યારે પરણાવો છો?”

મંજુ:—“ઉપાકાન્તને બરાબર આરામ થાય એટલે!”

કાન્તિ:—“શું ઉપાકાન્ત સરલાને પરણશે?”

મંજુ:—“અરે, સરોજે ક્યારનાએ ઉપાકાન્ત લઈ લીધા છે. બડાં પક્કાં છે.”

સરોજ:—“છો રહ્યાં અમે પક્કાં! કાકા ભત્રિજ સાથે પરણશે.”

કાન્તિ:—“ત્યારે તો લાનોલીમાં સરલા આપણી મહેમાન-ગીરી કરશે સ્તો!”

સરલા:—“હા! આવજોને! ત્હમે પ્હેલાં પણ ધીમત-
ભાઈને સાથે લઈ આવો તો, હોં!”

કાન્તિ:—“બહુ ત્હેમે બધાં વરઘેલાં બહુ!”

સરોજ:—“ત્હમે અમારા કરતાં ક્યાં ઓછાં છો? અમે
બોલીએ ને ત્હમે મનમાં રહમજો! બોલો! ત્હમને એમ નથી
થયું કે હુંયે હવે એમની સાથે કાક વેળા ફરવા જઈશિ, રાત્રે
અગાશીમાં ચાંદનીમાં ગાયન સાંભળીશ, ધર વ્યસ્થામાં એમને
ધ્યાન જ નહિ આપવા દઉં.”

કાન્તિનું હૃદય આ શ્લાઘાથી ઉછળવા લાગ્યું. મ્હાં ઉપર
હાસ્ય રમી રહ્યું અને ઘડીભર ધીમતની મૂર્તિ આંખ આગળ
તરવરવા લાગી એટલું જ નહિ પણ ક્યારે ઘેર જાઉં એમ થવા
માંડ્યું. એટલામાં રમેન્દ્ર આવ્યો અને મંજુ ચાહ કરવા ઉઠી.
ચાહ પાન સોપારીથી પરવારી ઉષાકાન્તના શરીરની ખબર
પુછી, ગામગપાટા મારી સ્ત્રીમંડળ વિખેરાયું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પ્રયોગશાળા.

“The future belongs to Science;
Unfortunate are the people who
Shut their eyes to the truth.”*

—A scientist.

કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ કરવી હોય તો તે દેશની રાજકીય, માનસિક, શારીરિક, સાંસારિક સ્થિતિ પ્રથમ ઉન્નત થવી જોઈએ; આને માટે કોઈ શરીરખળ વધારવા, કોઈ બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા, કોઈ સંસારના રિવાજો સુધારવા, કોઈ જ્ઞાતિભેદ દૂર કરવા અને કોઈ કુળવણીની મૂખ્ય ભાગ ભજવે છે. કુળવણી વિશે પણ કોઈ ઉંચી કુળવણીની ભલામણ કરે છે તો કોઈ ઉદ્યોગ હુન્નરની કુળવણી ખિલવવા સૂચવે છે. યુરોપ, અમેરિકાની ઉન્નતિના કારણો શાં છે તહેની તપાસ કરીશું તો જણાશે છે કે કુળવણી અને તહેમાં પણ સાયન્સ (વિજ્ઞાન) મુખ્ય છે. વીસમી સદીને સાયન્સયુગ કહીએ તો ખોટું નથી. સાયન્સ આપણાં પ્રત્યેક કર્મમાં આવી રહેલું છે. ઉદ્યોગ હુન્નરનો વિકાસ સાયન્સના આધારે છે. ખેતીવાડી સાયન્સના જ

* ભવિષ્ય સાયન્સ (વિજ્ઞાન) ને હસ્તક છે. જેઓ આ સત્ય પ્રત્યે દુર્લક્ષ રાખે છે, તેઓ હતભાગી છે.

પ્રભાવે વધારે ઉત્પાદક થતી જાય છે; વ્યાપાર રોજગારને વિસ્તૃત થવા સાયન્સની સાહાય્યની જરૂર છે; સલાહશાન્તિ ફેલાવવાના પ્રયત્ન છતાં વિગ્રહો વધતા જાય છે અને હેમાં પણ વધારે માણસો વધારે સારી રીતે કેમ મારી નાંખવા એ ઉદ્દેશને વિગ્રહ-હુડામ્મોને પણ સાયન્સની ગરજ પડે છે; રાજ્યનીતિમાં પણ સાયન્સની ઓછી જરૂર નથી. હિન્દુસ્તાનમાં તો હજી એ સ્થિતિ નથી તોપણ જે બીજા સુધરેલા દેશોમાં સગવડ વધારે સારી થઈ હોય, દ્રવ્ય-પૈસો ઉભરાઈ જતો દેખાતો હોય, ઘરો વધારે સોઈદાર થયાં હોય, લુગડાં અને સરસામાન સારો અને સસ્તો હોય, વીર-યોદ્ધાઓનાં હથિઆરો વધારે સારાં થયાં હોય, રાજ્યમંડળ વૈભવવાનું થયું હોય તો શું સાયન્સને લીધે નથી? જ્યાં જ્યાં ત્યાં સાયન્સ તહમારા પડછાયાની માફક તહમારી સાથે જ છે; શ્વાસોશ્વાસ લ્યો અને રસાયણશાસ્ત્ર (Chemistry) નું ભાન થશે; ચાલો અને યાંત્રિક શાસ્ત્ર (Mechanics) હાજર છે; તહમે ભલે સાયન્સનો વિચાર પણ ન કરો તો પણ સાયન્સ વિના તહમને ચાલવાનું નથી. આપણી ઇચ્છા હોવા ન હોવા તોપણ વીસમીસદીમાં સાયન્સ તહમારી સહચારી થશે. કાં તો તહમે હેના ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવો અગર તે તહમારા ઉપર અધિકાર ચલાવશે; જે તહમે અજ્ઞાન રહેશે તો તે તહમને ગુલામ બનાવશે; જે તહમે કેળવાયેલા હશે તો તે તહમને તાબે થશે.

સાયન્સનો આટલો બધો પ્રભાવ હોવા છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ આપવું એ આપણી પોતાની અધોગતિ કરવા બરાબર છે. હિન્દુસ્તાનના યુવાનોમાં, કેળવાયેલા વર્ગમાં સાયન્સનો શોખ લાગ્યો છે; હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી જવાથી

હિન્દુસ્તાનમાંથી જ કાચો માલ પાણીને મૂલે પરદેશ જઈ
લાંથી રૂપાન્તર થઈ મોંઘે ભાવે મળતો હોવાથી દેશનો પૈસો
વિદેશ જતો હોવાથી આખા આર્યાવર્તમાં ઘોંઘાટ થવા માંડ્યો
હતો અને તેટલા માટે શોધ-ખોળની પ્રયોગશાળાઓ, સાય-
ન્સની નિશાળો તેમ જ કોલેજો, સાયન્સની યુનિવર્સિટી,
ઉદ્યોગ-હુન્નરની શાળાઓ સ્થાપવાના વિચાર થવા માંડ્યા અને
કેટલાક કહેવા કરતાં કરી દેખાડનાર અંગ્રાલી સ્વદેશ હિતચિત-
કોને પ્રત્યેક વર્ષ લગભગ હેંશી સો વિદ્યાર્થીઓ સાયન્સના
અભ્યાસ માટે જાપાન, અમેરીકા, ઇંગ્લાન્ડ, જર્મની, ફ્રાન્સ
મોકલવા લાગ્યા હતા. મુંબઈ ઇલાકામાં એકાદ પ્રસિદ્ધ
સાયન્સીસ્ટની પ્રયોગશાળા હતી ત્યાં પ્રો. ધ્યુવાળી પ્રયોગશાળા
સ્થપાઈ. આ પ્રયોગશાળા માટે પ્રો. ધ્યુએ પોતાની મ્હોટી
મિલકત આપી હતી; તે ઉપરાન્ત પ્રો. ધ્યુના સંબંધમાં આવેલા
દેશીઓએ સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ થતો હોવાથી સારી રકમ
એકઠી કરી હતી. આ પ્રયોગશાળાનું મકાન લાનોલી પાસે હતું.

૭. આઈ. પી. રેલ્વેમાં લાનોલી એક ન્હાનું પણ સુંદર
સ્ટેશન છે. ખંડાળા અને લાનોલી એ એક જ વિભાગના બે
ભાગ છે; સારે ઘાટના ઢોળાવના શિખરરૂપ લાનોલી આવી રહ્યું
છે અને દેશી, વિદેશીઓ ઉન્હાળામાં હવા ખાવા, તે ઉપરાન્ત
માંદા માણસો પણ હવાનો ફેરફાર કરવા આવી રહે છે. ધ્યુ-
પ્રયોગશાળાનું મકાન સ્ટેશનની હદમાં નહોતું; લાનોલીથી
બેએક માઈલ દૂર પાણીનો અંધ બાંધેલો છે; જેના પાણીનો
ઉપયોગ આખા લાનોલીના સ્ટેશન વિભાગમાં થાય છે. ૭ એક
માઈલ દૂર સુંદર કાલોની ગુફા આવી રહી છે અને એ ગુફામાં જ

પ્રખ્યાત રવીવર્માનું ચિત્રપ્રેસ છે; યુગપ્રયોગશાળા આ એ વિભાગની વચમાં આવેલી છે. પ્રયોગશાળાનું મકાન કાળા પથ્થરથી બાંધેલું હતું; એની આસપાસ વિશાળ બાગ અને એ બાગમાં પણ જ્ઞાન સાથે આનન્દ આપનાર છોડવા રોપી દીધા હતા. પ્રયોગશાળાના વચલા હોલમાં, પ્રો. યુનું સુંદર આવલું ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું અને આવલાંની નીચે નીચેના શિલાલેખ હતો:—

Let the white leave their boast

Leave their exclusiveness;

Let the black leave their sloth,

Leave their seclusion,

Let both of them meet,

At a meeting point.*

એક બાબુના વિશાળ હોલમાં પ્રયોગશાળા હતી; તહેમાં પ્રયોગો કરવાનાં સર્વ સાધન હાજર હતાં; વચમાં ભોંય સરસા જડેલા ટેબલ ઉપર આરસાનો મ્હોટો લીસો પથ્થર મુકી દીધો હતો તહેના ઉપર કાચનાં ન્હાનાં મ્હોટાં વાસણો, મિણબત્તી, સ્પીરીટલેમ્પ, ગ્યાસની નળીયો, પાણીની ચકલી વગેરેની ગોઠવણ હતી. ટેબલની પાસેની ખુરસી પાસે ગોળ ફરતું બુકશેલ્ફ હતું અને તહેમાં સાયન્સ-પ્રયોગશાળાને લગતાં ન્હાનાં મ્હોટાં પુસ્તકો હતાં; બીજા શિખતા વિદ્યાર્થીઓને માટે પણ પાંચ દશ ન્હાનાં ટેબલો અને એની સાથે જોડતી સામગ્રી સાથે ભીંતની સાથે

* ગોરી પ્રબને તહેમનું અભિમાન-તેઓનું અતડાપણું ત્યજવા દો અને કાળા પ્રબને તહેમનું આલસ્ય અને એકાંતવાસીપણું ત્યજવા દો. અમુક સ્થળે બન્નેને મળવા દો.—એમ. ડી. વેદ.

અઢેલીને મૂક્યાં હતાં; ટેબલની સ્થામે એક ગેલેરી વિદ્યાર્થીઓ માટે હતી; એ બાબુની ભીંત સાથે કાચનાં મ્હોટાં કપાટો હતાં અને તેમાં પ્રયોગશાળાને લગતી દવાઓ, વસ્તુઓ હતી અને પ્રત્યેક ઉપર ચિઠ્ઠી ચોડેલી હતી; કપાટ ઉપર પણ વિભાગનાં નામ હતાં; ખુરશી પાછળ ભીંત ઉપર વિજળીની મદદથી વાગતી ઘંટડીના બટનો હતાં. અને તેના ઉપર નંબર લખેલા હતા જેથી જે નંબરની ઓરડીમાં ખબર કરવી હોય તે નંબરની ઓરડીમાં ખબર થઈ શકતી. એની સાથેના હોલમાં સ્ટોર હતો. એમાં પણ નિયમિતતા હતી. ત્રીજા વિશાળ ઓરડામાં લાયબ્રેરી હતી; આ લાયબ્રેરીમાંથી બેઠા બેઠા ધાટના પર્વતો, વૃક્ષો અને સાયં-જ્ઞાના સૂર્યાસ્ત એવી રીતે નજરે પડતાં હતાં કે ઘડીભર હાથમાં જ પુસ્તક અથવા પત્ર રહે અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં જ મન જાય. વચલા હોલની બીજી બાબુએ વિજળીની પ્રયોગશાળા હતી; વિદ્યુત-વિજળી ઉત્પન્ન કરવાના, ભરી રાખવાના ચિત્ર-વિચિત્ર યંત્રો, ફેનોગ્રાફ, ગ્રેફોફેન, ટેલીફોનના યંત્રો અને તારો, લોહચુંબક વગેરે સામાન ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો. પ્રયોગ-શાળાના વચલા હોલની મ્હેડીએ દુર્બીન મૂકવામાં આવ્યું હતું અને એના ધ્રુમટની એવી રચના કરવામાં આવી હતી કે ધ્રુમટ આધો પાછો થઈ શકતો એટલું જ નહિ પણ ધાતુના ધ્રુમટના બે વિભાગ થઈ ઢાંકણાની પેઠે ઉધડતા હતા. આ દુર્બીનનો ઉપયોગ કોઈ ગ્રહણ અથવા ગ્રહને જોવામાં થતો.

પ્રયોગશાળાથી થોડે દૂર બે ન્હાના સુશોભિત અંગણ હતા. અંગણમાં આગલો હોલ, બે ન્હાના બીજા મ્હેમાનોને માટેના બાબુએ પડતા ઓરડા, પાછલો હોલ અને ઉપર મેડી અગાશી

અને જીનું હતું. રસોઈ માટે તેમ જ ગાડી ઘોડા માટેની ગોઠવણ જૂદી હતી. આ બે બંગલાં એક જ ધાટીના ને જોડે જોડે હતા; એક બંગલાનું નામ કલ્યાણગ્રામ અને બીજાનું નામ સ્કોટીશ બ્લીલા આપવામાં આવ્યું હતું. કલ્યાણગ્રામમાં આપણો પ્રભાકર રહેતો હતો અને સ્કોટીશ બ્લીલામાં ઇલેક્ટ્રીશીયન મિ. બુલ્નર રહેતો હતો.

પ્રભાકર રસાયણી પ્રયોગશાળામાંથી નવરો જ પડતો નહિ; વિભાગતથી મંગાવેલી વસ્તુઓ—સાધનો આવી ગયાં પછી તેની વ્યવસ્થા કરવામાં કેટલાક દિવસો ગયા પછી આ પ્રયોગશાળામાં શિખવા ઇચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના કાર્યક્રમ પ્રસિદ્ધ કરતાંની સાથે જ વિદ્યાર્થીઓની અરજીઓ આવવા લાગી. હાલમાં માત્ર દસ-વિદ્યાર્થીની જ રહી હોવાથી તેણે દસ જ વિદ્યાર્થીઓને બોલાવ્યા. આ વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે પાસે એક ન્હાનું બોર્ડિંગ હાઉસ રાખ્યું હતું. આ વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાક યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો હતા એટલું જ નહિ પણ સાયન્સ લઈ પાસ થયા હતા. પ્રભાકર જેમ જેમ પ્રયોગો સાથે નવા નવા વિચારો દર્શાવી શિખવતો ગયો તેમ તેમ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના જ્ઞાનનો ગર્વ હુમ્મ થતો ગયો અને પ્રભાકર જેવાના હાથ નીચે ભણવાના સદ્ભાગ્ય માટે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યા. પૃથક્કરણની શાખા બોલેલી હોવાથી હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગમાંથી પૃથક્કરણ માટે વસ્તુઓ આવવા લાગી અને એમાંથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારિક જ્ઞાનનો અને પ્રયોગશાળાને આર્થિક લાભ એટલો થતો ગયો કે પ્રભાકરની કીર્તિ ધીરે ધીરે પ્રસરવા લાગી. જૂદા જૂદા અર્કો, તેલો

અને મિશ્રણો સરળતાથી અને સસ્તા બનવા લાગ્યાં અને સ્વદેશીવસ્તુઓના મોહથી અને સારી હોવાથી તહેનો ખપ જાયો. દેશી રાજ્યનાં દવાખાના માટે, તે ઉપરાંત સામાન્ય લોકો પણ આ પ્રયોગશાળામાં બનતી ચીજો અત્રેથી જ લેવા લાગ્યા. પ્રભાકર સદ્ભાગ્યે એકલો હતો. સહવારમાં બહેલાં ઉઠી નહાઈ ધોઈ ફરી આવ્યા પછી દૂધ પી પ્રયોગશાળામાં દાખલ થતાં તે બપોરે જમતી વખત સુધી. સારપછી પેપરો વાંચી, જરા આરામ લઈ પાછો એના કામમાં પડતો હતો. તે ઠેક સહાંજે છુટો થતો. કેટલીક વાર તો કોઈકે પ્રયોગ નિષ્ફળ જતો તો આખો દિવસ ને દિવસ વિચાર કરતો અને મધ્ય રાતે જૂલ પકડાતાં પ્રયોગશાળા ઉઘાડી પ્રયોગ કરતો.

દેશની રાજકીય, સાહિત્ય તેમ જ સામાજિક સમાજો, સંસ્થાઓમાંથી તેને આમંત્રણ આવતાં; પરંતુ તહેનું ચિત્ત માત્ર પ્રયોગોમાં જ-સાયન્સની ખિલવણીમાં હોવાથી અન્યમાં લક્ષ આપી શકતો નહિ-આપતો નહિ. સહવાર સહાંજ બહાર ફરવા જતો તે વેળા માત્ર આગળ પાછળનાં રંક જતોની સ્થિતિ તપાસતો, વિના મૂલ્યે જાણતી દવા આપતો અને સન્તોષથી પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું જતો. રાત્રિયે તે શાન્ત રહેતો અને બંગલાની અગાશીમાં અથવા બંગલામાં પલંગ ઉપર પડ્યો પડ્યો સાયન્સના તેમ જ મિત્રમંડળના વિચાર કરતો અને સ્નેહીઓને ત્યાં બોલાવવા ધારતો.

મિ. બુલ્નરનું જીવન તદ્દન ઉલટું હતું. એણે એક બબરચી રાખ્યો હતો અને આખો દિવસ વિજળીના પ્રયોગ કરવામાં, ગણતરી કરવામાં ને વાંચવામાં કાઢતો. વિદ્યુતની લોહચુંબકની

શક્તિ જોતો. વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીના પ્રયોગો કરતો. મિ. વુલ્નર વિજળીની મદદથી ઘરનું સર્વ કામ કરતો. પોતાના ઓરડાનું બારણું ઉઘાડવું હોય તો વિજળી, કોઈને બોલાવવો હોય તો વિજળી—કારણ ઓરડાના બારણા ઉપર પગ મુકતાં જ ખબર પડતી; પ્રયોગશાળાથી બંગલામાં સન્દેશો કહેવો હોય તો પણ ટેલીફોન મારફત; ટુંકામાં વિજળીનો ફેટલો અને કેવો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, એ જ મિ. વુલ્નરના વિચાર. એને નહોતું સાંભરતું ઘર કે નહોતું સાંભરતું ખાવાનું; ખાવાનું તૈયાર હોય પણ પ્રયોગશાળામાં જીવ હોય તો પ્રયોગના વિચારમાં—પ્રયોગ કરવામાં સહવારની સહાંજ થતી, રાત્રે બારથી પાંચ ઉંઘ લેતો અને એક કલાક સહવારમાં અને એક કલાક સહાંજના આરામ લેતો પરન્તુ આ સાત કલાક આરામના કોઈ દિવસ ચાર પાંચ કે છ થાય પણ કામના કલાકમાંથી અડધો કલાક ઓછો થતો નહિ.

મિ. વુલ્નર અને પ્રભાકર બે કેમ્બ્રીજમાં સાથે ભણતા હતા. અને મિ. વુલ્નરને વીજળી—ઇલેક્ટ્રીસિટીનો શોખ હતો ત્યારે પ્રભાકરને રસાયણ—કેમિસ્ટ્રી નો શોક હતો. નવરાશની વેળાએ વુલ્નર અને પ્રભાકર લાનોલીથી ખંડાળાની સડકે ફરવા જતા અને તે વખતે સાયન્સ ઉપરાંત વાતો થતી હતી; આ પ્રમાણે એક દિવસ સહાંજના બન્ને સાયન્સિસ્ટો ફરવા નિકળ્યા. સહાંજના પાંચ વાગી ગયા હતા; લાનોલીની હવા એવી ખુશનુમાં રહે છે કે ભર ઉન્હાળામાં પણ સૂર્યનો તડકો હુંફાળો લાગે છે. દ્વરથી ખંડાળાના બંગલા વૃક્ષોમાંથી દષ્ટિ-ગોચર થતા હતા; એક બાજુ લાનોલીના દેશી લત્તાનાં ઘરો

માંથી નિકળતાં ધુણીના ગોટ નજરે પડતા હતા; પર્વત ઉપર દૂર વૃક્ષો છુટાં છુટાં હતાં છતાં એટલે પાસે લાગતાં હતાં કે આખા પર્વત ઉપર લીલોતરી પાથરી. વન્ય પક્ષીઓ સ્વતંત્રતાથી આમતેમ ફરતાં હતાં; દૂર એક ખીલુમાં શંકરનું ન્હાનું દેવાલય તરતમાં જ ઘોળાવેલા શિખરવાળું નેત્રને ગમતું હતું; હરણિયાનાં ટોળાં શિકારીની બહીકે ન્હાસતાં હતાં; કોઈક ઝરણાં પથરની જમીન ઉપર ખળખળ અવાજ રરતાં વહેતાં હતાં; સર્વત્ર શાન્તિ હતી; છુટા છવાયા લોક હવાફેર કરવા આવેલા ગૃહસ્થો સિવાય અન્ય કોઈ નહોતું. વુસ્તર અને પ્રભાકર ચાલતા ચાલતા લાનોલી અને ખંડાળાની વચમાં આવેલા એક ઘરનાળા પાસે આવ્યા. ત્યાં સંધ્યાકાળ પડવા આવી; હવે આગળ જઈશું તો પાછા ફરતાં રાત પડશે માની ત્યાં જ ઘરનાળાના કઠેરા ઉપર બેઠા. ઘરનાળા પાસે લીમડો, આસોપાલવ અને આંખાનાં વૃક્ષની ઘટા હતી; તહેના ઉપર ચિત્રવિચિત્ર પીછાંવાળાં પક્ષી કલરવ કરી રહ્યાં હતાં એ જોઈ વુસ્તર બોલી ઉઠ્યો:

“પ્રભાકર ! ખરેખર તહમારા હિન્દુસ્થાન ઉપર કુદરતની કૃપા છે. અહીં આવું છે તો પછી આપુ, હિમાલય, કાશ્મીરમાં તો શુંએ હશે ?”

“તહમે કહો છો એ ખરું છે ! અમારા ઉપર ઇશ્વરની તો પૂર્ણ કૃપા છે પણ એ કૃપાનો અમે લ્હાવો લેતા નથી.”

“એમ કેમ ?”

“આ લાનોલીમાં જ રહેવા આવનારમાં કેટલાંક તો દાક્તરે ધકેલ્યાં હશે ત્યારે આવ્યાં હશે. શરીર સાફ રહે અને ધંધા

રોજગારની ચિન્તા દૂર કરવા વર્ષે એ વર્ષે આવા તેમ જ બીજાં યાત્રાસ્થાનોમાં જતી વખત પૈસા ગળે લાગે પણ દાકતર કહે એટલે જખમારી ભારે ભાડા ખરચી મહિના ને મહિના બંગલા રાખી રહે. અહીં આવી રહેનારામાં માંદા માણસ સિવાય પણ બંગલા બહાર નિકળે તો જ સોગન. તહેમાં સ્ત્રીઓ તો લાનો-લીના બંગલાના ઓટલા ઉપરથી કે અગાશી ઉપરથી નોંધને રાજ થાય એ જ.”

“તે તો બહુ ખોટું. અરે, શહેરોમાં પણ ગામબહાર જાય તોયે ફટલો લાભ ? તલમારા લોકોનાં મંદિરો તો ગામબહાર હોય છે ત્યાં જતાં શું થાય ?”

“થાય તો શું ? પણ વિચાર જ સૂઝે નહિ. વારૂ, તલમે શેનો પ્રયોગ કરો છો કે બહુ બહાર જ નિકળતા નથી ?”

“એ પ્રયોગમાં હું ફતેહમંદ થઈશ તો કહીશ. કારણ એ પ્રયોગ આમ કહું તો મલને ગાંડો ગણી કહાડો. માટે હમણાં નહિ કહું, થોડા દિવસ કહીશ. પણ આપણી પ્રયોગશાળાનું કામ હીક ચાલે છે હોં ! દવાઓ અહીંથી હીક ઉપડે છે. જરાક ખાતું વધારવું પડશે એમ નથી લાગતું ?”

“અલબત્ત વધારવું પડશે જ. અત્રે જે વિદ્યાર્થીઓ શિષ્ય છે તે જૂદા જૂદા ઇલાકામાં જઈ પ્રયોગશાળા સ્થાપવા યત્ન કરશે અને આપણે માટે હિન્દ સેવક સમિતિમાંથી મદદ આવશે.”

“એ હિન્દ સેવક સમિતિમાં મિ. ઉષાકાન્ત બહુ આગળ પડતો ભાગ લે છે કેમ ? હું એમને વિશે પેપરોમાં બહુ વાંચું છું. પરન્તુ એ પરણનાર છે એટલે પછી શું થશે ?”

“એ પરણશે પણ એ કામ તો એ જ કરવાના છે. નિયમ પ્રમાણે પરણેલાથી એ સંસ્થામાં રહેવાય નહિ એટલે રાજનામું આપશે પણ એમણે ખીજાં તૈયાર કર્યા છે તો. એ ઉપાડી લેશે અને ઉપાકાન્ત અન્દર રહ્યા રહ્યાં જે કરતા હતા તેથી પણ વિશેષ કામ કરશે. એમને જે પત્ની મળી છે તે પણ એમના જેવાં જ મનની અને ભણેલી છે.”

“તહમે તો નથી પરણવાના ને ?”

“એવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો ?”

“કારણ ખરા સાયન્સીસ્ટે પરણવું નહિ એમ મહારો મત છે.”

“પરણ્યા પછી ફેટલી ખીજ ફરજોમાં ધ્યાન આપવું પડે છે એટલો વખત સાયન્સ સેવામાંથી જાય ને !”

“ત્યારે તહમે તો નહિ જ પરણવાના હોં !”

“નહિ જ.”

“હું તહમારા મતને મળતો છું અને પરણવાની આવશ્યકતા નથી એટલું જ નહિ પણ આવા ભગિરથ કાર્ય માટે ફેટલાક સુખનો ભોગ આપવો જોઈએ એ વાત ખરી પણ મહારૂં જીવન જૂદી સૃષ્ટિમાં ગઢાયું છે. પરણવું એ ફરજ મનાઈ છે અને એ વાતાવરણની મહેને અસર લાગી છે.”

“ત્યારે તહમે પરણી અહીંથી જતા રહેવાના ?”

“ના, ના. હું જેની સાથે પરણનાર છું તે મહારા કામમાં મદદ કરે એવી છે એટલું જ નહિ પણ રસ લે એવી છે એમ હું ધારું છું.”

“ઇશ્વર તહમને સુખ આપે એમ ઇચ્છું છું પણ ખરૂં પૂછાવો તો હવે તહમે હિન્દુ લોકોએ પરણવું જ જોઈએ એ વિચાર

કાઠી નાંખો. પરણ્યાથી જ સ્વર્ગ મળશે, છોકરાં જ તારશે એ વિચાર કેળવણીથી દૂર થવા નેહએ. હું પરણવાની સ્થામો નથી. બધાંએ કુંવારા રહેવું એમ મ્હાડું કહેવું નથી. પણ પરણવું જ નેહએ અને ન પરણે તોણે મહાન અપરાધ કર્યો હોય, હલકો છે, તિરસ્કારને પાત્ર છે એ માનવું મુકી દો તો જ સ્વદેશપ્રેમી વીરો થશે, તો જ સ્વાર્થત્યાગી જનો નિકળશે, તો જ દેહત્યાગ કરનારા વીરો નિકળશે, તો જ સાયન્સમાં, દેશસેવામાં, જનસમાજને સુધારવાના પ્રયાસમાં જીવન ગાળનારા ઉત્તમ પુરૂષો તેમ જ સ્ત્રીઓ મળશે.”

સંધ્યાકાળ પડી જવાથી પ્રભાકર તથા બુદ્ધનર બંગલા તરફ વળ્યા. બુદ્ધનર ખાઈ ઓટલા ઉપર ખુરસી નાંખી પેપર વાંચવા બેઠો અને પ્રભાકર ઉપર અગાશીમાં ગયો. અગાશીમાં પલંગ ઉપર પથારી પાથરી હતી; પાસે ન્હાના ગોળ મેજ ઉપર પાણીનો કુંજો અને પવાહું પડ્યાં હતાં. આકાશ નિર્મળ હતું; ગામના મહાદેવમાંથી આરતિના ઘંટનો અવાજ આવતો હતો; દૂર પહાડમાં ઘેટાં ચારનાર ભરવાડો ઘેટાંને રાત પડી જવાથી ઉતાવળાં હાંકતાં હતાં; પ્રભાકરને થોડીકવાર અગાશીમાં સૂઈ હેઠળ જઈ સુવા જવાની ટેવ હતી અને તે જ પ્રમાણે આજે પથારીમાં પડ્યો હતો. આકાશમાં તારાકણીયો એક પછી એક ઉગી નિકળતી હતી; ચન્દ્રનું વાદળાંને લીધે ઝાંખુ તેજ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું હતું. ‘પરણવું એ સાડું કે નહિ ? ન પરણું તો ? આમ રસાયણમાં જ જીવન ગાળું તો મનને રચિકર છે ? ઉપાકાન્ત શું કહેશે ? સરોજ ન મળી ઓટલે ન પરણ્યો એમ નહિ કહે ? સરલા મ્હને અનુકૂળ થશે એ કેમ કહેવાય ?’ આવા આવા વિચાર કરે છે સાં પટાવાળો ટપા-

લનો થોકડો લઈ ઉપર આવ્યો. કંપનીઓનાં નમુનાની યાદી, ખીજાં પત્રો, વર્તમાનપત્રો, ઉપરાંત ધરનાં કાગળો હતા. આ બધા કાગળમાં એક પત્રના અક્ષર નવા જ હતા. એ પત્ર જોતાં જ હૃદયમાં ‘કોનો હશે?’ એ વૃત્તિ થઈ; વૃત્તિ થતાં જ પત્ર લઈ ફેાડયો.

*

*

*

અમદાવાદ—

“વિ. હજી મથાળું કરવાનો હક મળ્યો નથી. હવે લક્ષ્મના દિવસ પાસે આવે છે તો તે નિમિત્ત આવી હક બક્ષો. હવે તો સરોજ મનમાંથી ગઈ હશે. સરોજ જેવી શાન્તિ આપવા પ્રયત્ન કરીશ અને તમારા કાર્યમાં વિઘ્ન નહિ આવવા દઉં. લાનોલીની ટુંડી હવામાં રહેવા બહુ ઉત્સુકતા છે. મંજુબહેન તથા રમેન્દ્રે તમારા વિશે બહુ જ મોહ ઉત્પન્ન કરાવ્યો છે. મહારા દેખતાં તમારા ગુણાનુવાદ શિવાય વાત થઈ નથી તો તે ગુણોનો લાલ લેવો. આનન્દ લેવા જીવ તલપી રહ્યો છે, એ જ. જોહા આવી હૃદયમાં સ્થાન આપો.”

લી૦

સરલા.

આ પત્ર વાંચી પ્રભાકરના વિચારોમાં યુદ્ધ ચાલ્યું. આવી સરલાને પરણી જરૂર સુખી થવાનો. ન પરણીયે ને આવી ફરી ફરીને મળે નહિ તો ? અને પસ્તાવાનું થાય. માટે હવે ખીજા વિચાર ફર કરી એ જ નિશ્ચય ઉપર આવવું હીક છે. આમ વિચારતો પ્રભાકર અગાશીમાં ને અગાશીમાં જ ઉઘી ગયો ને છેક એ વાગ્યે જાગ્યો ત્યારે હેઠળ જઈ સૂતો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

લગ્ન પછી.

“ તારક્ષીને આંખોમાં ચમકાવે ખરી,
સંધ્યા ચંદ્રાને નિજ મુખના રંગે જો;
વાદળી પેઠે નમ્ર હૃદય તે ધારતી,
ક્યમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગે જો. ”

— અંબાલાલ માણેકલાલ.

ઉપાકાન્ત અમદાવાદ આવ્યો તે જ વખત શિવલક્ષ્મી પણ સરોજની સાથે આવી હતી; લથડેલી તબીયત સુધારવા માટે શાહીબાગનો એક બંગલો રાખ્યો હતો અને સરોજ દરરોજ ખૂબર કહાડવા જતી. ગુલાબ, ધીરજલાલ તો ત્યાં જ રહેતાં. કાન્તિ વખતો વખત ઉપાકાન્તની ખૂબર કહાડી જતી. ઈન્દુનો જીવ ઉપાકાન્તમાં જ હતો પણ તે એક જ દિવસ આવી શકી હતી; રમેન્દ્ર અને મંજુ હમેશાં આવતા. જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ ઉપાકાન્તનું શરીર સુધરતું ગયું; થોડા સમયમાં હિન્દ સેવક સમિતિમાં એણે એવું કાર્ય કર્યું હતું કે એના ઉપરી એના ઉપર ખુશી થયા હતા અને માંદો રહ્યો એટલા દિવસના હક રજામાં ગણી પુરેપુર પગાર આપ્યો. સરોજના વિવાહનું શિવલક્ષ્મીએ ધીરજલાલને ત્યાં કહેવડાવ્યું પરંતુ ગુલાબને તે બીલકુલ ગમ્યું નહોતું; તે જ અરસામાં સરલાનો

પ્રભાકર સાથે વિવાહ થયો. એનાં લગ્ન સાથે હતાં નહિ તો ગુલાબનું ચાલત તો ઉપાકાન્તનાં લગ્ન વખતે હાજર રહેત નહિ. સરોજ મહારા પ્રભાકરને આપવાની હતી તે ઉપાકાન્તને આપી અને તે ઉપાકાન્તની વહુ તરીકે ફરે છે તે કેમ ખમાય ? પરંતુ ધીરજલાલ જરા લોકલાજથી ડરતા હતા અને તેને અંગે જ ઉપાકાન્તનું લગ્ન કરતા હતા. પ્રભાકરનું લગ્ન પહેલું હતું. લગ્ન થયા પછી તરત જ ઉપાકાન્તનાં લગ્ન થયાં. સરોજના બનાવને લીધે ઉપાકાન્તનું હૃદય એવું નરમ થયું ગયું હતું કે જ્યારે લગ્ન થઈ રહ્યું ત્યારે જુએને ખાત્રિ થઈ કે “સરોજ હવે મહારી થઈ.” ગુલાબને બન્ને વહુઓ પગે લાગી અને કાન્તિ અને ઈન્દુને બદલે સરલા અને સરોજ મળ્યાં. આમ પ્રભાકર અને ઉપાકાન્ત સરલા અને સરોજ વચ્ચે એવો સ્નેહ હતો કે કોઈપણ દિવસ ઉંચા મન થયાં નહોતાં. પરંતુ ‘સરોજ ન મળી’ એ વસવસો ગુલાબના મનમાંથી ગયો ન હતો. ઉપાકાન્ત પરણ્યો એટલે હિન્દુ સેવક સમિતિમાં નહિ રાખે અને હમેશાં અમદાવાદ પડ્યો રહેશે એમ ગુલાબને થવાથી બની શકે તો તેને જૂઠ્ઠો કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ઉપાકાન્ત કે સરોજ ખાસ વાંકમાં નહોતાં આવતાં પણ સહજ સહેજમાં એણું લાવવાની ગુલાબને ટેવ પડી હતી. કેટલોક સમય ગયા પછી એક સ્થાને ઉપાકાન્તે ધીરજલાલને પોતાના ભાગના પૈસાના હિસાબનું પૂછ્યું. આપણે કોઈની પાસે પાંચ રૂપીઆ લઈએ અને આપે તે વખતે એ માણસ આપણે સ્નેહી લાગે છે પણ જ્યારે તે પાછા માંગે છે ત્યારે આપણી વૃત્તિ કેવી થાય છે તે નિહાળવાનું છે. ‘ઓહો! પાંચ રૂપૈડી છે તેમાં માગ માગ કરે છે. જાણે ખાઈ ગયા!’ આ વિચારની સાથે તેના

ઉપર ખોદું લાગે છે. ધીરજલાલને પણ એમ જ થયું. મ્હારી પાસે હિસાબ માગે જ શેનો? આ અગ્નિમાં ગુલાબે તેલ હોમ્યું અને જ્વાળા સળગી. ધીરજલાલે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્હમારા ભણવામાં, લગ્નમાં, દવામાં કંઈ જ ખરચ થયું હશે કે નહિ? એક પાઈ અમે ખાઈ ગયાં નથી! સ્હમજ્યોને? એ બધા રૂપીઆ મ્હેં ખરચ્યા છે. કારણ ત્હારા રૂપીઆ તો બેંકમાં છે અને ત્હારા સિવાય ખીજને મળે એમ નથી. વ્યાજ ખાત ખાધી એ નહિ અને હિસાબ પૂછવા આવ્યો છે?”

“ભાઈ! હું હિસાબ ‘ખાઈ ગયા છો?’ કરી પૂછતો નથી; પણ જે ખર્ચ મ્હારે નિમિત્ત થયું હોય તે આપવા તૈયાર છું.”

ગુલાબ:—“તે આપે જસ્તો! એમાં શો ન્યાલ કરે છે?”

ઉષાકાન્ત:—“ના, ભાભી! હું તો ત્હમારો હમેશનો ઉપકૃત છું. આ સ્થિતિ ત્હમારે લીધે જ છે.”

“આ સ્થિતિ” નો અર્થ ગુલાબે જૂદો લીધો અને કંકાસ વધ્યો. આ સર્વ જ્ઞેતાં ઉષાકાન્તે પોતાના તેમ જ ધીરજલાલના સુખને માટે જૂદા રહેવું એ યોગ્ય લાગ્યું અને ત્હેનો નિશ્ચય કરી ધીરજલાલ સાથે વાત કરી.

“ધીરભાઈ! મ્હારો વિચાર જૂદા રહેવાનો છે. મ્હને ધૂષ્ટ, બેશરમ કહેશે પણ હું માનું છું કે એથી હું અને ત્હમે વધારે સુખથી રહીશું એટલું જ નહિ પણ આપણે સ્નેહ રહેશે.”

“ઉષાકાન્ત! આ શું બોલે છે? નહાનાથી મ્હોટો મ્હેં ક્યો અને હવે જૂદો રહે એટલે લોક મ્હને શું કહે? વળી ત્હારી પાસે પૈસા ક્યાં છે?”

“ધીરભાઈ! લોકની શી દરકાર? ઘરમાં કલેશ થાય તે કાંઈલોક મટાડવા આવતા નથી. એ તો આપણે જ ભોગવવું પડે છે. પૈસા! ઈશ્વર કૃપાએ એની ફિક્કર રાખતો નથી. મીતમભાઈની કૃપાથી ખર્ચ જતાં એ હજાર પારસો રૂપીઆ રહ્યા છે તે કામ ચલાઉ ચાલશે.”

ધીરજલાલનો સ્નેહ ઉપાકાન્ત પ્રત્યે ઓછો નહોતો અને બાલ્યાવસ્થાથી જ પોતાની પાસે જ ઉછરેલો એટલે જૂદા રહેવાના વિચારથી એ દિલગીર થયો અને ગમે તેમ કરી ભેગો રહે એમ સહમજબવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં ગુલાબ આવી અને પૂછવા લાગી.

“કેમ ! શા વિચારમાં છો ?”

“ઉપાકાન્ત જૂદા રહેવા વિચાર કરે છે.”

“એમ ? તો તો ભલે રહે. ત્યારે જ ખબરો પડશે.”

“ગાંડી ! પણ આટલા દિવસ આપણે ત્યાં રાખ્યો તહેના ઉપર પાણી ફરી વળે.”

“એમાં શેનું પાણી ફરી વળે છે ? ન ફાવે તો છુટાં પડીયે ! આપણે નિરાંતે રોટલો ખાઈશું.”

ધીરજલાલ ગુલાબ આગળ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ અને ઉપાકાન્તને જુદું રહેવાનું થયું. ધીરજલાલે બાપીકી મિલકતમાંથી ઉપાકાન્તને નામે ચાર હજાર રૂપીઆ હતા તેમાંથી ખર્ચ કાપી એક હજાર આપ્યા.

ઉપાકાન્ત સહમજી હતો પણ સરોજ તેથી પણ વધારે ઉદાત્ત હતી. આપણે કાંઈ જ જ્ઞેયતું નથી. શરીરે સારા હોઈશું અને આપણામાં શક્તિ હશે તો બધુંયે મળી રહેશે એ વિચારે તે શાન્ત હતી. એક ન્હાનું ઘર લઈ ઉપાકાન્ત અને સરોજ રહેવા ગયાં. કુંવારા સિવાય હિન્દુ સેવક સમિતિમાં કોઈને રાખતા નહોતા છતાં ઉપાકાન્તને અમદાવાદમાં કેટલું સ્થાનિક કાર્ય કરવાને રાખવામાં આવ્યો હતો. સરોજના મનમાં ઉપાકાન્તને બી. એ. કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને ઇશ્વર કૃપાએ સ્વતંત્ર થઈ. રમેન્દ્ર બી. એ. થયો હતો અને એલએલ. બી. માટે પ્રયાસ કરતો હતો. માત્ર પરીક્ષાને માટે જ ડીગ્રી ખોવી એ સરોજને ઠીક ન લાગ્યું. અભ્યાસની ટેવ મૂકી દીધા પછી ફરીને લેવી એ મુશ્કેલ પડે છે અને ડીગ્રીની આવશ્યકતા છે એમ માનતો ન હોવાથી ઉપાકાન્તનું ધ્યાન તે તરફ નહોતું. પરંતુ સરોજ ‘મહારા પતિ બી. એ. નહિ.’ એમ મનમાં ગણુ-ગણ્યાં કરતી હતી. અને ઉપાકાન્તને સહમજીવવા લાગી.

“ઠાણા ! એક પરીક્ષા બાકી છે તો પછી આપો તો શું ?”

“સ્નેહાળ સરોજ ! અભ્યાસની ટેવ જતી રહી છે; બીજાં કાર્ય કરવાનાં છે અને બી. એ. નું કામ છે. પરીક્ષામાં બેઠા પછી હવે નપાસ થવું એ કેવું લાગે ?”

“હા ! ત્હમે કહો છો એ ખરૂં છે. પણ નપાસ થવાય કેમ ? બની શકે તો ચારેક મહિના કામ ઓછાં લ્યો. સવારે ઠહેલા ઉઠાડી ત્હમને અભ્યાસ કરાવવો, ત્હમારી સર્વ અનુકૂલતા સાચવવી એ મહારે માથે. જાઓ એટલા દિવસ મ્હને ન બોલાવશો. એટલા દિવસ હું ત્હમારી દાસી.”

“જહાલી સરોજ ! મ્હારે માટેની ત્હારી તીવ્ર લાગણી જોઈ ખુશી થાઉં છું. વહુ આવે એટલે અભ્યાસ ન થાય તે લોકમત ત્હે ખોટો પાડ્યો છે. મ્હારે માટે ત્હારાં સર્વ સુખનો ભોગ આપવા માગે છે ?”

“ત્હમારા સુખમાં જ માફ સુખ સમાયેલું છે. ત્હમારી કીર્તિ એ જ મ્હારી કીર્તિ. હું તો મ્હારો સ્વાર્થ શોધું છું.”

તે દિવસથી ઉષાકાન્તે હિન્દ સેવક સમિતિનું કાર્ય ઓછું કરી નાંખ્યું અને અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું. સરોજ સહવારમાં ઠાઠમાં પણ જહેલી ઉઠતી, પતિને પ્રેમથી ઉઠાડતી; ત્હેને માટે તાપવાને તાપણી, ચાહ વગેરે સર્વ સવડ જાતે જ કરતી અને પતિને એકાન્ત ન લાગે માટે પોતે પણ ગૃહ કામ લઈ બેસતી. રાત્રે પણ જહેલાં પરવારી અભ્યાસની સર્વ અનુકૂલતા કરી આપતી. ઉષાકાન્ત સાથેનાં પ્રેમાલાપ, ઉષાકાન્ત સાથેનાં મધુર ગીતો, ઉષાકાન્ત સાથેની રમતો, ને ઉષાકાન્ત સાથેના આનન્દનો ભવિષ્યના સુખ માટે સરોજે ત્યાગ કર્યો. માત્ર જન્મતી વખત, અથવા ખાઈને આરામ લે તે જ વખત આ પતિપત્ની કાંક નિરાંતે વાર્તાવિનોદ કરતાં છતાં ઘડીયાળ જોઈ ઉષાકાન્ત પાસેથી સરોજ ઉઠી જતી. ઉષાકાન્ત હિન્દસેવક સમિતિમાં નહોતો એટલે આવક બંધ થઈ હતી અને ઘર ખર્ચ તો ચલાવવાનું. “બી. એ. ની પરીક્ષા આપી આવો ત્યાં સૂધી ઘરની ચિન્તા ન કરવી.” એ સરોજની સૂચના હતી અને સરોજે એ વિષે ઉષાકાન્તને ખબર પડવા ન દીધી. ઉષાકાન્તે અભ્યાસ કર્યો અને પરીક્ષા માટે મુંબાઈ ગયો; રમેન્દ્ર મુંબાઈ હતો અને મંજુ પણ રમેન્દ્રની સાથે જ રહેતી. પરીક્ષા આપવાં જવાનું

હતું તોપણ સરોજને ઉપાકાન્ત મુંબાઈ લઈ ગયો હતો અને દમ્પતી યુગ્મ સાથે રહ્યું.

પરીક્ષા દરમિયાન સરોજ અને મંજુ મિ. મલખારીની સેવા-સદનની યોજના સહમત્યા અને તહેને માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરવા માથે લીધું. રમેન્દ્ર અમદાવાદ પોતાના મિત્રોના આશ્રયથી કાંઈ લોકોપયોગી કાર્ય કરવા તૈયારી કરતો હતો. પરીક્ષા આપી ઉપાકાન્ત પત્નીસહ અમદાવાદ ગયો અને સરોજની ઇચ્છા મુજબ પૂર્ણ આરામ લેવા લાગ્યો.

પરીક્ષાના પરિણામનો દિવસ આવ્યો અને ઉપાકાન્તને ચટપટી થવા માંડી. ‘હવે તે પાસ થતા હશે? એમ ઘેર અભ્યાસ કરે પાસ થવાય તો નિશાળે કોઈ જય નહિ! હજાર લક્ષ્યાં! નવલખીના મોહમાં પડ્યા પછી પાસ થવું સહેલું છે?’ એવા ઉદ્ધારો કહેવાતા સ્નેહીઓ તરફથી નિકળતા. ‘પરીક્ષાને જ્ઞાને કાંઈ ધિંધો રોજગાર કરતો નથી અને વહુના સામું જોઈને બેસી રહે છે’ એમ પણ કેટલાક ધારતા; પરંતુ શુદ્ધ હેતુથી કાર્ય કરનારને જય ન મળે એ સંભવ છે પણ મનને શાન્તિ તો મળે છે જ. રમેન્દ્રનો તાર આવ્યો અને તહેમાં પોતાના તેમ જ ઉપાકાન્તના વિજય સમાચાર જણાવ્યા હતા. આજ સરોજના આનન્દનો પાર નહોતો; પોતાની મનઃકામના સિદ્ધ થઈ; પાસ નહિ થાય એવું કહેનારાનાં મ્હોં બંધ થયાં. ઉપાકાન્ત એકાદ બે મિત્રો સાથે આવ્યો; ચાહપાણી થયાં અને આજની રાત્રિ ક્યારે પડે એમ સરોજને થયાં કરતું હતું. અન્ધારી રાત્રિયે દશ વાગ્યા પછી પૂર્વમાં ચન્દ્રે પ્રકાશ પાડવા માંડ્યો. નહાની અગાશીમાં પતિપત્ની બેઠાં હતાં ત્યાં કૌમુદીમાં સરોજનું

શ્રીમીરાઈટ.) બહાણા ! બી. એ. નહોતા થવાનાને ? — પૃષ્ઠ ૨૪૧.

હૃદય નેત્ર સામે વિકસ્યું. ઉપાકાન્તના ખોળામાં માથું મુકી સૂતી અને ખોલી.

“ઠહાલા! ખી. એ. નહોતા થવાના ને?”

“ખી. એ. થવાનું માન ત્હને છે. ત્હારા ભગીરથ પ્રયત્ન અને સ્વાર્થભાગનો બદલો કેવી રીતે વાળું?”

“બદલો? ઠહાલા ઉપાકાન્ત! બદલા માટે મ્હેં કાંઈ નહોતું કર્યું. ત્હમારા હૃદયમાં મ્હને સ્થાન છે એ જ બદલો બસ છે. હવે હું નિશ્ચિત થઈ. તમે હિન્દ સેવક સમિતિની જે યોજના રમેન્દ્ર સાથે કરી હતી તે દ્યો અન્ને હું સેવાસદન માટે પ્રયાસ કરું. ઇન્દુબહેનને પણ સેવાસદનની યોજના બહુ ગમી છે પણ એમનાથી કાંઈ થઈ શકે એમ નથી. ઇન્દુબહેનને ત્યાં પરણાવવામાં ભૂલ નથી કરી? કાન્તિમાં જરા વાંધો હતો પણ એ તો ધીમતભાઈના સ્વભાવે સુખી થઈ. ઇન્દુબહેનનું ભવિષ્ય મ્હને સાંઠે લાગતું નથી.”

“ઠહાલી! એ વાત સંભારીશ જ નહિ. ઇન્દુ-રાંક ઇન્દુ દુઃખી થઈ. ન્હાનપણમાં કેવી પ્રેતસાહિત, ઉમંગી અને સૌન્દર્યવાન હતી. એની સર્વ આશા પિનાકીની સાથે પાતુ પડવાથી નષ્ટ થઈ છે. પિનાકીને ઉત્તત બનાવવા, એની સાથે આનન્દમાં જીવન ગાળવા બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ સર્વ નિર્થક થયા. એકાદ બે વર્ષમાં ઇન્દુ મરી જશે.”

“ઇશ્વર એવું ન કરે.”

“સરોજ! એક વાત તો સંભારતી જ નથી. આ ચાર પાંચ મહિનાના ખર્ચનું શું?”

“એની તહમારે ફિકર ના રાખવી. તહમે કમાશો ત્યારે બધું મહારૂં જ છે ને ! મહારૂં એ પણ તહમારૂં જ છે ને. મહારી પાસે ભેગા કરેલા પૈસા તહમારા કામમાં ન આવે ત્યારે શા કામના ?”

“બહાલી ! આવી સ્નેહાળ સરોજ માટે હું મરવા પડ્યો હતો તહેમાં શું ખોટું હતું ? આવી ખીજી મળત ?”

“તહમને તો મહારા દોષ વસતા જ નથી. તહમારી હિન્દ સેવક સમિતિનું નફિ થાય એટલે આપણે લાનોલી જવું છે હોં !”

“કલ્યાણગ્રામમાં આપણું મંડળ મળશે.”

“હવે પેલી ચોપડી વાંચી સંભળાવશે કે નહિ ?”

“ના કેમ કહેવાય ? પણ ત્યારે કોઈને ત્યાં જવું આવવું નથી ?”

“ના. જ્યાં સૂધી તહમે ઘરમાં હો ત્યાં સૂધી કાંઈ જવાની નહિ. આવવાના વખતે ઘરમાં રહેવાની. તે દરમિયાન જવાય તો જાઉં.”

“વર-પતિ સિવાય કોઈ સગું જ નહિં કેમ ?”

“ના. તહમારે લીધે બધાં. ખીજન બધાં તહમારા પેટામાં.”

સરોજ અને ઉપાકાન્તનો શાન્ત ગૃહસંસાર, હિન્દ સેવક સમિતિ, સેવાસદનની યોજના ફલિભૂત કેવી રીતે કરવી તેના વિચારમાં મંજુ, સરલા, રમેન્દ્ર અને પ્રભાકરના પ્રસંગોમાં, નિર્દોષ વાર્તાવિનોદમાં, પાડાપાડોશી અને સ્નેહીઓ અને દુઃખાર્ત આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરૂષોને દુઃખમુક્ત કરવામાં વહતો હતો.

પ્રભાકર લગ્ન કરી સરલા સાથે લાનોલી આવ્યો. ધીરજ-લાલ અને ગુલાબ અમદાવાદમાં હતાં અને ઉપાકાન્તના જૂદા રહેવાના સમાચાર પ્રભાકરને મળ્યા. અન્દરનું સર્વ સહમજ્યો, ઉપાકાન્તને માટે જીવ બાળ્યો. ઉપાકાન્ત જૂદો રહ્યો, ધીર-ભાઈએ ઉપાકાન્તનું ખર્ચ લઈ લીધું અને લુગડાંભેર જૂદો રહ્યો હતો છતાં એ વિશે ઉપાકાન્ત કે સરોજે પત્રમાં ઉલ્લેખે કર્યો નહોતો. કેવી મહત્તા ! ઉપાકાન્ત ધીરભાઈ તથા ગુલાબ-ભાભીની દરરોજ ખબર કહાડતો; કાન્તિને ઇન્દુ સાથે વખતો વખત ખાવા બોલાવતો. રમેન્દ્રના તેમ જ મંજુના પત્રથી ઉપાકાન્તની વાસ્તવિક સ્થિતિ પ્રભાકરને મળી.

સરોજ ઉપાકાન્તને બી. એ. કરાવવા યત્ન કરે છે, નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી, ઉપાકાન્તને ખબર પાડ્યા સિવાય પોતાના સંગ્રહમાંથી ધર ચલાવે છે અને કરકસરની સાથે આનન્દ ભોગવે છે આ સર્વ સાંભળી પ્રભાકર આનન્દ પામ્યો, સરોજને વિશે માનવૃત્તિ થઈ અને એ પતિપત્નીને સુખી કરવા પોતે ભાગ્યશાળી થયો એમ માનવા લાગ્યો. સરલા એકાન્તવાસી હતી અને તહેને લાનોલી મળ્યું. અંગલો અને પ્રયોગશાળા પાસે પાસે હોવાથી એની દુનિયા એ જ હતી છતાં પત્રો મારફત, લાનોલી, ખંડા-ળાના લત્તાઓમાં ફરી ખરી હકીકત જાણી યથાશક્તિ મદદ કરવાના ઉમંગને લીધે વર્તમાન સ્થિતિથી વાકેફ રહેતી. પ્રભાકર એકલો પ્રયોગો કરતો હોય ત્યારે તે પ્રયોગશાળામાં જતી અને બહાલસોઈ જાણુવાને ઉત્સુક પત્નીને સ્નેહાળ પતિ સહમજીવતો અને એ જ્ઞાનદ્વારા સાયન્સ પ્રત્યે અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરી ભવિષ્ય માટે તૈયારી કરતો. વખતો વખત મિ. બુલ્લરની પ્રયોગશાળામાં

જતો અને ત્યાં પણ પ્રયોગોનું નિરીક્ષણ કરાવતો. મિ. બુલ્નર આ પતિપત્નીને જોઈ એમની સાથે વાર્તાલાપ કરી સંતુષ્ટ થતો. અને ‘હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેલવણી મળે તો પતિપત્ની તરીકેનું ઉત્તમ સુખ ભોગવી શકે છે, હિન્દુ સંસારમાં શાન્તિ, અભેદ એક ખીજને અનુકૂલતા કરી આપવાનો ઉમંગ અને તહેને લીધે ઉદ્ભવતું સ્વર્ગીય સુખ હોય છે અને એ લગ્નને કરાર ન માનતા હોવાથી ‘તહમે આમ ન કર્યું માટે હું આમ કરીશ’ એવા વિચાર ઉદ્ભવતા નથી. સરલા આવી છે તો ઉપાકાન્તની સરોજ જેને માટે પ્રભાકરને બહુ માને છે તે કેવી હશે!’ એમ મિ. બુલ્નરને થતું અને આ ત્રણે જણાં કેટલીક વેળા હિન્દુસ્તાન તેમ જ યુરોપની સામાજિક સ્થિતિની ચર્ચા કરતાં.

એક દિવસ સહાંજના છ એક વાગ્યાને સુમારે સરલા અંગા-શીમાં બેઠી બેઠી સ્ટવ ઉપર ચાહ કરતી હતી, પ્રભાકર પ્રયોગ-શાળા બંધ કરી હમણાં જ ઉપર આવ્યો હતો; મિ. બુલ્નર પોતાની પ્રયોગશાળામાં જ હતો. સૂર્યના અસ્ત થતાં કિરણોથી પૂર્વ તરફના પહાડની ટોચો પ્રકાશિત થઈ હતી; દૂર આવતી રેલ્વે ગાડીના એંજીનમાંથી ધુમાડાના ગોટા નિકળતા હતા; પથરની ટેકરીઓ, ખીણો અને નાળાં સાયંકાળના તેજથી છવાઈ વૃક્ષોની ઘટામાંથી ડોફીયાં કરતાં હોય એમ જણાતાં હતાં; પક્ષીઓનાં ટોળાં જૂદી જૂદી તરેહના બૃહ રચી, કવચિત્ મધુર કલરવ કરતાં સ્વસ્થાનકે જતાં હતાં. મંદ શીતળ પવન ગુલાબી ટાઢની સાથે મનને પ્રમોદતો હતો; ચાહના પ્યાલા તૈયાર થયા, મેજ ઉપર મુકાયા અને પતિપત્ની પીવા લાગ્યાં. આ પીતાં સરલા બોલી:

“વિલાયતમાં અમે કોઈ સાંભરતાં હતાં ?”

“તું તો સાંભરતી નહોતી. સરોજ સાંભરતી.”

“વિલાયતમાં પતિપત્ની આપણા જેવું સુખ ભોગવતાં હશે ?”

“આપણા હિન્દુસ્તાનમાં જ સ્નેહલગ્ન છે એમ માનવું બૂલ સરેલું છે. આપણે ત્યાં સ્નેહલગ્ન તો નથી પણ સ્નેહલગ્ન નિવડે છે ખરાં. જો કે બધાંએ સ્નેહલગ્ન નિવડતાં નથી. વિલાયતમાં સ્નેહલગ્ન થાય છે પણ બધાં સ્નેહલગ્ન નિવડતાં નથી. ત્યાંની સ્ત્રીઓ કૌટુંબિક સૌખ્ય લેવા પતિના અંગભૂત તરીકે ત્હેના જીવ નિમિત્ર તરીકે ધાર્મિક, સામાજિક કે રાજકીય કાર્ય કરવાનું છે એમ નથી સમજતી. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો વચ્ચે લગ્ન માત્ર કરાર છે, એક બીજાને અનુકૂલ થવા બંધાયાં નથી, પતિના અંગભૂત તરીકે કાર્ય કરવાનું નથી પણ સ્વતંત્રતાના જૂદા જ વિચાર ઉદ્ભવવા માંડ્યા છે અને તેથી ત્યાં કેટલેક સ્થળે સ્નેહલગ્ન છતાં કલેશ-કલહ થવા માંડ્યા છે.”

“ઠાણા ! સરોજજીને એકલા પતિના જ મ્હોં રહામું જોઈ એશી રહે છે. મંજુજીને તું જીવન રસોઈગિયા તરીકે જ છે એ બંને પણ મીસ નાઈટીંગેલ, મીસ મેનીંગના કરતાં ઓછું ઉત્તર જીવન નથી ગાળતાં. લગ્ને શાં વિધિ નાંખ્યાં ! યોગ્ય લગ્ન થાય, યોગ્ય કેળવણી હોય, કેળવણી હોય તે પછી એકલાં કામ કરે ત્હેના કરતાં બંને સાઈં કામ કરી શકે. લગ્ન ફરજિયાત ન જોઈએ પણ આવશ્યક છે. આપણે ત્યાં તો વિલાયતના જેવા કલહ નથી દેખાતા.”

“એવા કલહ તો સરોજ અને ઉષાકાન્તના સંબંધમાં સંભવતા જ નથી. સરલા ! તું ધરગથું રસાયણશાસ્ત્ર તો સહમજી

હોઈશિ, તો એ વિશે કેટલીક સ્ત્રીઓની સભામાં સહમજબી શકે ખરી ?”

“તો હવે ન સહમજબી શકું ? સરોજબહેનને મહેં લખ્યું છે કે ‘રસાયણશાસ્ત્રનો આપણા રોજના જીવનમાં ઉપયોગ’ એ વિષય ઉપર અમદાવાદ આવીશ ત્યારે બોલીશ.”

“ત્યારે તું તો ભાષણ કરવાની. પરગામ જઈ હોંશીયાર થઈ આવી એમ કહેશે.”

“તમારા જેવાની સાથે રહું પછી એટલુંએ ન શીખું ? તહમે પ્રયોગો કરતા હો, તહમે મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરતા હો ને હું જહોતની માફક ઉભી રહું ?”

એટલામાં સરલાને ઉમળકો આવ્યો. તે એકદમ પ્રભાકરના બોળામાં સૂઈ ગઈ. તે જ વખતે ચન્દ્રનો પ્રકાશ પ્રભાકરના મુખ ઉપર પડ્યો. અને પ્રભાકરે સ્મિત હાસ્ય સાથે સરલ હૃદયની સરલાના કપાલ ઉપર હૃદયદાન દીધું.

“વહાલા ! આપણા જેવું સુખી કોણ હશે ?”

“સરોજ ને ઉપાકાન્ત. મંજુ ને રમેન્દ્ર.”

“મહારી એક વિનંતિ સ્વીકારશે ?”

“હા.”

“બોટું નહિ લાગે ?”

“ના, તહારા ઉપર બોટું લગાડી. ક્યાં રહું ?” એમ કહી પ્રભાકરે તહેને ગાઢ આલિંગન દીધું.

“ સરોજબહેને ઉષાકાન્તને લણાવ્યા, હિન્દ સેવક સમિતિની યોજના ધડાય છે, લગભગ ધડાઈ રહેવા આવી છે. ગુલાબ-બહેન અને ધીરુભાઈએ ઉષાકાન્તભાઈને કાંઈ આપ્યું નથી તો આપણે મદદ ન કરી શકીયે? એ વાનાં આપણી પાસે નહિ હોય ને સરોજ પાસે હશે તોએ શું ? ”

“ ઓહો ! આ જ વાત કે ! આમાં ખોટું લાગવા જેવું શું હતું ? પોતાની પાસેથી આપવું પડે તે સ્ત્રીઓને કઠિન લાગે. ત્હેમાં તું સ્વાર્થલાગ કરવા માગે છે ? બહાલી ! ધન્ય છે ત્હને. પુરૂષોનો વાંક નથી હોતો એમ નહિ—દોરવાઈ જાય એટલો વાંક ખરો પણ ત્હારા અને સરોજ જેવી સ્ત્રીઓ હોય પછી કંકાસ ક્યાંથી થાય ? આપણું કલ્યાણગ્રામ એ કલ્યાણગ્રામ જ નિવડશે. ઉષાકાન્ત કે સરોજ આમ માને એમ નથી પણ એની બીજી ગોઠવણ કરીશ અને ધીરુભાઈ પાસે જ અપાવીશ. ”

આમ પતિપત્ની ભિન્ન ભિન્ન તરેહની વાર્તામાં તક્લીન થઈ ગયાં હતાં ત્યાં દોડતો દોડતો દાદરાના પગથીયાં એકસામટાં ચ્હડતો મિ. વુલ્નર અગાશીમાં આવ્યો. વુલ્નરને જોતાં જ શરમાતી અને વુલ્નર મસ્કરી કરશે એમ માની રહેજ હસતી સરલા પ્રભાકરના ખોળામાંથી સાફાળી ઉભી થઈ ને આધી બેઠી.

વુલ્નર:—“ સરલા બહેન ! કાંઈ નહી, માફ કરજો. હું ક્વાબમાં હાડકું તો નથી થયો ને ? અમો સાયન્ટીસ્ટોને બીજાં ભાન જ હોતું નથી અને આપણે લગ્નની જીંદગી ભોગવી નથી ને ભોગવવી નથી એટલે રીતરીવાજ ન આવડે. ”

પ્રભાકર:—“બુલ્નર! કાંઈ ફિકર નહિ. તહમે જ હતા ને? એ સુખનું તહમને જ્ઞાનું બાન હોય?”

“ખાખરની ખિલોડી અંગદ સાકરનો શું સ્વાદ જાણે? આવે આનન્દ કરવો હોય તો પરણો.”

બુલ્નર:—“અરે, એ આનન્દ આપણા એકલાંને થાય પણ નવી નવી શોધો કરી ઈશ્વરના ગહના નિયમો સહમજવાથી જે જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનદ્વારા જનસમાજને જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો આનન્દ વિશેષ છે અને વધારે પ્રશંસનીય છે.”

પ્રભાકર:—“વાર, ઠીક! પણ આમ ઉતાવળા ઉતાવળા કેમ આવ્યા? કાંઈ અકસ્માત થયો કે શું?”

બુલ્નર:—“ના, મેં શોધી કહાડ્યું છે.”

પ્રભાકર:—“શું?”

બુલ્નર:—“વાયરલેસ ટેલીગ્રાફી વિશે તો તહમે જાણો છો. કેમ સરલાખ્દેન! હવે આપણા અન્તરની શક્તિ કેળવવાનો પ્રયોગ હું કરતો હતો. એક તો આપણે જાહેરનું ચિંતન કરતા હોઈએ, જે કાર્યમાં તક્ષીન થયા હોઈએ તેને પણ આપણા જેવી જ અસર થાય છે. મેં મ્હારા મિત્ર શોપનહોરને જર્મનીમાં કલાક કલાકની નોંધ રાખવા લખ્યું હતું. હું દિવસના અમુક ભાગમાં શોપનહોરની મૂર્તિ મ્હારી નજર આગળ ખડી કરી તેના, તેની સામે સાયન્સના સિદ્ધાન્તોના વિચારમાં આંદોલનો ચલાવતો હતો. કોઈ વખત તેનો જ વિચાર કરતો અને શોપનહોરની સાથેના દિવસો સંભારતો. તેની નોંધ આજ આવી છે. આ મ્હારી નોંધપૌથી અને એમની નોંધ

પોથી સરખાવો. જે દિવસે જે કલાકે મ્હને એને વિશે વિચાર આવ્યા છે તે જ દિવસ તે જ કલાકે એને પણ વિચાર આવ્યા છે. એ વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીથી જાય એમ છે. વળી મ્હને એમ થતું કે શરીરની વિદ્યુત્ શક્તિ—મેગનેટીઝમનો ઉપયોગ થાય કે કેમ ? એક એવું યંત્ર બનાવ્યું હોય કે જેના બે છેડા લમણા ઉપર મૂકીએ તો એ શક્તિના પ્રભાવે આપણા વિચાર એ યંત્રથી લખાય કે નહિ ? ઘણા દિવસની મહેનત પછી હું ફલિભૂત થયો છું.”

“ આ યંત્રથી આપણા મનના વિચાર કાગળ ઉપર લખાઈ શકે છે. યંત્રને બીજે છેડે પેનસીલ રાખવી, માત્ર વાંધો એક છે. તે એ કે આપણી વિચારશ્રેણી નિયંત્રિત ન હોય તો વિચાર અસંબંધ હોવાથી લખાય પણ એવું. એકી વખતે એક જ વિચાર રહી શકે તો આ યંત્રથી હાથને મહેનત નહિ પડે.”

સરલા તો જુલનરને ગાંડો સ્હમજી બધા સાયન્ટીસ્ટો આવા જ હશે એમ માની હસતી હતી ત્યારે પ્રભાકર વિચારમાં પડ્યો હતો, શોપનહોર અને જુલનરની નોંધ સરખાવતો હતો, વળી યંત્ર જોતો હતો અને એનો પ્રયોગ કરવા ઉત્સુક હતો. શું આ જુલનરનું કહેવું ખરું હશે ! વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીથી ટાઈપિંગો-વવાની યુક્તિ શોધી કહાડાઈ છે; એવી જ રીતથી બીજે ગામ વિચાર મોકલી શકાય છે. તો આ માનતું કે કેમ ? “ જુલનર ! ત્હમરી શોધને માટે હું ત્હમને મુબારકબાદી આપું છું પણ બ્યાં સૂધી મ્હારી ખાત્રિ થઈ નથી ત્યાંસૂધી હું માનનાર નથી. છતાં હું ત્હમને નિરાશ કરવા માંગતો નથી. આ નોંધપોથીની

વાતથી એક વાત સાબીત થાય છે. બીજી શંકા માટે વિચાર કરીશ. કેમ સરલા ત્હારો શો મત છે ?”

સરલા:—“અરે, વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીથી એક સ્નેહી બીજા સ્નેહીનું હૃદય સહમજી જાય તે વાતનો મ્હને અનુભવ છે પણ આમ મગજ ઉપર યંત્ર મુકવાથી લખાઈ જાય ત્યારે તો દુનિયામાં શું થશે તે કહેવાય નહિ.”

પ્રભાકર:—“સરલા ! સાયન્સ આટલેથી જ અટકશે એમ ન કહેવાય. બુલ્નરની આ ધુન કોલેજમાંથી હતી અને એમાં કેટલે દરજ્જે ફતેહ મળે છે તે જોવાનું છે.”

આમ વાતચિત થતી હતી ત્યાં તારવાળો આવ્યો.

તારમાં આટલા જ શબ્દ હતા.

“પિનાકી અને ઇન્દુ ગંભીર માંદગીમાં. જલદી આવો.”

સરલા અને પ્રભાકરની આંખમાં તારની ખબર મળતાં જ અશ્રુ આવ્યા અને ગરીબ ‘બિચારી ઇન્દુ-એ જાય તો ધૂટી. ઈશ્વર આથી વધારે દુઃખ ન પાડે,’ એમ ઇચ્છતાં મુંગા થઈ ગયાં. બુલ્નરે બન્નેને કાંક શાન્ત કર્યાં અને સહવારની ગાડીમાં અમદાવાદ જવા પ્રભાકર અને સરલાએ નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ઈન્દુ.

“Suffer and be strong” *

Anon.

ઈન્દુનું લગ્ન પિનાકી સાથે થયું ત્યારે ઉષાકાન્ત અલ્હાબાદ હતો અને લગ્ન ઉપર આવી શક્યો નહોતો. લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે પોતાના અંગતનું કોઈ સ્નેહી શુભેચ્છા દર્શાવવા નહિ એ ઈન્દુને લાગ્યું હતું. પરંતુ ઈન્દુનો સ્વભાવ મનમાં સ્થમજી બેસી રહેવાનો હતો. ઈન્દુમાં દયાકોરનાં સંસ્કાર પડ્યા હતા અને એ સંસ્કાર ઉષાકાન્તે ખિલવ્યા. ઈન્દુ ઉત્તમ પત્ની, માતા થાય એ જેવા ઉષાકાન્તની ઇચ્છા હતી અને ધીમતને પરણી સુખી હશે એમ માનતો પરંતુ ધીમતને બદલે પિનાકી મળ્યો. પિનાકી લગ્નને દિવસે જ રીસાયો, ત્હેના મ્હોટા ભાઈનો ક્રોધ દૃષ્ટિગોચર થયો. લગ્ન થયા પછી પત્ની, પત્નીનાં માબાપ, સગાંબહાલાં આપણા દાસ છે અને એમના ઉપર જોટલો તગાળો કરીએ એટલો ઓછો એમ સામાન્ય માન્યતા છે. અલબત્ત સ્વમાન જાળવવાની સર્વેને ઉમેદ હોય અને એ જાળવવા પેટે જોટલી વર્તણૂક થાય તે યોગ્ય છે. સરળતા, બહુ સરળતા

* સહન કરો અને મજબુત થાઓ.

કેટલીક વેળા નખળાઈમાં લેખાય છે ખરૂં પરન્તુ તેટલા માટે અતિશય આડંબર, ડોળ અને અતડાપણું પણ વખાણવા લાયક નથી. ઈન્દુ ગાવામાં, ભરવા ગુંથવામાં, શિવવામાં તેમ જ રસોઈ અને ગૃહકામમાં એકઠો હતી એટલું જ નહિ પણ નવી નવી વસ્તુ અને નવી નવી કલાઓ જાણવાને ઉત્સુક હતી. પતિને સુખ આપી સુખી થવાની બહુ આશાઓ હતી. પરન્તુ પિનાકી જૂદી જ પ્રકૃતિનો માણસ હતો. પિનાકીની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી, માતા પિતા અને મ્હોટાભાઈ હતા, પિતા વૃદ્ધ હતા, મ્હોટાભાઈ સારી નોકરીએ હતા અને પિનાકી પ્રીવીયસ ક્લાસમાં પાંચ વર્ષ ગાળી હાલમાં શોર્ટહેન્ડ અને ટાઇપરાઈટીંગની ક્લાસમાં હતો. પિનાકી બોલવે ચાલવે હોંશીઆર, શરીરે મજબુત બાંધાનો હતો એટલું જ નહિ પણ પોતાની જાતને ખુબસુરત માનતો. મેટ્રીક્યુલેશન ક્લાસમાં આવ્યો સારથી કાંઈક ગર્વ આવ્યો હતો અને માતાપિતાના લાડ અને સંગતિદોષને લીધે દુર્ગુણો દાખલ થયા હતા. ઘોળું પુણી જેવું ઝીણું ઘોતીયું, સોનાના બટનવાળું પહેરણુ પહેરી ઘડીકમાં ફેડે અને ઘડીકમાં મુછે હાથ ફેરવતો એકલો અથવા ‘દોસ્ત’ ની સાથે પોળે સહવાર સહાંજ ઉભો રહેતો, અને જતી આવતી સ્ત્રીઓને નજરે જોઈ કવચિત્ શબ્દોચ્ચાર કરી સ્વર્ગસુખ માનતો. આ ટેવ હજી બલવત્તર થઈ નહોતી તેમ જ અન્ય વ્યસન પણ નહોતું; માત્ર મનાતી ‘ખહાદુરાઈ’ માં જ આનન્દ માનતો.

ધીરજલાલે ઈન્દુને મ્હોટી વયની થવા દીધી પણ શરીર, રૂપ, બહુતરમાં જ યોગ્યતા આવી રહી છે એમ માંની અન્ત:-

કરણુ કેવું છે, વૃત્તિઓ કેવી છે, ત્હેની જરાપણ તપાસ કર્યા વિના
ઈન્દુનાં લગ્ન પિનાકી સાથે કર્યાં. મૂળ તો ભણવા તરફ કંટાળો
હતો ત્યાં લગ્ન થયું. લગ્ન એટલે વિષયવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાનું સાધન.
લગ્ન એટલે વિના મૂલ્યે જીવન પર્યન્ત સેવા બજાવવા આણેલું
દાસજનન. એ શિવાય બીજું શું હોય? ઈન્દુ પતિગૃહે આવી
વશી એટલું જ. પણ પતિના હૃદયગૃહમાં એને સ્થાન મળ્યું
નહોતું. સારું સારું ખાવાનું બનાવી, નવા નવા મશાલા વગેરે
બનાવી તૈયાર કરી મુકતી ત્યારે પિનાકીને ઈન્દુ બહુ બહાલી
લાગતી. ઈન્દુ આ તો શું પણ આથી પણ સરસ સેવા બજાવવા
તૈયાર હતી પણ પતિના બહાલનો એક શબ્દ હોય તોને?
પત્નીની સાથે, સ્ત્રીની સાથે બહુ હસીને, છુટથી બહાલ દર્શાવીને
વાત કરીયે તો બહેંકી જાય, આપણી ભલામનો લાભ લે એમ
માની પિનાકી હમેશાં ક્રોધયુક્ત અને ગંભીર ચહેરો રાખતો.
શાન્ત જ્યોત્સ્નામય રાત્રિએ પતિને આનન્દ આપવાના
ઉદ્દેશે ધરની અગાશીમાં પતિની જ સમીપમાં મૃદુલ મધુર
ધીરે સ્વરે ગરબી, ગીત ગાતી તો પિનાકીને હૃદયમાં
થતો; કર્ણને એ સ્વર અસ્ખલિત રહે એમ ઉત્તર
પરન્તુ જાણે ગમતું જ નથી એવી મુખમુદ્રા રાખે
પ્રસંગમાં રમેન્દ્ર મંજુને, પ્રભાકર સરલાને
સરોજને ગીત પુરું થતાં બેલાં હૃદયની
પ્રેમ વહન કરી છાતી સરસા ચાંપતા,
ઉપર હૃદયદાન દેતા ત્યારે પિનાકી
એકાદ વખત પિનાકી મુંગો
ગાવાં શાં? નાયકા બાયકા દે
ગૃહકામથી પરવારીને વાંચ

જામે
આનન્દ
હુકતા થતી
તા. આવા જ
અને ઉપાકાન્ત
ઉર્મિ સાથે, નેત્રમાંથી
કપાલ, કપોલ કે અધર
એમને એમ પડ્યો રહેતો.
રહ્યો ત્યારે બીજી વખત બહુ
જા? એવા શબ્દોનો પ્રહાર કર્યો
વા એસે તો. 'કઈ ચોપડી છે?' કયાંય

લાવ્યાં ? ચોપડી મ્હને બતાવ્યા સિવાય વાંચવી નહિ.’ એમ કહેતો. આડોશીપાડોશીને ત્યાં, પિયર જવાની મનાઈ હતી. ઇન્દુની પાસે કોણ આવે છે ત્હેની તપાસ રાખવામાં આવતી. પરાયા માણસને ‘રજા સિવાય દાખલ થવું નહિ’ એવું પાટીયું મારી અન્દર દાખલ થતાં અટકાવતો.

ઇન્દુને ચિત્ર કામનો ન્હાનપણનો શોખ હતો. આ ચિત્રોમાં સૃષ્ટિદેખાવ, નદીતટ, ટેકરી ઉપર શિવાલય આદિ મનહર ચિત્રો હતાં. પિનાકી આ ચિત્રોના તખ્તના જડાવી રાખી મુકતો પણ ઇન્દુને બહુ સારા છે એમ કદિ ક્યું નહોતું તેમ જ કોઇને પણ ઇન્દુનું કામ છે એ જ જણાવ્યું નહોતું. ઉપાકાન્તના મિત્ર રમેન્દ્રને પણ ઇન્દુ પોતાનો સગો ભાઈ સહમજતી પણ કવચિત રમેન્દ્ર સાથે ઇન્દુને વાત કરતાં દેખે તો ઇન્દુને હપકા મળે જ. ઇન્દુ પિનાકીનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતી અને તે સ્વભાવને અનુકૂલ રહેવા પ્રયત્ન કરતી. પતિના વાક્યપ્રહાર પછી સંગીતનો-ચિત્રનો શોખ મૂકી દીધો હતો; ભભકાભેર લુગડાં પહેરવા પણ મુકી દીધાં હતાં; ઇન્દુના વિચાર એવા હતા કે સામાન્ય રીતે સારાં લુગડાં સ્ત્રીઓ બહાર નીકળે ત્યારે પહેરે છે ત્હેને બદલે સારાં લુગડાં ઘરમાં પહેરવાં જોઈએ. આપણે સારાં સારાં આપણા પતિની દૃષ્ટિમાં લાગવાં જોઈએ કે અન્યની ? આજ ઉદ્દેશે સાદા પણ સ્વચ્છ સાળુ, કબજા, આછું ઘરેણું અને માથામાં ઝુલનો ગજરો પહેરી પતિ પાસે જતી. ઇન્દુ એ વેશમાં બહુ જ મનહર લાગતી અને પિનાકીને પણ મોહ થતો પરન્તુ એનાં જોઈએ સ્વભાવને રચિકર નહોતું. ‘આંવા ઠાઠ શા માટે મારો છો ? કોઇને મોહ ઉપજાવવો છે ?’

ઈન્દુનું પ્રત્યેક કાર્ય પિનાકીને ઉંઘું પડતું. એક દિવસ ઉષાકાન્ત રમેન્દ્રના અભ્યાસથી અને સરોજ તેમ જ મંજુ સાથે હતાં એટલે ઈન્દુ નાટકમાં ગઈ. બાલ્યાવસ્થામાં-પરણી નહોતી ત્યાં સુધી ઈન્દુ નાટકમાં ઉષાકાન્ત, ગુલાબ કે ધીર-ભાઈ સાથે જતી. પરણ્યા પછી નાટકનું નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. ઈન્દુ પિનાકીનું વાંકું કાઢી આગળ બોલતી નહિ એટલું જ નહિ પણ અને ત્યાં સુધી જાવરતી. ‘આમ શીકી કેમ પડતી જાય છે? શરીરમાં કાંઈ રોગ છે કે કેમ? પતિનું સુખ નથી કે શું?’ એ સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઈન્દુ આપતી નહિ. નાટક મૂકેને ગમતાં નથી એમ ઈન્દુએ કહ્યું છતાં ઉષાકાન્તે, સરોજે માન્યું નહિ અને ઈન્દુને નાટકમાં બહારોબહાર જવું પડ્યું. દૈવવશાત્ પિનાકી પણ તે જ દિવસે નાટકમાં આવ્યો હતો. ઈન્દુ જાણતી નહોતી. ક્યાંથી જાણે? સ્ત્રીની મતિ પાનીયે એટલે સ્ત્રીને કાંઈ પણ વાત કહેવાય જ નહિ એ પિનાકીનો સિદ્ધાન્ત હતો. સરોજ, મંજુ, ઉષાકાન્તને રમેન્દ્રને ફર્સ્ટ ક્લાસની લાઇનમાં જોયાં. પોતે બાર આનાની ટીકીટ લીધી હતી. ઈન્દુને પણ સરોજ સાથે જોઈ અને મિજબાન ગયો. નાટકમાં એનું ચિત્ત લાગ્યું નહિ. ‘ત્યાં જઈ લહું’ એમ થયું પરંતુ એટલો ડાહ્યો રહ્યો. ઘેર આવ્યો ને ઈન્દુને એકાદ બે લપડાક લગાવી. ‘રોડ મારી નાટકમાં ક્યા મારીને મળવા ગયાં હતાં?’ આ શબ્દોઆર ઈન્દુને કાને પડતાં જ આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી ચાલી.

“બહાલા! માફ કરો. હવે હું ઘરની બહાર પગલું નહિ ભરું. મેં ઉષાકાન્તલાઇને બહુ ના કહી પણ માન્યું નહિ. હવે નહિ જાઉં!”

ઈન્દુ-રાંક ઈન્દુ ગળગળી થઈ-સ્તબ્ધ થઈ પાષાણુવત્ પડી પરન્તુ એ સર્વ ઢોંગ છે-સ્ત્રીઓના કૃતવા છે એમ સહમજી વાળી મુકવાને ધરાદે પિનાકી ચાલ્યો ગયો.

ઈન્દુનું જીવન આમ ચાલતું હતું. પૈસા, રૂપ, શરીર બધું અને બહારના તડાકા ફડાકા ઉપર જ સુખનો આધાર હોય તો ઈન્દુ સુખી હતી. મ્હોટી વયે વિવાહ કરનાર માયાપો આટલું જ જીવે છે. પિનાકી જેવા બહેમી, દમામદાર પતિઓ ઈન્દુ જેવા કુસુમનું સૌરભસૌન્દર્ય કેટલું અને કેવી રીતે નષ્ટ કરી નાંખે છે તે કાંઈ અબજીયું છે ? ત્હમરી પત્નીઓ પવિત્ર રહે, સ્નેહાળ થાય એમ ઇચ્છતા હો તો પ્રથમ ત્હમે પવિત્ર રહો, સ્નેહાળ થાવ એ નિયમ આપણા યુવાનોમાં કેટલા પાળે છે ? એ-ચાર મિત્રો મળે ત્યારે અન્ય સ્ત્રીઓની વાતમાં કેવો આનન્દ લે છે ? સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ અન્ય પુરૂષોને જોઈ એવો આનન્દ નથી માનતી. આપણે પવિત્ર રહીએ નહિ-આપણા વિચાર પવિત્ર હોય નહિ અને પછી બીજાની તરફ શંકાશીલ રહીએ. ઈન્દુ-પવિત્ર ઈન્દુ આ શંકાનો ભોગ થઈ પડી હતી. પિનાકીને શું કરું તો મ્હારા ઉપર સ્નેહ રાખે ? એમને કેવી રીતે ખુશ કરું એ જ ઈન્દુની મહેચ્છા હતી. પરન્તુ દુર્ભાગ્યે ઈન્દુની એ ઇચ્છા ફલિભૂત ન થઈ. ઉષાકાન્તના મંદવાડમાં પણ એ જઈ શકતી નહિ. ઈન્દુની આંતરૂંચથા સઉ કોઈ સહમજ્યાં હતાં. પરણ્યા પછી, વહુ ઘેર આવ્યા પછી છોકરાના માયાપ કાંઈ વિલક્ષણ સ્વભાવનો લીધે પતિપત્નીને એકાંતમાં મળવા દેતા નથી પણ પતિપત્નીમાં સ્નેહ હોય છે તો ગમે તે વખતે મળે છે, ને ન મળે તો નેત્ર મળે છે અને તે દ્વારા હૃદય મળે છે. ઘણા

પતિઓ પોતાની સ્ત્રી અભણ છે, ઓડુ છે એમ માની એ-
મની સાથે બહુ પરિચયમાં આવતા નથી, એમની સાથે ફરતાં
શરમાય છે અને પોતાના ભાગ્યની સાથે એમને ઉન્નત કરવાના
કાંઈ પણ પ્રયત્ન સિવાય નિંદે છે. પણ પત્ની નિરક્ષર હોવાથી
એને બહુ લાગતું નથી. ત્યારે ઈન્દુ જેવી કેળવાયેલી ‘ભવિ-
ષ્યમાં આશ મ્હોટી ધારતી’ હતી ત્હેવીના મનમાં શું શું થાય ?
લગ્ન એ એમને કંટક સમાન જ હોય છે. આર્યસ્ત્રીઓમાં
વિધવાવિવાહ અથવા છેડા છુટકા પ્રત્યે અભાવ હોય છે એટલે
પતિને પોતાનો કરી લેવા બહુ પ્રયત્ન છતાં પણ નિષ્ફળતા મળે
ત્યારે ભગ્નાશ થઈ જીવન પુરું કરે છે. ઈન્દુનું પણ તેમ જ
બન્યું, વિશેષમાં પિનાકીના સગાં ઈન્દુને સારો દિવસ ન
દેખાયો તે માટે ત્હેના ઉપર મ્હેણા વરસાવતાં હતાં.

પિનાકીનો સ્નેહભર એક શબ્દ, સ્નેહયુક્ત એક જ વર્તન
ઈન્દુને પ્રયુક્ત કરવા બસ હતું પણ એ લાવે ક્યાંથી ? પિનાકી
એવા સંસ્કારોમાં ઉછર્યો હતો કે ત્હેને એ સુઝતું જ નહિ અને
ત્હેમાં કેટલીક વસ્તુની કિંમત ત્હેના અભાવે જણાય છે તેમ
ઈન્દુનાં અભાવે પિનાકીને ઈન્દુના ગુણની ખબર પડત પણ તે
પ્રસંગ નહોતો.

પિનાકી શોર્ટહેન્ડ અને ટાઈપિ રાઈટીંગ શીખી પોસ્ટખાતામાં
નોકર રહ્યો. બેચાર માસ અમદાવાદ રહ્યા પછી ત્હેની બદલી
ખેડે થઈ. ખેડામાં મ્હોટો પોસ્ટ માસ્તર પારશી હતો અને
એકાદ બે મુસલમાન ક્લાર્ક હતા. પિનાકીને રહેવાની જગા
પણ પોસ્ટ ઓફીસના મકાન પાસે જ હતી. એક દિવસ ઈન્દુ
ઘરમાં એકલી હતી. ઈન્દુ બેઠી બેઠી શાક સમારતી હતી ત્યાં

પેલો મુસલમાન કલાર્ક બહારથી આવ્યો. ‘ઈન્દુબહેન! કુંચી મુકી ગયાં હોય તો આપો ને!’ તે સભ્ય કલાર્ક બહાર ઉભો રહ્યો. ઈન્દુએ કુંચી લઈ મીયાંના હાથમાં મુકી. ઈન્દુને કુંચી આપવી અને મીયાંને લેવી તે જ વખત પોસ્ટ ઓફીસમાંથી પિનાકી બહાર આવ્યો. પિનાકીના મનમાં ખાત્રિ થઈ કે ઈન્દુએ ચિઠ્ઠી આપી. પિનાકી તરત જ ઘરમાં આવ્યો. અને ઈન્દુને ધમકાવી. ઈન્દુએ ખરી હકીકત કહી પણ પિનાકીના માનવામાં ન આવી. આવી હોય તો પોતાની ભૂલ કચુલ કરવામાં હીણપત છે માની ભવિષ્યમાં દ્રાઈની સાથે વાત કરતી જોઈશ તો મારી જ નાંખીશ એમ કહી પિનાકી ચાલ્યો ગયો. ઈન્દુને તે દિવસથી સંસાર ઉપર કંટાળો આવ્યો. ઝેર ખાઈ મરી જાઉં એમ થયું. ઈન્દુએ તે દિવસથી સ્મિત કરવું પણ મુકી દીધું. ‘જીવનમાં પહેલ જોહલાં જ ન પરણી હત તો સાઈં એમ થયું. શું સ્ત્રીઓ જ ખરાબ છે? શું સ્ત્રીઓનો જ વાંક છે? શા માટે સ્ત્રીઓને ઉંચી ડ્રેગવણી આપોછો ને પછી ગમે ત્યાં ફેંકો છો? સાઈં ઘર, આમ બહારથી સારા દેખાતા ઉપર શા માટે મોહ પામે છો? ઈશ્વર મહેને મહોત આપે તો બસ. મહારા કર્મમાં જ સુખ નહિ. મહેં જોટલા પ્રયત્ન કર્યાં તે બધા બર્થ થયા. ઉપાકાન્ત! સરોજબહેન! ત્હમે ઈન્દુના મનની વાત જાણો છો? છતે પૈસે-પિનાકી જેવા વર છતે દુઃખી કેમ એમ ત્હમે ધારો છો? પૈસાને શું બચકા લઈ? બહાર તડાકા માર્યા, બહાર વાદવિવાદ કર્યા, ‘બહાર મળતાવડા લાગ્યા ત્હમાં શું? મહારા તરફ એમનો દેવો બાવ’છે? કેટલા જોહમાં છે? ઉપાકાન્ત! એમના મનમાં કાંઈ આવે એટલા જ માટે હું ત્હમને પણ મળી શકતી નથી. પિનાકી! એમાં

તહમારો શો દોષ ? કેવે ઠેકાણે પરણાવવી છે એનો વિચાર કર્યા વિના મ્હને ઉન્નત બનાવી માટે મ્હારા માબાપ, ભાઈનો વાંક. ઠોઠ રાખી હત તો આજ સુખી હત. તહમને આવા વિચારના રાખ્યા તે તહમારા માત પિતાનો દોષ. ઈશ્વર કરે ને હું મરું અને તહમને ખીજ મળે જોથી સુખી થાવ.” આટલું બોલી રોઈ પડી. આ આંસુ લુછનાર કોઈ જ નહોતું. તે જ દિવસથી ઈન્દુને તાવ શરૂ થયો. ઉંઘરસ વધી અને ક્ષયનું પાસું પડ્યું. થોડો સમય તો પિનાકી ઈન્દુ ઢોંગ કરે છે એમ માનતો અને એની પાસે ઘરકામ કરાવ્યા ઉપરાંત પોતાની સર્વ સગવડ સચવાવતો. ઈન્દુ થાકી ગઈ હોય, શરીરમાં તાવ ભર્યો હોય તોપણ પિનાકીના આજ્યા સિવાય ઉંઘાય નહિ—સૂવાય નહિ. પિનાકી ઉંઘી જાય ત્યાં સુધી તહેને તહેની પાસે મુગા મુગા એશી રહેતું જોઈએ. ઈન્દુ મનમાં જરા પણ સંકોચ પામ્યા વિના, કેમે કર્યે એમની મીડી નજર થાય છે એ જ ઉદ્દેશથી સહન કરતી પરન્તુ કાંઈ લાભ થયો નહિ.

ખેડામાં પ્લેગ બહુ ચાલતો હતો અને આખું ગામ લગભગ ખાલી થઈ ગયું હતું. શરીરે અશક્ત ઈન્દુ અને પિનાકી ખેડે જ હતાં. અમદાવાદથી ધીરજલાલ, ગુલાબ, ઉપાકાન્તે તાવની હકીકત સાંભળી ઈન્દુને મોકલવા પિનાકીને લખ્યું હતું પણ પિનાકી ઉત્તર આપવા બદલે ઈન્દુને ‘ખાનગી કાગળ લખી અમદાવાદથી તેડાં મંગાવો છો કેમ ?’ એમ કહી લહડતો. ઈન્દુ એમાંનું કાંઈ જાણતી નહિ એટલું જ નહિ પણ પતિને જેમ આવે એટલા માટે કોઈને કાગળ પણ લખતી નહિ. આવી સ્થિતિ હતી ત્યાં પ્લેગથી પિનાકી સપડાયો અને તે જ

રાત્રે પિનાકી અને ઈન્દુ અમદાવાદ ગયાં. ઉપાકાન્ત, રમેન્દ્ર સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા. પિનાકીના તાવ કરતાં ઈન્દુનું શરીર જોઈ ઉપાકાન્ત રમેન્દ્ર બહુ ગભરાયા. ઈન્દુનો હાથ લેતાં શરીરમાં તાવ ભરેલો લાગ્યો.

“ભાઈ! મ્હારી ફિકર હવે શા કામની છે? લગ્ન કરતી વખત ફિકર રાખવી હતી. મ્હને કેળવતાં વિચારવું તું. હવે તો એમની ખબર લ્યો. એમને સંભાળો! મ્હારો જીવ એમનામાં છે.”

ઈન્દુના આ શબ્દ ઉપાકાન્તનું કાળજીનું કોરવા બસ હતા. ‘મ્હે મ્હારું સુખ તાકયું અને સરોજ મેળવી. ઈન્દુ—નમાઈ ઈન્દુને દુઃખી કરી આખી દુનિયાને સુખી કરવાના ફાંફાં માફ પણ મ્હારાં પોતાના જ સ્નેહી આમ દુઃખી.’

પિનાકીને ઘેર લાવ્યા. સીવીલ સર્જન તેમ જ બીજા દાકતરોની સલાહ લીધી; તે જ દિવસે પ્રભાકર અને સરોજને તાર કર્યો. બન્ને આવી પહોંચ્યા. પિનાકી પથારીમાં પડ્યો હતો. દાકતરે કાંઈ પણ શ્રમ લેવા ના કહી હતી છતાં ઈન્દુ પતિના પગ ચાંપતી. ધગધગતે હાથે ધગધગતા માથે હાથ ફેરવતી. ‘ત્હમને હવે કેમ છે? શું ખાવું છે? કાંઈ કરી આપું? શું જોઈએ છે? મટી જશે હોં! શાન્ત રહેજો!’ એમ ભાવથી પૂછતી અને સૌભાગ્ય નષ્ટ થાય તે પહેલાં ઇશ્વર ખેંચી લે એમ ઇચ્છતી. સરોજ, સરલા અને મંજુ પિનાકીની સર્વ સારવાર કરતા હતા. ઉપાકાન્ત, રમેન્દ્ર અને પ્રભાકર બહારની વ્યવસ્થા કરતા હતા. ત્રીજે ચોથે દિવસે પિનાકીને કાંઈક ભાન આવ્યું. ઈન્દુના સૌભાગ્યબળે પ્લેગની ગાંઠ ફાટી અને

દ્રાક્તરોને હિમત આવી. આ ત્રણ દિવસમાં પિનાકીની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ હતી. પાંચમે દિવસે એણે બધાંને બહાર જવાનું કહ્યું. ઇન્દુ પણ ઉભી થઈ જતી હતી ત્યાં એને રોકી. ‘કાણુ બાણે કેમ બોલાવતા હશે ? મ્હેં કોઇની જોડે વાત નથી કરી; શાં વાંકમાં આવી હોઇશ ?’ એમ બોલી ઇન્દુ પિનાકીની પથારી પાસે ગઈ. જેવી પથારી પાસે ગઈ કે તરત જ પિનાકીએ હાથ લાંબો કર્યો અને ઇન્દુને પોતાની પાસે લઈ છાતી ઉપર માથું મુકાવી એક ચુંબન કર્યું. ઇન્દુનાં લમ પછી સ્નેહભર પિનાકીનું વર્તન લાગ્યું હોય તો તે આજ હતું.

“બહાલી ! મ્હેં ત્હને બહુ દુઃખ દીધું છે. કાગડાને હંસ મળ્યો છે. ત્હારા ઉપર બ્રહેમ લાવવાને, ત્હારી સર્વ ઇચ્છાઓનો નાશ કરવામાં મ્હેં બાકી રાખી નહોતી. ચાર દિવસ બેભાન રહ્યો તેટલામાં મ્હને કોઈ દિવ્યાંશી પુરૂષ ઇષ્ટકો આપવા લાગ્યો. ‘પિનાકી તું ઇન્દુનું ખુન કરે છે. ટોળીમાં પોળને ઓટલે બેશી આવતી જતી યુવતિઓ જોઈ ત્હારા મનમાં દુષ્ટ વાસના થતી તેવી ઇન્દુને કદી થઈ નથી હોં ! પરપુરૂષ વિશે કદિ વાત કરી નથી છતાં તું એને માટે કેટલો બ્રહેમી છે ? એનું મધુર મૃદુલ ગીત ત્હને ગમતું હતું, એની રસોઈ સ્વાદિષ્ટ હતી પણ કોઈ દિવસ પ્રેમથી સાંભળી પ્રોત્સાહિત કરી છે ? ન્યાત, જાતની તેમ જ અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે જેટલી હસી ખુશીને વાત કરતો તેવી ઇન્દુ સાથે વાત કરી છે ? અને એમ છતાં ઇન્દુ મનમાં લાવી નથી. પેલા મુસલમાનને માત્ર કુંચી આપતાં જોઇને વાફ્રહાર કર્યા હતા તે સાંભરે છે ? પિનાકી ! સ્ત્રીઓ જ દુષ્ટ

અને પુરૂષો તો પવિત્રતાનાં પુતળાં હશે કેમ ? ત્હારું અન્તઃ-
કરણુ પવિત્ર નથી એટલે તું સર્વ અપવિત્ર જીવે છે.’ વહાલી
ઈન્દુ ! આમ કહી મહને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. ઈન્દુ ! હું
મહારી ભૂલ સહમળ્યો છું. સરોજે અને તહે મહારી સેવા
કરવામાં બાકી નથી રાખી. ઉપાકાન્ત ત્હારો ભાઈ થાય
તોપણ મહારી અપ્રીતિ સંપાદન કરવાની બહીષ્ક ત્હેની સાથે વાત
કરી નથી. રમેન્દ્ર અને મંજુને મહે વહેમની દૃષ્ટિથી જોયાં છે.
ઈન્દુ ! ક્ષમા કર, હું બનઉં છું પણ જતી વખત મહારો ગુન્હો
માફ કર. તું ક્ષમા આપીશ તો જ પેલો પુરૂષ મહને ક્ષમા
આપશે. વહાલી ઈન્દુ ! આવ્ય, મહારી પાસે આવ્ય !”

ઈન્દુ પતિની આ સ્થિતિ જોઈ ગભરાઈ અને તાવથી ફરફરતી
હતી છતાં પાસે જઈ પતિનું માથું ખોળામાં લીધું અને કપાલે
હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલી “વહાલા ! ત્હમે શાન્ત થાઓ.
મહારી માફી હોય ? આજના શબ્દે—આજના વહાલે હું ભૂત-
કાળ-દુઃખ ભૂલી ગઈ છું. હું ત્હમારી છું હોં. ત્હમે શાન્ત
થાઓ એટલે હું શાન્ત જ છું. ત્હમારા મનમાં મહારી પવિત્ર-
તાની, મહારા વહાલની ખાત્રિ થઈ એટલે બસ.” આટલું કહી
ઈન્દુએ પોતાના પતિને સ્નેહાલિંગન દીધું. પિનાકીને શાન્તિ
થઈ અને આ મંદવાડે એક બીજાનાં સ્નેહનાં દ્વાર ઉઘાડી
નાંખ્યાં અને અસ્ખલિત સ્નેહસરિત વહેવા લાગી. ઈન્દુ હવે
સોતસાહબર દવા પીવા લાગી, પતિની સુશ્રૂષા કરવા તક્ષીન
થઈ. પિનાકીને ઈન્દુના હાથનું જ ખાવાનું ભાવતું. ઈન્દુ
પથારી પાસે ન હોય ત્યાં સૂધી એને રચતું નહિ. ઈન્દુ પાસે
વારંવાર મધુર સંગીત ગવડાવતો. આ પ્રમાણે પિનાકીને

આરામ થયો ત્યાં સૂધી પ્રભાકર સરલા વગેરે અમદાવાદ જ રહ્યાં હતાં અને ઈન્દુ ધરમાંથી ખહાર કેમ નિકળતી નહિ, કાઈ કાર્યમાં કેમ ભાગ લેતી નહિ તહેનું ખરું રહસ્ય પછીથી સહમળવ્યું. પિનાકી મંદવાડમાં સરોજ, મંજુ વગેરેના સહવાસમાં આવ્યો ‘ભણેલી સ્ત્રીઓ ખરાબ હોય છે, સરોજ અભિમાની છે, એમને વિશે લોક વાયકા છે, ધણીને રાંધવું પડે છે અને ધણીયાણી એશી રહે છે, પતિને ધમકાવે છે’ એવા એવા લોકોના ઉદ્ધારો ખોટા હતા તહેની ખાત્રિ થઈ. ઈન્દુને બહુ જ કનડી હતી અને એના હૃદયને શુષ્ક બનાવનાર, એના સૌન્દર્યનો નાશ કરનાર હું જ છું એમ એને થતું. જેવી રીતે ઈન્દુ પિનાકીને શી રીતે ખુશી કરવા એ વિચારે. ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરતી તેથી વિશેષ હવે પિનાકી ઈન્દુને ખુશ રાખવા, તહેના વર્તનનો બદલો વાળવા યત્ન કરવા લાગ્યો. ઈન્દુના શરીરને-ઈન્દુના હાથ ઉપર ગ્રીમોલ્ટસીરપ, કાડલીવરના તેલ, ગ્વાઆકોલ જે અસર ન કરી શક્યા તે અસર પિનાકીનું સ્નેહભર વર્તન કરી શક્યું. ઈન્દુ શુકલ પક્ષના ચંદ્રની માફક પ્રપ્લવ થવા લાગી, પતિની સાથે ગૃહમાં તેમ જ ખહાર આનંદ કરવા લાગી. પિનાકી પણ હિન્દસેવક સમિતિના એક વિભાગમાં જોડાવા ધારતો હતો અને જોડાયો. વર્ષોનાં વર્ષ સૂધી ઈન્દુએ મુગે મ્હોડે દુઃખ સહન કર્યાં ને અંતઃકરણમાં બળ્યાં કર્યું પરન્તુ સર્વ શાન્ત ચિત્તે સહન કરી દૃઢ થઈ એટલું જ નહિ પણ પોતાના દુઃખથી જગતના દુઃખાર્તજનને કેવાં દુઃખ પડે છે અને દુઃખ જ મનુષ્યને ઉન્નત થવાને તેમ જ મજબૂત બનાવવાને સાધનભૂત છે એમ ખાત્રિ થઈ.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સ્વદેશ પ્રીતિ.

“હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ઘટે.
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો;
એક બીજનાં આસુડાંઓ લૂછતાં..
ઉંચા ચડશે સ્ત્રી પુરૂષો સૌ એમ જો!
ભૂત દયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં.”

—મણિશંકર ર. ભટ્ટ.

અમદાવાદમાં દિલ્હી દરવાજા બહાર શાહીબાગનાં રસ્તા ઉપર એક ભવ્ય વિશાળ મકાન થોડાક સમયથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. આ મકાનના વચલા ભાગના છાપરા નીચે સૂવ-ણાંદરે હિન્દુસેવક સમિતિ લખ્યું હતું.

ઉપાકાન્ત અને ત્હેના મિત્રોની મહેનતથી અમદાવાદમાં આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ હતી. અને અદ્ય સમયમાં સંગીન કાર્ય કરી લોકપ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. આ સમિતિના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા; એક પુરૂષ વિભાગ અને બીજો સ્ત્રી વિભાગ. હિન્દુસેવક સમિતિનો વચલા હોલ માત્ર વ્યાખ્યાન, જાહેર મિલાવડા અને એવા જ કાર્ય માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. એ હોલની ભીંત હિન્દના મહાન નરોનાં ચિત્રો અને જનની જન્મભૂમિઞ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી વગેરે ગુજ-

રાતી, સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી સૂત્રોથી સુશોભિત કરી હતી. હોલમાં પેસતાં જ રહ્યામે ઉષાકાન્તની માતા દયાકાર અને પિતા પ્રીત-મલાલનાં ચિત્રો ટાંગવામાં આવ્યાં હતાં. જમણી બાજુના વિભાગમાં પુરૂષ વર્ગ માટે ઇસ્પીતાલ, અનાથાશ્રમ, હિન્દુસેવક સમિતિની ઓફિસ, ઉપદેશક વર્ગ અને પુસ્તકાલય હતાં; ડાબી બાજુ સ્ત્રીવર્ગ માટે ઇસ્પીતાલ, સેવાસદન, પુસ્તકાલય અને સરસ્વતીમંદિર હતાં, હિન્દુસેવક સમિતિનાં મકાનની આસ-પાસ વિશાળ બાગ હતો; કેટલાક ઉત્સાહી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની સાહાય્યથી ઉષાકાન્ત આ સમિતિનું કાર્ય કરતો હતો. રમેન્દ્ર એલએલ. બી. માટે મુંબાઈ હતો ત્યાં સૂધી એને એકલાને રૂચતું નહિ એટલું જ નહિ પણ રમેન્દ્ર પણ મુંબાઈથી વખતો વખત લખતો કે કાં તો ઉષાકાન્તે મુંબાઈ આવવું કિંવા રમેન્દ્ર અમદાવાદ આવે. અમીરી હોટલમાં રમેન્દ્ર અને ઉષાકાન્તનો સંબંધ થયો ત્યારથી એક બીજા પ્રત્યે અનન્ય ભાવ થયો હતો અને ત્યારેમાં ઉષાકાન્તના મંદવાડ પછી રમેન્દ્ર નરમ થયો હતો. મુગા રહેવાની, ઓછું ખોલવાની ટેવ લગી દીધી હતી; ગૃહકાર્યને લીધે ઉષાકાન્તને ન મળાય તો એના મનમાં ચટપટી થતી એટલું જ નહિ પણ બ્યારે ઉષાકાન્તને દૂરથી પણ જોતો ત્યારે જ શાન્તિ વળતી. આવી સ્થિતિ હતી ત્યાં મુંબાઈ ગયો. કર્તવ્ય બજાવવા મુંબાઈ ગયો, મંજુને સાથે લઈ ગયો હતો પણ ઉષાકાન્તને લઈ જવાય એમ નહોતું. પરીક્ષા આપવા આવ્યો ત્યારે જ ઉષાકાન્તને મળ્યો હતો. ઉષાકાન્તે મંજુની સહૃદયતા-સ્નેહ જોઈ, એ સ્નેહની દૃઢતા અને રમેન્દ્રની બુદ્ધિ જોઈ હિન્દુસેવક સમિતિમાં દાખલ થવા વિનંતિ કરી. દેશકાર્ય થાય, પોતાની આજીવિકા જોટલું

મળે અને ઉપાકાન્ત સરોજનો સહવાસ મળે પછી શું જોઈએ એમ માની રમેન્દ્ર આ સંસ્થામાં જોડાયો. ધીરે ધીરે ધીમત તથા પિનાકી પણ આ સમિતિમાં દાખલ થયા. માત્ર પ્રભાકર જ અમદાવાદ રહી ન શકવાથી દાખલ થઈ શક્યો નહોતો છતાં લાનોલીમાં રહ્યો રહ્યો કાર્ય કરે જતો હતો.

હિન્દુસેવક સમિતિમાં એક કાર્ય દર રવીવારે સભા મેળવવાનું હતું; આ સભામાં પ્રત્યેક જ્ઞાતિના પ્રત્યેક ધર્મના સભ્ય-ગૃહસ્થો જૂજ વાર્ષિક લવાજમે દાખલ થઈ શકતા. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ એકતા કરવાનો જ હતો. હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન એવા પેટા વિભાગના વિચાર ઉત્પન્ન જ ન કરવા એ મુખ્ય હેતુ હતો. આ હેતુ પાર પાડવા અમુક જ્ઞાતિની ટીકા કરવામાં નહોતી આવતી એટલું જ નહિ પણ દેશનાં જે પત્રોમાં--જે સંસ્થામાં અમુક દ્રોમ ઉપર આક્ષેપો મુકવામાં આવતા તે પત્રો--તે સંસ્થા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવતો એટલું જ નહિ પણ હિન્દુ, પારસી, જૈન, ક્રીશ્ચીયન, મુસલમાન તહેવારોને દિવસે સર્વ એકઠા થતા, ને તે તહેવારોના હેતુ સહમન્યતા. પ્રત્યેક દ્રોમના મહાન પુરુષોની જયન્તિ સપ્તેમ ઉજવાતી. દેશના દ્રોઈ પણ ભાગમાં એક દ્રોમની લાગણી દુખવવામાં આવતી કિંવા એક દ્રોમનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો ત્યારે આ સમિતિ અમુક પેટા દ્રોમનો પ્રશ્ન છે એમ માની બેસી રહેવાને બદલે પોતાનો જ પ્રશ્ન છે એમ સહમજી એ કાર્યમાં તનમન અને ધનનો ઉપયોગ કરતી. આ કાર્ય શરૂ થયું એ સમય લોકટીકા ઉત્પન્ન થઈ--હિન્દુ, પારસી, ક્રીશ્ચીયન મુસલમાનને એક બાણે જમવા બેસાડી દેવાનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે એમ સહમજી કેટલીક જ્ઞાતિમાં

આ સંસ્થામાં ભાગ લેનારને જ્ઞાતિ બહાર કહાડવાના પ્રયત્ન થવા માંડવા પરંતુ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ તેઓની ભૂલ જણાઈ અને સહામું બોલનાર જ સમિતિમાં ભાગ લેવા સાધ્યા.

ઉપદેશક વર્ગમાં યુવાનો—વિદ્યાર્થીઓને હિન્દની ખરી સેવા ક્યાં કરવાની છે અને કેવી રીતે કરવાની છે, સામાજિક, ધાર્મિક અવનતિ કેટલી છે તે સર્વનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવતું. યુવાનના ઉભરાને—સ્વચ્છંદી વર્તનને નિયમમાં લાવી અભ્યાસમાં જ જીવ રાખી દેશની સ્થિતિનો પણ અભ્યાસ જ કરવામાં આવતો, રાજ્ય પ્રજાનો ધર્મ—આર્ય ધર્મ શો છે તહેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન આપવામાં આવતું. આ ઉપદેશક વર્ગમાં શિષ્યતા સર્વ કામના વિદ્યાર્થીઓને કર્તવ્ય, નીતિના સિદ્ધાન્તો એવા ઠસાવવામાં આવ્યા હતા કે મેળાઓ, જયન્તિઓ, દીવાળી, દશેરા જેવા તહેવારોમાં આ યુવક વોલન્ટીઅર્સનું કાર્ય કરતા. મંદીરોમાં સ્ત્રી-પુરુષો સભ્યતાથી દર્શન કરે, નદી ઉપર વિના વિધે સ્નાન કરે, દુકાળ કે રોગપીડિતની માવજત કરે ને સ્મશાનમાં અનાથની અંતિમ ક્રિયા કરે આ સર્વ આ ઉપદેશક વર્ગના વોલન્ટીઅર્સ કરતા. આ યુવાનોએ પોતાનું કાર્ય કરી એટલી તો ખ્યાતિ મેળવી હતી કે કોઈ મોટા પ્રસંગોમાં સરકાર તરફથી આ યુવાનોની મદદ માગવામાં આવતી અને એ મદદ યથાસ્થિત મળતી. રસ્તામાં ફરતાં કોઈ માણસ ગાડી તળે ચગદાયો અને આ વર્ગના વિદ્યાર્થીની નજરે પડ્યો તો તેઓ તહેને તરત જ ખીજ કાઢી પણ તપાસ કર્યા વિના હિન્દુસેવક સમિતિની ઇસ્પીતાલમાં લઈ જતા. ત્યાં એમના જેવા જ ખીજ વિદ્યાર્થીઓ અથાગ મહે-

નત કરી પીડિતને સંતોષતા. અનાથાશ્રમમાં રહેલા અનાથોના અભ્યાસ અને શરીર સંરક્ષણ માટે ખાસ ખર્ચ રાખવામાં આવતી. વિદ્યાર્થીઓની યોર્ડીંગમાં અને આવા અનાથાશ્રમોમાં રહેતા છોકરાઓને ખસ વગેરે રોગ એટલા થાય છે અને તહેમની નીતિ એટલી શિથિલ હોય છે કે એવા આશ્રમો હોવા કરતાં ન હોય તો સારાં. ઉપાકાન્ત અને તહેનું મંડળ આ સર્વ સ્હમજતું અને એટલા માટે જ એ સર્વ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતું. પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ સર્વ કોઈ કરતાં અને પુસ્તકો ઘેર લઈ જવા માટે પણ એ સભ્ય ગૃહસ્થનું સર્ટીફિકેટ ખસ હતું. આ સમિતિના સભાસદો અને કાર્યવાહકો કેદખાના, ઇસ્પીતાલો, ગરીબ વર્ગના લગ્ના એમાં વખતો વખત ફરવા જતા, ખરી હકીકતથી વાકેફ થતા અને તહેમનાં દુઃખ, તહેમની ફરિયાદો દૂર કરવા સતત પ્રયત્ન કરતા.

શ્રીવિભાગમાં પુરૂષો કરતાં વિશેષ ગોઠવણ હતી. શ્રીઓ માટે રાખવામાં આવેલી ઇસ્પીતાલમાં સેવાભગિની દાક્તરો જ રાખવામાં આવી હતી. આની પહેલાં એક દક્ષિણી સ્ત્રી દાક્તર હતી પણ એનો સ્વભાવ અને વર્તન એવાં હતાં કે તે પૈસાની જ પૂનરી હતી. ગરીબ માણસો પ્રત્યે તદ્દન દુર્લક્ષ હતું. સુવાવડ સુવા આવતી શ્રીઓ, વિધવાઓને મહેણા મારતી; અમુક પૈસા મળે તો જ દવા કરતી; ખાનગી દવા કરે તો જ બરાબર તપાસતી. આનું પરિણામ એ આન્યું કે સેવાસદનની ઇસ્પીતાલનો ઉપયોગ ગરીબ કરતાં તવંગર વધારે લેવા લાગ્યાં અને ગરીબ-નિર્ધન શ્રીઓનું કોઈ ભાવ પૂછતું નહિ. સરોજ મંજુને કાને આ વાત આવી અને એ વાત કેટલે દરજ્જે ખરી છે તે જાણવા ઉત્કંઠા થઈ. ઇશ્વર ઇચ્છાએ

મંજુને સુવાવડ સુવાની આવી અને માત્ર ઇસ્પીતાલમાં રહી ગરીબ વર્ગની સ્થિતિનો અનુભવ કરવા જ ઇસ્પીતાલમાં સુવાવડ સુવા નિશ્ચય કર્યો. નાત્યમાં ફટફટ થવાની, વખત છે દુઃખી થવાની ફિકર મંજુએ ન રાખી. મંજુને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો અને એ માસ ઇસ્પીતાલમાં રહી તે દરમિયાન સર્વ સ્થિતિ જોઈ. મંજુ રમેન્દ્રની પત્ની હતી એટલે એની સેવા કરવામાં કન્યાશ નહોતી પણ દાક્તરના સ્વભાવ-વર્તનથી એ જાણીતી થઈ. એથી દાક્તરને રજા આપવામાં આવી અને બીજાને નીમવામાં આવી. સરોજ મંજુ વખતો વખત જાત્યે તપાસ કરી સ્ત્રી-વિભાગમાં સર્વ ફરિયાદનો નાશ કરતાં. મિ. મલખારીની સાથે વ્યવહાર કરી સેવાસદનની એક શાળા ઉઘાડવામાં આવી હતી અને તહેનો વિશેષ વિધવાઓ લાલ લેતી હતી. આ ઉપરાંત એક કન્યાશાળા પણ સ્થાપી હતી અને એ કન્યાશાળાનો સમય એકથી ચાર રાખવામાં આવ્યો હતો. ઈન્દુ તેમ જ કેટલીક અન્ય સ્ત્રીઓએ આ વિધવા તેમ જ કન્યાઓને ઉપદેશ આપવાનું માથે લીધું હતું. સેવાભગિનીઓનું કર્તવ્ય એટલું જ હતું કે મુસલમાનના જનનામાં, શેઠીયાઓના બંગલામાં ને ગરીબ વર્ગના ઝુપડાંમાં જઈ અન્ય ભગિનીઓની સેવા કરવી, પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરે જોવાને બદલે તહેમને પ્રીતિથી સારે રસ્તે ચહુડાવવાં, સેવાસદનમાં ભાગ ન લઈ શકે એવી સ્ત્રીઓને ઘેર જઈ એમનાં જીવન સરળ કરી આપવાં અને ટુંકામાં જેથી સંસાર રસમય થાય, દેશની ભવિષ્યની પ્રજા ઉન્નત થાય એવા પગલાં લેવાં. સરોજ-મંજુ વગેરે ગૃહિણી હતાં અને ગૃહકાર્યને ભોગે આ ન કરવાની ઇચ્છાથી પોતે માત્ર દેખરેખ રાખતાં અને નવરાશનો સમય આમાં વ્યતિત કરતાં.

સ્હાંજના પાંચ વાગી ગયા હતા, સેવાસદનના આગમાં પુષ્પો વિકસી રહ્યાં હતાં, વચમાં કુવારો ઉંચે ઉડી યુવકોને ઉન્નત થવા સતત પ્રયત્ન કરવા ઉશ્કેરતો હતો; સેવાભગિનીઓમાંની કેટલીક આગમાં, કેટલીક વાંચવામાં, કેટલીક વાર્તાવિનોદમાં રોકાઈ હતી; યુવાન વર્ગ સ્હામેના ખેતરમાં કીકિટ, હોકી, ગીલી, દંડા વગેરે રમતોમાં મશગુલ હતો તે વખતે આગના એક ન્હાના કુંજમાં સ્હામસ્હામી ઐંચ ઉપર એ દંપતી યુગ્મ ખેડાં હતાં. એક ઐંચ ઉપર ઉપાકાન્ત અને સરોજ અને સ્હામેની ઐંચો ઉપર રમેન્દ્ર અને મંજુ હતાં. વિવિધ વાતો ચાલતી હતી અને રમેન્દ્રનો શાન્તનુ લાકડીનો થોડો કરી આગમાં રમતો હતો.

ઉપાકાન્ત:—“કેમ રમેન્દ્ર, લાનોલી જવું છે ને? સાળીના હાથની રસોઈ જમીશને?”

રમેન્દ્ર:—“જવાની મરજી છે પણ એ શરતે કે ત્હમે ને સરોજ”હેન આવો તો!”

સરોજ:—“ત્હમારું સગપણ જુદું ભાઈ! એ મંજુ અમને આવે?”

રમેન્દ્ર:—“એ મંજુ તો હીક પણ ત્હમે ત્યાં ન આવો તો મ્હારો જીવ ગભરાય ત્હેનું? અડ્ડાબાદ કાગળ નહોતો લખાયો અને ઉપાકાન્તનો મંદવાડ મ્હને સાંભરે છે, હોં. ઇશ્વર એવો વખત ન લાવે. ઉપાકાન્ત પ્હેલો ને પછી હું. એના સિવાય તે દિવસથી હું પગલું ભરતો નથી. મ્હારે માટે એ મરી પડે ને હું મુગો મુગો, ટુંકે પતાવી દૂરનો દૂર રહું તો કયે ભવે છુટું?”

મંજુ:—“ઉપાકાન્તભાઈ! ત્હમારામાંથી એક જણ વહુ થઈ

શ્રીધીરાજી.] એચ ઉપર એ દંપતીયુગ્મ બેઠાં હતાં.—ચૃષ્ટ ૨૭૦.

હત તો ફીક પડત કેમ ? આટલી લોલુપતા તો મ્હારે કે સરોજબહેનનેએ નથી.”

ઉપાકાન્ત:—“ મંબુબહેન, ખરું કહો છો. હશે, હવે કાલે ત્હમે ને રમેન્દ્ર ક્યાં ગયાં હતાં ? ”

રમેન્દ્ર:—“ અરૂરીરામનો તેમ જ પુના સેક્રેટરીનો પત્ર હતો કે ત્યાંની જેલમાં કેદીઓને ખાવા પીવાની તો સારી સવડ છે. પરન્તુ ગમે તો જેલ ન્હાની પડતી હોય ત્હમાં અથવા વિચાર ન સુજ્યો હોય ત્હમાં પણ વગ નથી. લાંચ લેનાર, રાજદ્રોહ અથવા એવા ગુન્હા કરનાર, ખુની ત્હમ જ ન્હાના ગુન્હા કરનાર સર્વેને એક જ ઠેકાણે રાખે છે. શિક્ષાનો હેતુ ગુન્હા થતા અટકાવી ગુન્હેગારને સુધારવાનો હોવો જોઈએ. હવે કરપી-ણમાં કરપીણ ખુન કરનારા સાથે દૈવવશાત્ કાયદાની કલમનો ભોગ થઈ પડેલો કેદી રહે પછી સંસ્કાર કેવા પડે ? આ ઉપરાંત ન્હાના યુવાનોને પણ એક જ સ્થળે રાખવામાં આવે છે. એક ઠેકાણે રાખવામાં આવનાર કેદીઓ છુટયા પછી એનો એ જ ધંધો કરે છે. ધારવાડની જેલમાં તેમ જ હિન્દુસ્તાનની બીજી જેલમાં દરેક કેદી માટે જુદી સગવડ હોવાથી કેદીઓમાં નીતિની છાંય સારી પડે છે. યુરોપ-અમેરીકામાં કેદીઓનાં ભવિષ્યનું જીવન સુધરે એવા ઉપાયો લેવામાં આવે છે ત્યારે આપણે ત્યાં હજી એની એ જ સ્થિતિ છે.”

ઉપાકાન્ત:—“ રમેન્દ્ર, એ બધું બરાબર નોંધી રાખજે અને આપણી સમિતિ મારફત સરકારને કેટલીક સૂચના કરીશું.”

સરોજ:—“ મંબુબહેન ! ત્હમે સ્ત્રીકેદીઓની સ્થિતિ જોઈ હશે ! ”

મંજુ:—“હાસ્તો. એ બિચારીઓની તો અધમ સ્થિતિ છે. કાં તો વલુ તરીકે કાં તો સાસુ તરીકે લહડા લહડીમાં એક બીજાને ડામ દેવાના ગુન્હા માટે શિક્ષા પામેલી કેટલી સ્ત્રીઓ છે. કેટલીક તો વરની સાથે ન અનવાથી આપઘાત કરવાની કાશીશ કરવા માટે કેદી છે. ચોરી વગેરેના ગુન્હા માટે શિક્ષા અમનાર સ્ત્રી ઓછી છે. વધારે હૃદયભેદક અનાવ તો વિધવાનો છે. એક એ વિધવા મહેં જોઈ. તેઓ ઉંચા બ્રાહ્મણ વાણીયાની જ્ઞાતિની છે. બાલ્યાવસ્થામાં વિધવા થયા પછી તહેમની કાષ્ઠએ દરકાર રાખી નહોતી; અજ્ઞાન વિધવાઓને કેટલી મુશીબતો નડે છે તે અનુભવ વિના ન સહમજ્જય. લગ્ન એ શું એ સહમજ્જ્યા ન હોય, નીતિની છાપ પાડવા પ્રયાસ ન કર્યો હોય અને દુષ્ટ માણસોને ત્યાં-દુષ્ટ વડીલોને ત્યાં રહેવાનો પ્રસંગ પડે પછી એમનો શો વાંક ? એ બન્નેને કાલે કરી પ્રસવ થયો. પ્રસવકાળે એમણે એમના સગા બહાલાંને-જ્ઞાતિને બહુ વિનંતી કરી પણ નિર્દય હિન્દુઓએ તિરસ્કાર કર્યો એ જ વખત પતિત-પાવન સીતારામને હરશેજ સંભારનાર હિન્દુભાઈએ પતિતને ઉદ્ધારવા પ્રયાસ કર્યો હત તો હમેશના ગુન્હાથી બચત અને ઇશ્વર રાજ થાત પણ કીડી કે વીંછીને છુંદાતાં જોઈ કંપારો ખાનાર હિન્દુભાઈએ તિરસ્કાર કર્યો. પ્રસવ થયા અને માત્ર લોકલાજની બહીકે બન્ને વિધવાએ કામળ પુષ્પ જેવાં છોકરાંને મારી નાંખ્યાં. આ ગુન્હા માટે એ બાળવિધવાઓ કેદમાં છે. એમને કોણ બચાવે ? એમનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ?”

સરોજ:—“રમેન્દ્રભાઈ! મંજુજીનેની આ હકીકતથી મહારા જીવ બળે છે. સરકારને વિનંતી કરીયે અને એ વિધ-

વાઓ નહાશી ન જાય એવી ખાત્રિ આપીયે તો આપણા સેવા-
સદનમાં ન મોકલે ? એમનો ઉદ્ધાર કરવો સારો કે કેદખા-
નામાં કેદવા દેવા ? ”

ઉપાકાન્ત:—“ સરોજ, ત્હારો વિચાર ઉત્તમ છે. આપણે
જરૂર તજવીજ કરીશું.”

રમેન્દ્ર:—“ હા, આપણે ચારે.”

બીજે દિવસે ચારે જણા ગાંડાની ઇસ્પીતાલ જવા ગયાં.
હિન્દસેવક સમિતી લોકની તેમ જ સરકારથી એટલી પ્રિય થઈ
પડી હતી, ગેરકાયદેસર અને ધાંધલીયા હીલચાલ નથી કરતી
એવી ઓશીસર વર્ગની ખાત્રિ હતી તેમ જ દેશની ખરી સેવા
બજાવે છે એમ સર્વનું જાણીતું હોવાથી એ સમિતિના કાર્ય-
વાહક મંડળને સર્વત્ર જવાની છુટ હતી.

ઉપાકાન્ત, રમેન્દ્ર, સરોજ અને મંજુ ગાંડાઓની ઇસ્પી-
તાલમાં ગયાં; આ ઇસ્પીતાલના વચલા હોલમાંથી ચાર બાળુ
ખુણામાં જવાના રસ્તા હતા. દરેક બારણે તાળું વાંશી, સી-
પાઈઓ હોલમાં બેઠા રહે છે. ઉપાકાન્ત ને એનું મંડળ દા-
ખલ થયું અને ત્હેમની સાથે ઇસ્પીતાલના દાકતર પણ સાથે
હતા. જમણી બાળુ પુરુષ વિભાગ હતો અને ત્હેમાં સ્ત્રીઓને
જવાની છુટ નહોતી. આથી ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્ર પુરુષ-
વર્ગમાં ગયા ત્યારે સરોજ અને મંજુ સ્ત્રીવિભાગમાં ગયાં.
પુરુષવિભાગમાં બે ભાગ હતા તેવા જ સ્ત્રીવિભાગમાં બે ભાગ
હતા. આમાં એક ભાગ ખાવાનો રસોઈનો હતો—ત્યારે બીજો
રહેવાનો હતો. ઉપાકાન્ત તથા રમેન્દ્ર દાખલ થયા ત્હેવા જ

એક સદ્ગૃહસ્થ જેવા માણસે સલામ કરી કહ્યું. “સાહેબજી, ત્હમે આ ગાંડાઓમાં ક્યાંથી આવ્યાં? એ લોકોની સાથે ત્હમારે બિલકુલ વાત કરવી નહિ. કલકત્તાની કોંગ્રેસ પંડા કામ કયલ્યું છે. યુનિવર્સિટી એક્ટથી કેળવણી ઉપર પાણી ફરી વળ્યું છે.”

રમેન્દ્ર:—“દાકતર સાહેબ! આ માણસ તો ડાહ્યા અને સર્વ હીલચાલથી જાણીતો લાગે છે, એને અહીં કેમ રાખ્યો હશે?”

દાકતર:—“એ સર્વ રીતે ડાહ્યા છે પણ જોને એ કેવો છે તે સહમજાવું છું.”

આટલું કહી દાકતરે એક ગોળો લાવી ઉપાકાન્તના હાથમાં મુક્યો અને પેલો ગાંડો સાંભળે એમ કહ્યું કે “શું ત્હમારા હાથમાં બોમ્બ છે?”

આ ‘બોમ્બ’ શબ્દની સાથે જ પેલા માણસનું લોહી ઉકળ્યું ને એકદમ દોડી ઉપાકાન્તને બાઝ્યો. “હું ત્હમને હિન્દી ફોજદારી કાયદાની ૧૨૧ એ અને ૧૨૨ મી ૩એ પકડું છું. સીપાઈ! હાથકડી કરો! આ એનાર્કિસ્ટો છે.” ગાંડાઓની સાથે ફરતા સીપાઈએ પેલાને દૂર ખસેડી લીધો નહત તો ઉપાકાન્તને બેચાર લાતો પડી જ હોત. તપાસ કરતાં જણાયું કે આ ગાંડો સુરતમાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર હતો અને કલકત્તાની તોફાનની અસરથી, પેપરોમાં આવતી બીનાથી ગાંડો થઈ ગયો હતો. અધા એનાર્કિસ્ટો છે: બોમ્બ ફૂટે છે એટલું જ સહમજાવતો. જ્યાંસુધી એ વાત ન સાંભળે ત્યાંસુધી ડાહ્યા હતો.

આગળ ચાલતાં એક મુસલમાન ધુળ્લી ઢગલીઓ કરી એક, એ, ત્રણ એમ ધાસની ગંજીઓ અને દોરની ગણત્રી કરતો હતો. એક હિન્દુ વૈષ્ણવ બધી રીતે ડાહ્યો હતો. પેપરો વાંચતો, લખતો પરન્તુ એના મનમાં એવી જ ધુન હતી કે એનું શરીર કલ્પનું છે અને એને ભાગી જવા ન દેવું તેથી જે મળે ત્હેને કહેતો કે ‘મહને અડશે નહિ હોં ! હું ભાગી જઈશ.’ સુતી વખત પણ જરાએ જમીન સાથે અકળાય નહિ એમ સૂતો. એક વાણીઓ તો ‘પૈસો ! હા, મહારો પૈસો,’ એમ જ કરી આમતેમ દોરતો હતો. એક કાયસ્થ કારભારી રાજ્ય-ખટખટમાં જ તક્લીન થઈ પોલીટીકલ એજન્ટને આમ સહમ-જાવી અમુક અમુક ગરાસ લીધો છે અને અમૂકને ઝેર દઈ મારવો છે તે માટે રસોઈઆને ઝેરનું પડીકું આપે છે એમ જ લવ્યાં કરતો હતો. એક નગ્ન કાછીયો પોતાની સ્ત્રી બીજાને લઈ જતી રહી હતી તે ખાતે ખાયડી પાછળ ગાંડો થઈ ગયો હતો અને ઉપાકાન્ત રમેન્દ્ર પાસે જઈ ‘મહારી ખાયડી લાવ્યા ? હજાર રૂપીઆ ચકુડો ખાઈ ગયો, લાવો, ક્યાં છે મહારી ખાયડી ?’ ક્યાં કરતો. એક પંદર વર્ષનો છોકરો ‘હું પાસ થયો છું. એમ. એ. એલ.એલ. બી. છું ને મહને અહીં કેમ પુર્યો છે ? સોએ સો ટકા માર્ક મેળવ્યા છે. દોઢસો રૂપીઆની જગા મળવાની જ’ એમ બડબડતો હતો. એક મુસ-લમાનને એમ જ જ્ઞાન હતું કે બધા માણસો માથું નીચે અને પગ ઉંચા રાખી ચાલે છે અને તેથી તેઓ હમણા પડી જશે એમ ધારી જે માણસ સહામો મળે ત્હેને ફેરવી દેવા યત્ન કરતો. એક પારસી જમીન ઉપર ગણીતના દાખલા કરતો. અને તે તમામની રીત ખરી હતી; એનો આખો દિવસ આ દાખલામાં

જ જતો. આગળ ચાલતાં એક વૃદ્ધ વાણીયો નાશીપાશ થયેલો હોય એમ ખુણામાં બેઠો હતો. વિચારમાં તક્લીન થયો હતો. દાકતરે ત્હેની પાસે જઈ “કેમ મોતીચંદ શેઠ! શરીરે કેમ છે?” એમ કહ્યું.

મોતીચંદ:—“સાહેબ, શરીરે સાફ છે. હવે” મ્હને જવાની રજા આપશો?”

દાકતર:—“ત્હમને રજા મળશે. પણ રસ્તામાં મોટોર ગાડીઓના અકસ્માત બહુ થાય છે ત્હેનું શું કરશો?”

મોટોરનું નામ સાંભળતાં જ મોતીચંદ ઉભો થયો અને ‘લાવો પીસ્તોલ, શેઠને મારી નાખું, મારા મગનાને આવવા દો. પેપર વહેંચવા ગયો છે.’ દાકતરે મોતીચંદના કપાળે હાથ મૂક્યો અને મોતીચંદ શાન્ત થયો. ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્રને એમ થયું કે આ ગાંડાને આપણે કાંઈ જોયો છે; ત્યાં મોતીચંદની નજર ઉપાકાન્ત અને રમેન્દ્ર ઉપર ઠરી. ઉપાકાન્તને જોતાં જ મોતીચંદ બોલી ઉઠ્યો, “કેમ ભાઈ! મ્હારા મગનાને ત્હમારી માફક ભણાવવો છે? હજી સૂધી મગનો કેમ ન આવ્યો? શું મોટોરવાળા શેઠીયાએ ચગદી નાંખ્યો?”

રમેન્દ્ર:—“ઉપાકાન્ત, આને ઓળખ્યો? પહેલ જ્હેલો હું ત્હમને હોટલમાં મળ્યો તે દિવસનો અકસ્માત સાંભરે છે?” ઉપાકાન્તને સ્મૃતિ થઈ અને તે વખતનો દેખાવ આંખ આગળ તરી આવ્યો. ગરીબ મોતીચંદ હજી સૂધી ઇસ્પીતાલમાં સજ્યાં કરે છે એ જાણી દુઃખી થયો અને હેરાન ન કરે એવી સ્થિતિ હોય તો મોતીચંદને લઈ જવા નિશ્ચય કર્યો. આ સર્વ જોઈ ત્રણે જણા મ્હાર દાકતરની ઓફીસમાં આવ્યા.

સરોજ અને મંજુ સ્ત્રીવિભાગમાં ગયાં હતાં; જેવાં દાખલ થાય છે તેવાં જ એક આઘેડ વયની સ્ત્રી સહામી આવી કહેવા લાગી ‘આવો, મહને તેડવા આવ્યાં છો? આવવાને વાંધો નથી પણ મહારી સાસુને કહી રાખો કે ખોળા ભરવાની સર્વ તૈયારી કરી રાખે. હવે ખેંચાય એમ નથી. આડમો મહિનો બેસી ગયો’ આ સાંભળી સરોજ અને મંજુ એક બીજાના સહામું જોઈ જ રહ્યાં. આગળ ચાલતાં એક સ્ત્રીના હાથમાં માટીનું પણ આબેહુલ્ય જીવતું હોય એવું છોકરું હતું. એ સ્ત્રી ઘડીમાં એને ધવરાવવાનો યત્ન કરતી, ઘડીમાં પાસે પડેલા ઘોડીયામાં સુવાડી હાલરડાં ગાતી અને છોકરાની જ ઉકવેઠ કરતી. એક ખુણામાં એક ઓરડીમાં એક યુવાન બાળા બેઠી બેઠી ચોપાનીયાં વાંચતી હતી અને ભરત કામ કરતી હતી. ત્યાં આગળ સરોજ અને મંજુ ગયાં. મંજુને અને સરોજને જોતાં જ પેલી બાળા એકદમ ઉભી થઈ અને ત્રાસ પામી હોય એમ બોલી ઉઠી ‘ભાઈ સાહેબ, તહમે કહેશો એમ કરીશ હું ઉપર નહિ જાઉં. હું એમની સાથે વાત નહિ કરું. તહમારી સહામી જ બેશી રહીશ.’ સરોજ અને મંજુ આનો અર્થ ન સ્હમન્યાં. જેથી સાથે આવનાર નર્સને પૂછતાં ખબર મળી કે એ બાળાને એના પતિ તરફ અસન્ત પ્રેમ હતો. એ બાળા ભણેલી છે, બીજી રીતે ડાહી છે. પરંતુ એની એક નણ્દ વિધવા છે ને બીજી સૌભાગ્યવંતી છે. આ બન્ને નણ્દોને એમના પતિ સાથે બનતું નથી. પોતાને સુખ નહિ અને ભાભી ભાઈની સાથે આનન્દ કરે એ ન ખમાયાથી આ બિચારીને અતિશય ત્રાસ આપવા લાગી જેના પરિણામે આ ગાંડી થઈ છે અને જે

કોઈ સ્ત્રી પાસે આવે તે એની નણુંદ છે ને પતિ પાસે જવા નહિ દે એમ જ સહમજે છે. એનો પતિ દરરોજ અહીં આવી ખબર કહાડી જાય છે. થોડા દિવસમાં આને ધૂટી કરીશું. એટલી સલાહ આપવાની છે કે બને ત્યાં સૂધી બીજી કોઈ સ્ત્રીનો પ્રસંગ ન આવવા દેવો; એક સ્ત્રીને એવી જ ધુન હતી કે પોતે અંબાજી માતાનો અવતાર છે અને તેથી સર્વને નમસ્કાર કરાવતી અને પોતે આશિર્વાદ આપતી. બીજા ખુણામાં બે ચાર સ્ત્રીઓ ખાટલામાં પડી પડી અજોટતી હતી; એક સ્ત્રી યુવાન સ્ત્રી કેવળ નગ્નાવસ્થામાં જ હતી. એને એમ બ્રાન્તિ હતી કે લુગડાં પહેરવાથી સળગી ઉઠાય. નહાનપણમાં પહેરેલાં લુગડાં સળગવાથી દાઝી હતી અને તે દિવસથી ત્હેને લુગડાં ગમતાં નહિ. કોઈ લુગડું પહેરાવે કે ચીસ પાડી દૂર નહાસતી. લુગડાંની વાત ન કરે ત્યાં સૂધી ડાહી હતી. આની સાથે તે સર્વ રીતે મર્યાદશીલ અને પવિત્ર હતી. માત્ર લુગડાં પહેરવાની વાત આવે ત્યાં ગાંડી. આ સર્વ જોઈ સરોજ અને મંજુ પણ ખંહાર નિકળ્યાં. દાક્તરને ત્યાં ચાહ પાણી હતાં ત્યાં ગયાં. કેદખાંનાની માફક અહીં પણ જગાની તંગાશ છે. સહેજ ગાંડા, બુદ્ધિવાન શાન્ત ગાંડા અને બીજાને હેરાન કરનારા અને મૂર્ખ ગાંડાઓને પણ એક જ જગાએ રાખવામાં આવે છે એ ઠીક નહિ. આથી સારા માણસોના હૃદયમાં ઉત્તમ સંસ્કારો પડતા નથી, તદુપરાંત આવાં સ્થળે પત્રો, પેપરો, પુસ્તકો આવે છે ત્હેના કરતાં વિશેષ મંગાવવાં જોઈએ. ત્હેમને આનન્દ થાય ને વૃત્તિઓ શાન્ત થાય એવાં ચિત્રો—એવાં બાજો થવાં જોઈએ; સભ્ય ગૃહસ્થોએ અત્રે આવી સારા પુષ્ટિકારક ખોરાકની અનુકૂલતા કરી આપવી

નેત્રએ. હાલના દાકતરના મનમાં પરોપકાર વૃત્તિ વિશેષ
 હોવાથી ગાંડાઓની સંભાળ સારી લેવામાં આવતી હતી પણ
 કેટલાક એવા દાકતરો હોય છે જેઓ માત્ર પૈસા કમાવવામાં જ
 રુચ્યાપર્યા રહે છે; તેઓ જે ગાંડાના સગાંબહાણાં તરફથી પૈસા
 મળે તેની જ સારી સારવાર કરે. વળી તહેમને જ બહેલા છોડે.
 ઉપાકાન્ત, રમેન્દ્ર, સરોજ અને મંજુ ગાંડાઓની કેમ તજવીજ
 કરવી, તહેમનું જીવન સુખમય શી રીતે બનાવવું અને મોતીચંદને
 શી રીતે બોલાવવો એનો વિચાર કરતાં થર તરફ વળ્યાં.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

કલ્યાણગ્રામ.

“સ્નેહ અને શ્રી કુસુમ તણી શય્યા વિશે
મુખથી સૂતાં સ્વપ્ન અલૌકિક આવશે.”

—ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.

આજ કલ્યાણગ્રામમાં ઉત્સાહ પ્રવર્તિ રહ્યો હતો. સરલાને ઘડીની નવરાશ નહોતી; સરોજ, મંજુ, ઈન્દુ, કાન્તિ પોત-પોતાના પતિસહ પ્રભાકરના મહેમાન થયાં હતાં; સર્વેને લા-નોલી બોલાવવાની સરલાની ઇચ્છા પાર પડી હતી. પ્રભાકર તથા બુદ્ધનરે પ્રયોગશાળામાં રજા પાડી હતી; પ્રેમથી આવેલાં સ્નેહીઓનાં આતિથ્ય કરી આનન્દિત કરવા એ જ ઉદ્દેશ હતો. અંગલાના ડ્રોમ્પાઉન્ડમાં પાણી છાંટી સાફસુફ કરવામાં આવ્યું હતું. ધ્રુવારાની આસપાસ ગોળ જગામાં—ધ્રુવારાની પાસે જ એવો ગોઠવી દેવામાં આવી હતી; મન્દ અનિલ ધ્રુવારાની શીત જલકણે શરીર ઉપર સિંચન કરી શાન્તિ પ્રસારતો હતો. પાસે આવેલા ‘ટેનીસ ગ્રાઉન્ડ’ ઉપર નોકરો રંગોળી પુરી, પાટલા ગોઠવી, અગરબત્તીની દીવીઓ મૂકી જમવાની તૈયારી કરતા હતા; ધ્રુવારો ઉડતો હતો ત્હેની અંદર કૌમુદીનો પ્રકાશ પ્રતિ-બિંબિત થઈ સહસ્ત્ર તારાગણોનો ભાસ થયો હતો; અંગલાની અંદરથી સારંગીનો મંજુલ નાદ આવતો હતો; એક બેચ ઉપર

ઉપાકાન્ત, પ્રભાકર, રમેન્દ્ર; ત્હેની પાસેની બીજી બેચ ઉપર ધીમત તથા પિનાકી બેઠાં હતાં; બુલ્લર ઉપાકાન્તવાળી બેચ પાસે આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો હતો; સ્હામેની બે બેચો ઉપર સરોજ, સરલા, મંજુ, ઈન્દુ અને કાન્તિ હતાં; રબરનાં બુટ, શ્વેત પાટલુન-ખમીસ પ્હેરી ન્હાનો શાન્તનુ આખા બાગમાં દોડતો હતો; કાકાએના બોળામાં ભરાઈ જતો, માશી-કાકીની સોડમાં લપાઈ જતો અને સર્વે એને ખિલાવતા હતાં.

Sweet is pleasure after pain—કર્તવ્ય કરતા હતા એ જ વિચારે આજનો આનન્દ નિષ્કંટક હતો; કોઈપણ કાર્ય કર્યા પછી આનન્દ ગમ્મત વધારે રચિકર થાય છે; ફલાણું કાર્ય આક્રી છે, મ્હારે અમૂક વાંચવું છે, લખવું છે અથવા કમાવું છે એ ચિન્તા બ્યાં સૂધી હોય ત્યાં સૂધી સ્વર્ગનો સર્વ વૈભવ પ્રલક્ષ થાય, સ્નેહીજન આપણી પાસે હોય તોપણ તેમાં મળ પડતી નથી. ઉપર કથિત મંડળ સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ કરતું હતું અને તેથી જ આજનો આનન્દ નિર્મલ હતો.

બુલ્લર:—પ્રભાકર ! ત્હમને બધાંને આમ મળેલા જોઈ હું ખુશી થાઉં છું. આમ ત્હમે અમદાવાદ મળો ખરા કે ?”

પ્રભાકર:—“મળીયે તો ખરા પણ અહીંની માફક નહિ. વડિલ વર્ગ હોય અથવા અન્ય સગાં સંબંધી આવી પહોંચશે એ બહીકથી અમારાં સરોજબહેન વગેરે સંતાકુકડી રમતાં હોય. કેમ સરોજબહેન ?”

સરોજ:—“તે તો ખરું જ સ્તો. ત્યારે અમર્યાદિત થઈ ગમે એનાં દેખતાં ગપ્પાં લાંકવા બેસીયે ?”

વુલ્નર:—“સરોજબહેનનું કહેવું ખરું છે. અમારા દેશમાં પણ મર્યાદા છે. અહીં તો જૂદા જૂદા ગામના આવે એટલે કોઈ કોઈની દરકાર ન રાખે. ત્હમારા જેવી ગાંડી લાજ નહિ.”

મંજુ:—“ઉપાકાન્તભાઈ! કેમ ત્હમે બોલતા નથી?”

ઉપાકાન્ત:—“રમેન્દ્ર, બોલને! ત્હમારાં રાણીસાહેબ ત્હમારા શબ્દ સાંભળવા તલપી રહ્યાં છે. મહાઈ નામ ને ત્હમાઈ કામ.”

મંજુ:—“ઉપાકાન્ત, ત્હમે તે. એવાને એવા મસ્કરા રહ્યા.”

ઈન્દુ:—“ઉપાકાન્ત શું ખેટું કહે છે? બોલો, ત્હમાઈ મન રમેન્દ્રભાઈને સાંભળવાનું નથી થયું?”

મંજુ:—“થાયસ્તો. શા માટે ન થાય?”

‘જે પકડાયાં ખરાં’ કહી ધીમત અને મંડળી હસી પડી અને મંજુ શરમાઈ ગઈ.

ધીમત:—“ઉપાકાન્ત! આપણી પેલી કલબની યોજના ક્યાં સુધી આવી છે?”

ઉપાકાન્ત:—“લગભગ તૈયાર છે. આપણે ત્યાં જઈ અમલમાં મૂકીશું.”

વુલ્નર:—“કઈ કલબ?”

રમેન્દ્ર:—“અમે એક ઈન્ડિઅન નેશનલ કલબ સ્થાપી છે. ત્હને અને હિન્દુસેવક સમિતિને પ્રત્યક્ષ રીતે કાંઈ સંબંધ નથી રાખ્યો. આ કલબમાં સર્વ કોમના ગૃહસ્થ સભાસદ થઈ શકે છે.”

પિનાકી:—“એવી કલખો તો ઘણી છે. એક ચાલ પીઠ કલખ વધશે.”

ધીમત:—“આ કલખનો ઉદ્દેશ ચાલ પીવાનો નથી. આનો ઉદ્દેશ હિન્દુ, મુસલમાન, જૈન, પારસી વગેરેમાં એકતા કરવાનો છે. કોઈપણ કોમનો પ્રશ્ન આવે તો આ કલખે ઉપાડી લેવો. જે માત્ર એકતાનો ડોળ કરી આડકતરી રીતે એક કોમે બીજી કોમનું આ નુકશાન કર્યું એવું દર્શાવી દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન કરે, એક પત્રને ચ્હડાવી બીજા પક્ષને તુચ્છકારે તહેવા પત્રની સહામે ક્રોધ દર્શાવે, ટુંકામાં અમૂક કોમ ઉચ્ચ છે ને અમૂક નીચ છે એવા વિચારો દૂર કરાવી એક પ્રજાત્વ ઉત્પન્ન કરવું એ જ આ કલખનો આશય છે.”

ગુસ્તર:—“ઉપાકાન્ત! તહમારી આ યોજના અમલમાં મૂકાય અને હિત ઇચ્છનારા મળે તો ઘણો લાભ થાય.”

પ્રભાકર:—“રમેન્દ્ર! તહમારા વિચાર સ્તુત્ય છે પરન્તુ એવી જ સ્ત્રીઓની સંસ્થા થાય તો જલ્દી લાભ થશે.”

સરોજ:—“પ્રભાકરભાઈ! અમે તો તહમારા પહેલાં યોજના ઘડી છે. સંસ્થા કરી છે. સરલાબહેન એ જ કલખમાં ‘વરગયું રસાયણ’ ઉપર નિબંધ વાંચવાનાં છે.”

પ્રભાકર:—“સરોજબહેન! નિબંધનું જાણુતો હતો પણ સંસ્થાની ખર્ચ નહોતી.”

ધીમત:—“ઉપાકાન્ત! હવે સમિતિનું કેમ?”

ઉપાકાન્ત:—“ધીમતભાઈ! આવતા વર્ષથી હિન્દુસેવક નામનું દૈનિક પત્ર કાઢવાનું છે. એમાં સાહિત્ય, સાયન્સ રાજ-

ક્રીય, ધાર્મિક સમાજક, આનન્દ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર લેખ આવશે. આપણું મંડળ વિવાહિત છે એટલે હિન્દુસેવક સમિતિમાં કામના નથી. તો આપણે આપણા હાલના કાર્ય ઉપરાંત આ પત્ર ચલાવીશું. અમુક દિવસે સાહિત્યના, અમુક દિવસે સાયન્સના એમ લેખો આવશે. સમાચાર વગેરે માટે ગોઠવણ કરી છે. નિષ્પક્ષપાતથી વિચારો દર્શાવવા. મિ. બુલ્નર ઇંગ્રેજ લેખો લખશે. અને આપણને નિર્વાહ ચલાવી શકાય એટલો પગાર મળશે પછી શું ?

પિનાકા:—“દૈનિક પત્ર બધા લઈ નહિ શકે તેમ જ સ્ત્રી-વિભાગ વિના સ્ત્રીઓને મળ નહિ પડે.”

રમેન્દ્ર:—“પત્રની ગોઠવણ એવી કરવી છે કે એના અમુક પાના ભેગાં બાંધી અઠવાડીયાના ગ્રાહકોને મોકલવું. વળી સ્ત્રી-વિભાગનાં તંત્રી આપણાં સરોજબહેન.”

સરોજ:—“મંજુબહેન ક્યાં ઉતરે એવાં છે ?”

મંજુ—“પ્રભાકર અને સરલા સાયન્સના લેખ લખશે.”

સરલા:—“મંજુબહેન ! રમેન્દ્રભાઈને ઉપાકાન્તની સાથે રહેવાનું થયું એ ઠીક થયું.”

આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં મોતીચંદ શાન્તનુને તેડી આવ્યો. મોતીચંદ શાન્તનુ મગન છે એમ માની પુત્રની માફક પાળતો અને એને રમાડવામાં, એને ફરવા લઈ જવામાં એનામાં સારા સંસ્કારો પાડી ઉપાકાન્ત જેવો કરવામાં આનન્દ માનતો.

“બધું તૈયાર છે ” મોતીચંદ આટલું બોલે છે ત્યાં શાન્તનુ

મોતીચંદ પાસેથી ઉતરી દોડતો ઉપાકાન્ત તરફ ગયો ને હાથ
ઝાલી ખેંચવા લાગ્યો.

“કાકા ! ચાલોને ! બરશી ખાવા ચાલો ને !”

“જા, ત્હારી કાકીને ઉઠાડ !”

શાન્તનુ સરોજ તરફ દોડ્યો ને કાકીના ખોળામાં ચઢી.
‘ચાલો ચાલો’ કરવા લાગ્યો.

“બેશ ! આવીએ છીએ.”

“આમ શું લહડતાં હશે! મંજુબહેન ! બીચારો રમે છે ત્હેને ?”

“આવ ભાઈ ત્હારી પાસે !” એમ કહી ધીમતે ઉપાડી લીધો.

બુલ્લરે ગુંજવામાંથી પીપરમીન્ટની ગોળીઓ કાઢી શાન્તનુને
આપી. શાન્તનુ પાછો આનન્દમાં આવ્યો. આખા મંડળમાં
શાન્તનુ એક જ હતો એટલે અને એવો આનન્દી, કહાગરો,
મનહર અને રમાડવા જેવો હતો કે સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

“ચાલો ભાઈ બરશી ખાવા” કરી કાન્તિ શાન્તનુને લઈ
ગઈ ત્હેની સાથે જ બધું મંડળ ઉભું થયું.

‘પતિ પત્નીના પાટલા સાથે માંડ્યા હતા. ઉપાકાન્ત અને
સરોજની રહામે રમેન્દ્ર અને મંજુ, ધીમત અને કાન્તિની
રહામે પિનાકી અને ઈન્દુ. એક બાળુ બુલ્લર પાટલા ઉપર
બેઠો હતો અને ત્હેની રહામે શાન્તનુની પાટલી હતી. અગર-
બત્તી સર્વત્ર સુગંધ પ્રસારી રહી હતી; રંગોળીની ચોકડીમાં સફેત
થાળી વાડકા ચકચકી રહ્યા હતા; દરેક પાટલા પાસે રૂપેરી
પાણીવાસણોમાં ઠંડું પાણી ભરી મુકયું હતું. થાળીમાં લીંચુના

કટકા, ચટણી, રાયતું, મીઠું મુકાયું હતું; ત્યાં રસોઇઓ કઢેલું દુધ, પુરી, ભજ્યા, બરશી મુકી ગયો. ખાવાનું શરૂ થાય એટલી જ વાર હતી ત્યાં રમેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો:

“ઉપાકાન્ત ! હવે ખવડાવો.”

“લાડો લાડી જમેરે કુંસાર—”

સરોજ:—“ઉપર રમેન્દ્રભાઈ ટળવળેરે—”

કાન્તિ:—“એણે લીધો છે બીલાડાના વેશ—”

અને હસાહસ ચાલી; એકલો બુલ્લર અને શાન્તનુ આ સહમજ્યા નહિ. ધીમતે બુલ્લરને સહમજાવવા યત્ન કર્યો.

રમેન્દ્ર:—“બુલ્લર ! તહમે શું કામ ન પરણ્યા ? તહમે ને શાન્તનુ બે એકલા પડો છો.”

પિનાકી:—“શું શાન્તનુને અભારથી પરણાવવા વિચાર ?”

મંજુ:—“પરણાવીયે તો શું બોટું ?”

સરોજ:—“તહમારે મદદગાર આવશે.”

બુલ્લર:—“તહમે બધા વહુ લેલા છો; તહમારી વહુઓનો કોઈ દિવસ પણ—સુવાવડ સુવા જાય ત્યારે—પણ વિયોગ થાય. મ્હારે તો એમ નથી. તે તો મ્હારા કલ્યામાં જ રહે છે ને મ્હને નિરંતર આનન્દ આપે છે.”

ઉપાકાન્ત:—“નામ તો કહો.”

બુલ્લર:—“નામ કહું તો પાછા તહમે જોવા માગો.”

પ્રભાકર:—“ ઉપાકાન્ત ! એ તો સાયન્સ એમની પત્ની છે. એમની એ પડદેનશીન પત્ની મારફત મગજ ઉપર યંત્ર મુકીએ એટલે લખાય એવી શોધ કરી છે ને.”

પિનાકી:—“ પ્રભાકર ! ત્હમે પેલા ખોટા હિરા બનાવવાનું ખોળી કહાડવાના હતા ને ? ”

પ્રભાકર:—“ હા, ઈંગ્લાન્ડ, અમેરીકામાં બને છે એ જ પ્રમાણે માણેક, નિલમ મહેં હમણા જ બનાવ્યાં છે એમાં સ્ટેજ સુધારો કરી મહોટા પાર્યા ઉપર બનાવીશ.”

શાન્તનુ ખાતો ખાતો ઉન્હી પુરી મુકવા ઉભો થયો ને ઉપાકાન્તને ઉન્હી પુરી સાંભરી તે જ વખતે સરોજને પણ સાંભરી. બન્નેની દૃષ્ટિ એક થઈ—અને સ્મિત-હાસ્ય થયું. શાન્તનુએ દરેકની થાળીમાં એકેકી પુરી મુકી અને ભત્રિજના બદાલે કાકા કાકીઓ જમી ગયાં. નોકર પાન સોપારી આપી ચાલ્યો ગયો; બધાં આવી ફરીને બાગમાં બેઠાં; અડધો પોણો કલાક બેઠા ત્યાં ઉપાકાન્તે ફરવા માંડયું; બધાં વાતોમાં તક્લીન થયાં હતાં ત્યાં ‘ ઉપાકાન્ત ક્યાં ’ એમ રમેન્દ્રે પૂછ્યું ત્યાં તો મંજુએ ‘ સરોજજીને ક્યાં ’ એમ પૂછ્યું.

“ જો કેવાં પક્કાં. આપણને વાતોમાં વળગાડી ઘણી ઘણીયાણી સુવા નહાસી ગયાં. શાન્તનુ ! જા, તારા સરોજકાકી પાસે સ્મરજી ! ”

“ મંજુજીને ! ત્હમેએ ઠીક શાન્તનુની કાસળ કાઢી.”

“ જા, જા, સરલા ! આમ શું બોલતી હોઈશ ? ” કરી મંજુ પણ બંગલામાં ગઈ. આ પ્રમાણે સઉ સઉનું જોડું ચાલવા

માંડયું. માત્ર વુલ્નર એકલો આ સુખી કુટુંબના શાન્ત સંસારથી સંતુષ્ટ થતો પલંગપર જઈ પડ્યો.

*

*

*

*

*

“કાન્તિ ! કાર્તિની ગુફા કેવી મજની છે ? એવી ગુફામાં નદીતટે શાન્ત જીવન ગાળવાનું હોય તો ત્હને ગમે ?”

“જહાલા ! જ્યાં ત્હમે ત્યાં મ્હને આનન્દ જ છે. વાંચવાનો અને હરવા ફરવાનો રસ ત્હમે લગાડ્યો છે. સરોજખેતે પરિપોષ્યો છે એટલે હવે ખીજું મ્હને ગમતું નથી.”

“પેલા ચકુભટની સમાહની કથામાં નથી જવું ?”

“જાઓ, આમ મ્હને છોભીલી કેમ પાડો છો ?” કરી કાન્તિ ધીમતને ભેટી પડી; ધીમતે ત્હેના લલાટ ઉપર એક સ્નેહભર ચુંબન કર્યું.

“કાન્તિ ! સેવાસદનમાં કેમ ચાલે છે ?”

“મ્હારો વારો સોમવારે આવે છે. તે દિવસ ગરીબવર્ગ અભણ વર્ગના લક્ષ્માં ફરી આવું છું. સમિતિના તેમ જ ખાનગી પૈસાની મદદ કરું છું—અને સર્વ જન ઉપર દયાવૃત્તિ રાખવા યત્ન કરું છું.”

“ખાનગી પૈસા મ્હને પૂછ્યા સિવાય લેવાય કે ?”

“હા ! પહેલાંએ લેતી અને હવે એ લઘુશ. સમાહ તેમ જ એવા ધર્મના મ્હને પૈસા આપવા ચોરી લેતી ને ખીતી હવે હું સદુપયોગ કરું છું અને ત્હમે લડવાના નથી એમ માની પૂછતી નથી.”

“કાન્તિ ! હવે આપણે સૂઈ જઈશું ?”

“સૂવાય છે હવે ! સૂવાનું તો છે જરૂર.”

*

*

*

*

*

“ઈન્દુ ! બહાલી ઈન્દુ ! તારા મ્હોં ઉપરથી ગ્લાનિ ગઈ છે; આનન્દમાં રહે છે પણ શરીર કેમ આવું રહે છે ?”

“સારું થશે. ત્હમે ફિકર ન કરશો. ને ન કરે નારાયણ ને કાંઈ થાય તો ખીજી પરણજે.”

“ઈન્દુ ! હું ત્હને નહિ બોલાવું હોં ! શું જેમ તેમ બોલે છે ? આ પિનાકી તે પેલો બહેમી પિનાકી ન હોય.”

“હું ત્હમને ક્યાં બહેમી કહું છું ? પરણવાનું કહું છું ને !”

“બહાલી ઈન્દુ ! તું એમ ન બોલ. ખીજીને પરણ્યો હત ને તે મરી જત તો પરણત પણ તારી વાત જૂદી છે. ત્હેં મ્હારે માટે શું શું વેઠ્યું છે—મુગે મ્હોડે સહન કર્યું—એક પણ ઉચ્ચાર ક્યોં નથી તે હું બૂલી જઈ ? પૂર્ણિમાના ઈન્દુ જેવી ઈન્દુ આજ રીકી છે ત્હેનું કારણ શું હું નથી જાણતો ? ત્યાર પછી હું અન્ય સ્ત્રીનો વિચાર કરું ? મ્હારા મનને ઉત્તત બનાવનારનો હું છેહ કરું ? ‘ચાહું છું તો ચાહીશ બેયને હું’ એ કલાપીને સોંપ્યું.”

“બહાલી પિનાકી ! મ્હને ત્હમारी ખાત્રી છે. ત્હમારો આવો સ્નેહ હશે તો હું એવીને એવી થઈશ. એવી થાઉં કે નહિ તોપણ મ્હારા સુખને માટે ત્હમારો સ્નેહ સંપાદન કરવા મત્ન કરીશ. જ્યાં સુધી ત્હમારો સ્નેહ છે ત્યાં સુધી ખીજાં બહારનાં કાર્ય નકામાં છે.”

“હિન્દુ ! તું તો સેવાસદનની કન્યાશાળામાં એકાદ એ કલાક શિખવવા જાય છે. બહુ સારૂ શિખવે છે એમ સાંભળ્યું છે.”

“તમારા દેખતાં તો મ્હારૂં સારૂં જ બોલે. સરોજલાલી આગળ આપણે શા હિસાબમાં ?”

આમ વાર્તાવિનોદ કરતાં પતિપત્ની નિદ્રાવશ થયાં.

* * * * *

“બહાલા ! મ્હારી પાસે સૂવું ગમશે કે ઉષાકાન્ત જોઈશે ?”

“ઉષાકાન્ત પહેલો ! એના જેવો સ્નેહી મ્હં બીજો જોયો નથી. દુઃખાર્ત દેશીજન માટે આટલો સ્નેહ રાખે પછી મ્હારા ઉપર રાખે એમાં નવાઈ શી ? એને ખુશી રાખવો એ મ્હારી ફરજ છે.”

“જરા બહેમી છે ખરું ?”

“બહેમી નથી. એ દુધનો બળેલો છાશ ડુંકીને પીયે છે.”

“સરોજે એને બહુ ટળટળાવ્યો છે એટલે અને પહેલાં હું મુગો, થોડા બોલો હતો અને બહાર ફરવા નીકળું કે બીજાની સાથે હરું ફરું તે વખત અણબણપણે જઈ શકતો નહોતો તેથી એવો થયો છે. હવે અમે જૂદા જ નથી.”

“ત્હમે કસબ બસબમાં કેમ જતા નથી ?”

“કસબ ! આપણી આ કસબ જ છે ને. આપણા મંડળમાં ભિન્ન ભિન્ન તરેહની વાતો, વાંચન, વિવેચન થાય છે પછી કસબથી વિશેષ શું ? વળી બે થડી આનન્દમાં દિવસ ગાળવો હોય તો મ્હારી મંજુ ક્યાં નથી ?” આટલું બોલી મંજુને રમેન્દ્રે પાસે લીધી.

“અહીં કાંઈ ગાન, તાન, નાટક, ચેટક છે ?”

“મહારી મંજુનું સંગીત નાટક કરતાં ઉતરે એમ નથી. અને ત્હારી સાથે ઘૂટથી વાત થાય એવી અન્યની સાથે થાય ?”

“પણ વાઝ ! શાન્તનુને કેમ ઉપાકાન્ત પાસે મોકલી દીધો ?”

“અરે, એ બહુ તોફાની છે. બધાનું કહ્યું માને છે, જાણી નથી એ ખરું પણ ઉપાકાન્તભાઈ અને સરોજબહેન પાસે એને ઠીક પડે છે. આપણે એટલી ખટપટ ઓછી. મારે એ તો આપણી પાસે ન હોય તો ઠીક.”

“ને સરોજને નહિ કનડે ?”

“અરે, સરોજબહેન તો બહુ હોંશીયાર છે. શાન્તનુને વાતો, ગીત બહુ ગમે છે; એટલે હુલાવી, રમાડી ગાઈ ગવડાવી સુવડાવી દેશે પછી જ વાતો કરશે.”

“તું શું ખરું કહે છે ?”

“જુઓ—સાંભળો સારે !”

“મંજુ ! તું સાચી. સારે આપણે શું રમીશું ?”

“રમ્યા હવે ! આવો ત્હમને સુવાડું. મહારા બોળામાં મારું મુકો.”

“પણ મ્હને ઉંઘ નથી આવતી. આજ તો જાગરણ કર. આખી રાત્રિ વાર્તાવિનોદમાં ગાળવી છે.”

“જેવી મરજી”

ઉષાકાન્ત પલંગ ઉપર પડ્યો પડ્યો ચન્દ્રની ગતિ નિહાળતો હતો અને વાદળામાંથી ડોકીયા કરતાં ઈન્દુના તેજનું પાન કરતો હતો; સરોજ શાન્તનુને ખોળામાં સુવાડી વાંસે હાથ ફેરવતી હતી.

“કાકી ગાઓને !”

“ગાજી ! ચાલો ગાજી. એમાં શું ? તું સુઈ જાજો હો !”

આટલું બોલી પથારીમાં સુવાડી વાંસો થાપડતાં થાપડતાં ગાવા લાગી.

“રમન્તો આકાશે મનહર શશી તારક સહે
અને ચુંબન્તો આ અનિલ મધુરી પુષ્પ કળીને,
કીડે પ્રેમી યુગ્મે વિસરી શ્રમને રાત્રીય વિશે. * ”

* * * * *

ઢાલી ચખાડી પ્રણયામૃત સ્વાદ પ્રેમે †
રંગે રમાડી રમી તું નિજ નાથ સંગે
આનન્દની સરિતમાં રસ પૂર્ણ બેલી
છુપાઈ તું નિરખતી મુજની સ્થિતિ શી !

પ્રીતેથી પુસ્તક લઈ કરિ યત્ન વાંચું,
ત્યાં સ્મિતહાસ્ય કરતી તુજ મૂર્તિ દેખું;
લીધાં સુખો તુજ સહે ભૂતકાળમાં જો,
તહેની થતાં સ્મૃતિ પ્રિયે પડતો વિપાદો.

એકાન્ત કે સમુદ્રમાં યદિ ખેસતો હું,
મળ્દો મીઠા રસભર્યાં તુજના રમરૂં હું;
લાડન્તી પાસ મુજની વદતી પ્રિયે ઓ,
ઢહાલા ! વિનોદ કવિતા મધુરી સુણાવો.

વાંચન્ત હું રસિક પુસ્તક કે દિ ઢહાલી,
ઉત્સંગમાં સુતી સુણે રસથી તું વાણી;
ને અન્તરે પ્રકટતી કદી સ્નેહ ઉર્મિ,
તો અન્થ નાંખી દધને પ્રણયે કીડન્તી.”

આટલું ગાન પુરૂં કરતાં ખેલાં શાન્તનુ ઉઘી ગયો પણ
એટલામાં ઉષાકાન્ત ધીરેથી આવી સરોજના ખોળામાં માર્યું
મુકી સાંભળવા લાગ્યો.

“ઢહાલી ! આ ગાયન ત્હેં સાંભળ્યું ક્યારે ને મ્હોંયે
કર્યું ક્યારે ? ”

“ત્હમરી નોટબુકમાંથી મ્હેં વાંચી મોઢે કર્યું છે. પાછલા
અનુભવનું ઠીક દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.”

“એમાં ખોટું હોય તો કહે ! ”

“ઢહાલા ! કહે તો સૂઈ જાઈ. આ શાન્તનુ ખોળામાં
સુતો હતો એટલે સુવાયું નહિ. વાંસો બહુ શઢે છે.”

“કાંઈ થાય છે ? ”

“ના, ના. અમસ્તાં જ.”

સરોજ ઓશિકા ઉપર માથું મુકી સૂતી; ઉષાકાન્ત પોતાનું માથું પોતાની હાથેલી ઉપર ટેકવી સરોજના મ્હોં ઉપર મ્હોં આવે એમ સૂતો.

“સરોજ સેવાસદનનું કામ તો હીક ચાલે છે ને ? આપણા કલ્યાણગ્રામમાં કલેશ થશે-પત્ર, કલબ વગેરેની સંસ્થામાં મત-ભેદથી જુટા પડતું પડશે એ બીક હતી તે તો ગઈને ?”

“બહાલા ! સ્વાર્થ એ મુખ્ય બાબત ન હોય ત્યાં તો કલેશ થાય જ. પણ જ્યાં તે નથી, ક્ષેત્ર છે, ઉદારવૃત્તિ છે, પવિત્ર આચાર વિચાર છે ત્યાં કલેશનો સંભવ જ નથી. સેવાસદનમાં ઈન્દુબહેનનું કામ અવધિ છે.”

“એ બિચારી મરી જશે. ઇશ્વર કૃપાએ જ્યારે પિનાકી અને એને બનવા વખત આવ્યો ત્યારે ઈન્દુ ધસાતી જાય છે. પ્રજ્ઞની તો શી આશા ?”

“અરે, એ જીવતાં રહે તોએ બસ.”

એટલામાં ઉષાકાન્તની નંજર શાન્તનુ ઉપર પડી. એ નિર્દોષ બાલક ધસધસાટ ઉંઘતું હતું અને મુખ ઉપર ચન્દ્રનો પ્રકાશ વિલસિત હતો.

“બહાલી ! શાન્તનુને આપણી પાસે હીક પડે છે, ખરું ?”

એટલું કહી ઉષાકાન્તે સરોજના શરીર ઉપર સહજ હાથ ફરવો, પેટ ઉપર હાથ ફરતાંની સાથે કાંઈક ફરક્યું હોય એમ એને ભાસ્યું. એ ફરકવાની ખબર પડતાંની સાથે જ ઉષાકાન્ત અને સરોજની દૃષ્ટિ એક થઈ !

“અખોલ આંખે સમજતાં, બહાલપની કાંઈ રીત
અમીમય હૈયાં ઉમળકે, થાય પરસ્પર લીન.” *

એક થતાં જ હૃદય ધબક્યાં, સ્મિત હામ્યથી સરોજ શરમાઈ
અને ગાઢ આલિંગન થયું.

“બહાલી સરોજ ! આ વાત તું જાની રાખી હતી ને ?”

“એમાં હું શું કહું ? મહે જાનું રાખ્યું પણ એણે તો અલ્યા-
રથી જ તહમને ખબર કરવા માડીને !”

“શાન્તનુને રમાડવાનું, રાખવાનું મન શા માટે થાય છે તે
હવે સહમન્યો. હમણા જરા મહેનત થોડી કરજે.”

“મહેનત કાણુ કરે છે ? પ્રભાકરભાઈના મહેમાન
છીએ ત્યાં સૂધી તો આરામ જ લેવાનો છે. અમદાવાદ જઈશું
ત્યારે વાત.”

“સરોજ ! અલહાબાદમાં અરૂરીરામને ત્યાંના સ્નેહ-
સંમિલન પછી, તેમ જ ગંગાસ્નાન કર્યા પછી ત્યારે અંગલાના
છબમાં તહને જોઈ હતી તેનાથી પણ વિશેષ સૌન્દર્યવાન
આજ તું લાગે છે.”

“લાગુ જ સ્તો ! અત્યાર સૂધી કદરૂપાં હતાં અને હવે સુંદર
લાગ્યાં. પાંચ મીનીટ પહેલાં કેમ ન લાગી ?”

“સરોજ ! તું કેટલી મહેનતે મળી છે તે ખબર છે ?
ગુલાબભાભી ને ધીરુભાઈ પાછા હતાં તેવા પ્રેમાળ થયાં છે;
હિન્દસેવક સમિતિનું કાર્ય, પત્ર, કલખ વગેરે દ્વારા થતો દેશનો

ઉદય, રમેન્દ્રાદિ જેવા મિત્રો, તહારા જેવી સ્ત્રી અને બવિષ્ય આજની ખુશખબર પછી બીજું કયું સુખ જોઈએ ?”

“ જાઓ ! જાઓ ! તહમને તો ખબર પડી એટલે આખા ગામમાં કહેશો. રમેન્દ્રને કહ્યા વિના રહેવાશે નહિ તો.”

“ શેનું રહેવાય ? હવે અમારા માન ઘટ્યાં.”

“ બહાલી ! તું પહેલી. હવે સુધ્ધિજીવશું ?”

આટલું બોલી સરોજે ઉપાકાન્તને છાતીસરસો પ્રીતિભર દબાવ્યો.

“ એક વખત મ્હારી પાસે આવ્ય ને હૃદયદાન આપ્ય પછી સુધ્ધિએ.”

પત્નીએ પતિને હૃદયદાન દીધું અને બન્નેની રાત્રિ સુખમય સ્વપ્નાના અનુભવમાં વ્યતિત થઈ.

સમાપ્ત.

સાક્ષરજીવન.

કર્તાની ત્રણ રંગની ઉદ્ધામાં

ઉઠી જીવી સાથે.

સત્તર વર્ષપર લખાયેલો અપૂર્વ

લેખ.

કર્તા,

સ્વ. રા. ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ. એલએલ. બી.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

ગુલામગિરીનો ગજબ.

[આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની છબી સાથે.]

ગુલામગિરીના ત્રાસથી પીડિત લોકોના
જીવનનું કષ્ટભર્યું ચિત્ર આલેખતી
નવલકથાનો અનુવાદ.

મૂળ અંગ્રેજી લેખક.

મિસીસ હેરીએટ બીચર સ્ટો.

અનુવાદક,

અ. સૌ. લવબા સેતલવાડ.

મૂલ્ય રૂપિયા બે.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

".....Mrs. Vimala's translation certainly does not detract from the deserved merits of the original. Accompanied as it is with the life story of Mrs. Stowe and good illustrations we are sure that the book would find many

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

readers...The translation is a judicious reproduction of the ideas of the original writer in simple Gujarati."

—Modern Review, Dec. 1918.

“મૂળ પુસ્તકના ઉત્તમ ગુણો મિસીસ વિમલાના ભાષાન્તરમાં સારી રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે. મિસીસ સ્ટોનાં જીવનચરિત્ર તથા સારાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં આપેલાં હોવાથી, અમ્હને વિશ્વાસ છે કે સારા પ્રમાણમાં વંચાશે...તરજુમે પણ વિવેકથી કરવામાં આવ્યો છે અને મૂળ કર્તાના ઉત્તમ આશયો સરલ ગુજરાતીમાં સારી રીતે સચવાયા છે.”

—મોડર્ન રીવ્યુ, ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

“સૌ વિમળા સેતલવાડે આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરી ઈંગ્રેજી ભાષાથી અપરિચિત ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ અગત્યનું વાંચન રજુ કર્યું છે...તેની ભાષા પણ મધુર, સરલ, અને આડંબર વિનાની હોવાથી સ્ત્રી વર્ગ પણ તે હોંશે હોંશે વાંચી શકે તેમ છે.” —પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

“અંકલ ટોમ્સ કેપીન નામની નવલકથા પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અત્યંત આદરણીય ગણાય છે અને બાઈબલ પછી બીજો નંબર તેને આપવામાં આવે છે. એ પુસ્તકમાં ...ગુલામગીરીની પ્રથાને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરી સમસ્ત દુનિયાની સહાનુભૂતિ એ ગંભીર પ્રશ્ન તરફ આકર્ષી છે અને પ્રત્યેક પ્રજાને સ્વતંત્ર થવાના જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એ સિદ્ધાન્તને સમર્થન કર્યું છે. આ ઉપયોગી પુસ્તકનો અનુવાદ કરી તેને પ્રજાના હસ્તકમાં મુકવાનું કાર્ય અત્યંત સ્તુતિપાત્ર ગણાવું જોઈએ. અ. સૌ. બહેન વિમળાએ શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ કર્યો છે...તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. અનુવાદના આ ગુણોને લીધે ગુજરાતનાં થોડું લાણેલાં સ્ત્રીપુરૂષો પણ એ પુસ્તક સરળતાથી વાંચી શકશે. સિવાય કયાના પ્રસંગને લગતા પણ સંખ્યાબંધ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.”

—હિન્દુસ્થાન, ૧૨ ઑક્ટોબર ૧૯૧૮.

રમણીયરામ એવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી એકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“જેન વિમળાનું ગુજરાતી...સરળ છે અને...
 ભાષાન્તર પણ વાચકની આંખમાંથી અશ્રુપાત કરાવી
 શકે તેમ છે. મૂળ તો પુસ્તકની વસ્તુ જ ઉત્તમ છે...
 અને જેન વિમળાને તેમના સફળ પ્રયત્ન માટે અમે
 સહર્ષ અભિનન્દન આપીએ છીએ.....ગુર્જર સાહિત્યના
 આ મોહમય સમયમાં જેન વિમળાએ એક ભાષાન્તર
 રૂપે પણ એક ભાવનાનું અર્પણ કર્યું છે તે ખરેખર સ્તુત્ય
 છે.....જેન વિમળાનું પુસ્તક ગુર્જર પ્રજાને વાંચવા
 યોગ્ય છે. ભાષાન્તર સફલ છે.”

—સમાલોચક, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

“ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાઓના જે ગણ્યા ગાંઠ્યા
 વાંચવા જેવા, વાંચી સંગ્રહ કરવા જેવા પુસ્તકો છે તેમાં
 એક ઉમેરો...છે. પુસ્તકની ભાષા તરબુમિયા નથી,
 તેમ...વિદ્વત્તાનો આડંબર નથી. ગુજરાતનો સાધારણ
 વાચકવર્ગ વાંચી સમજી શકે તેવી તે સરળ છે...જેન
 વિમળાનો આ પ્રયત્ન સફળ નિવડ્યો છે, અને અમેરિકામાં
 કે બીજા દેશોમાં જ્યાં જ્યાં ગુલામગીરી પ્રવર્તતી હતી
 ત્યાં ત્યાં રાક્ષસી કૃત્યો થતાં હતાં તેનો ખ્યાલ...આબ્જા
 સિવાય રહેતો નથી. ચિતાર કશ્શામય છે અને
 વાંચતાં વાંચતાં આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડે છે.”

—અલક્ષત્રિય ત્રિમાસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી એક્ઝનાદાસ ચાલ
 નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

“આવા નામાંકિત પુસ્તકનો ગુજરાતી જ સમજતાં વાંચકવૃદ્ધને માટે અનુવાદ કરી આપવાનું માન સૌ. વિમળા સેતલવાડને ઘટે છે...તેમની લેખનશક્તિ, તેમની સરળ પણ અલંકારીક ભાષા અને મૂળ કર્ત્રીના વિચારો અનુવાદમાં ઉતારવાના મુશ્કેલ કાર્યમાં તેમણે મેળવેલી સફલતા...લક્ષમાં લઈએ તો ખરેખર મન અન્નયખીમાં પડે છે.”

—સ્ત્રીહિતોપદેશ, જન-ન્યુઝ્યારી, ૧૯૧૯.

“અમેરિકામાં જે સમયે ગુલામગિરી પુર જોસમાં ચાલતી હતી તે સમયનું આ એક આબેહુબ ચિત્ર છે... કથા રસના પ્રવાહમાં અને પ્રાસંગિક ચિત્રના આલેખનમાં કયાંય ક્ષતિ...નથી...ભાષાની પ્રૌઢતા પણ તેટલી જ આકર્ષક છે. વાર્તા તરિકે ‘ગુલામગિરીનો ગળખ’ આદિથી અંતસુધી કરણારસથી ભરેલી છે અને અનેક પ્રસંગોએ વાંચકની સહૃદયતા તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ચમકાવ્યા વિના રહેતી નથી.”

—પ્રજાપત્યુ, તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

મારી વીસ વાર્તાઓ.

[આઠ ચિત્રા તથા કર્તાની છબી સાથે.]

સુન્દર વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

લેખક,

રા. કેશવપ્રસાદ છાટાલાલ દેસાઈ,

બી. એ., એલએલ. બી.

વીસ વાર્તાઓ—૧. અબલાઓનો એકો. ૨. કારાગૃહની કિશોરી. ૩. માલતી મંડપ. ૪. નગરશેઠની ચતુરાઈ. ૫. મનંતરાય અને દિકરી. ૬. કોઈ કહેશે એ શું કરશે? ૭. એલએલ. બી. નો અભ્યાસ. ૮. એક દુઃખદાયક દૃશ્ય. ૯. એક ફકીરની કહાણી. ૧૦. સ્વદેશી માલ કેમ આવ્યો? ૧૧. એક છોકરીના મનનો ઉલ્લસ. ૧૨. જમાઈરાજ. ૧૩. કૉલેજની રજામાં. ૧૪. જીનું કે નવું? ૧૫. વસુનાં નવાં શિક્ષક. ૧૬. પરીક્ષાનું પરિણામ. ૧૭. બટુકનો બાપ કોણ? ૧૮. લેફ્ટનન્ટ મહેતા વી. સી. ૧૯. કમનસીબની કહાણી. ૨૦ ધન્દિરા.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“.....throughout the whole book there is not a single dull page...The stories certainly furnish delightful reading.”

—The Modern Review, July 1919.

“આખા પુસ્તકમાં એક પણ પાનું નિરસ નથી... વાર્તાઓ ખરેખર આનન્દ જ આપે એવી છે.”—

—મેડર્ન રીવ્યુ, જુલાઈ ૧૯૧૯.

* * * * *

“મિ. કેશવપ્રસાદે એક લેખક તરીકે અત્યાર અગાઉ નામના મેળવી છે...ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ નવી નવી ભાવના, ઉચ્ચ અભિલાષાઓ અને સ્વાદિષ્ટ પકવાન પીરસવાની શક્તિ તો (તે) ધરાવે છે જ અને આ પુસ્તક વાંચનારને તેનો ખ્યાલ રહેજે આવી શકે તેમ છે.....આ વાર્તાઓ આવી સરસ રીતે લખવા માટે અમે મિ. કેશવપ્રસાદને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.”

—પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ આદિ
નં. ૨-૩૬, સે-ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

“વીસ વાર્તાઓના ઉત્સાહી લેખક ગુજરાતના વાંચકવર્ગને અભણ્યા નથી...તેથી ઘણા વાંચકવર્ગનું મન રંજન થયું છે...આ વાર્તાઓ કૃતેહમંદ રીતે લખાઈ છે અને વાર્તાઓમાં ઠાવકા હાસ્યરસની પણ ઠીક જમાવટ કરવામાં આવી છે.”
—સાંજવર્તમાન.

“આ વીસ વાર્તાઓ...આપણને ગમ્યા વિના રહેશે નહીં.. વાર્તાકારે એવા સામાન્ય ખનાવો કામમાં લઈ તેની ટુંકી વાતો લખી છે; ને એવી રીતે કે નિયંધની કરકરી પંડિતાઈ બાળુ ઉપર રહેવા દઈ, વાર્તાની મોહક, લોહચુંબકવત્ લભકવડે વાંચનારનાં દિલ ઝીતી લીધાં છે.”
—સાહિત્ય, ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

“આ સંગ્રહને આવકાર દેતાં આનન્દ થાય છે..... આ ચોપડી વિશેષ આકર્ષક થઈ પડવા વકી છે...રા. કેશવપ્રસાદની લખાવટ શુદ્ધ સાદી અને વ્યવહાર છે. ચલણી ગદ્યને માટે આવી લખાવટ જ ઉત્તમ છે..... આ સંગ્રહમાં વાર્તાઓના વિષય, રસ અને સંજોગોની વિવિધતા પણ પુષ્કળ છે.”

—પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર, ખી. એ;—સમાલોચક,
ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

રમણીયરામ જોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

લલિતનાં કાવ્યો.

[લેખકની છબી સાથે]

લેખક,

રા. લલિત ઉદ્દે રા. જન્મશંકર મ. બુચ.

રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ, ગુજરાત કાઠીયાવાડ-
માં કોમળ ભાવમિશ્રિત કાવ્યોના લેખક તરીકે આજ
વર્ષોથી લલિતના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ કાવ્યો
ગુર્જર પ્રજામાં હોંશે હોંશે વંચાય છે અને રા. લલિતનું
નામ ગુર્જર પ્રજાના હોઠે રમી રહ્યું છે.

[આવૃત્તિ બીજી]

મૂલ્ય રૂપીઆ એક.

“Lalit's performances are sure to live long.” —Modern Review, Decr. 1918.

“લલિતનાં કાવ્યો લાંબા કાળ સુધી જરૂર વંચાશે.”

—મોડર્ન રીવ્યુ, ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ટલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“આજ છ વર્ષના સમયે જ્યારે એની પુનરાવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે ત વખતે ગુજરાતને વચ્ચે એ કાવ્યોની કસોટી કરવા દીર્ઘ સમય મળેલો હોવાથી અને એ કસોટીમાં રા. લલિતનાં કાવ્યોએ સાફ સ્થાન મેળવેલું હોવાથી ગુજરાતને આ કાવ્યો ગમશે...એ નિઃશંક છે...લલિતનાં લાલિત્યપૂર્ણ કાવ્યો ગુજરાતનાં બાળકોથી માંડીને સાહિત્યભક્તોને મુખે ગવાય છે એ જ એ કાવ્યોની મહત્તા છે.”

—હિન્દુસ્તાન, તા. ૧૭ ઑક્ટોબર ૧૯૧૮.

“રા. લલિત-રા. જનમશંકર મહાશંકર બુચ એક કવિ, એક ગાયક અને એક કીર્તનકાર તરીકે એટલા જાણીતા છે. તેમનાં સરલ તેમ જ મીઠાં કાવ્યો જનસમાજમાં પ્રેમથી વંચાય છે, ગવાય છે.”

—ગુજરાતીપંચ, તા. ૧૦ ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

કમલાનાં પત્રો.

મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ.

અનુવાદક,

રા. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિક.

હિન્દુ સંસારના અનેકવિધ રંગની માહિતી આપતાં કમલા ધણી ચતુરાધી અને સચોટતાથી આ પત્રો પોતાના પ્રિયતમને લખે છે. પતિપરનાં પત્રો હિન્દુ-સંસારની રૂઢિ મુજબ પ્રગટ થઈ શકતાં નથી પણ કમલા-એ રૂઢિનો ભંગ કરી પોતાનાં પત્રો પ્રગટ કર્યા છે. આ પત્રો દરેક સ્ત્રીમણુ સ્ત્રીપુરૂષે ખાસ વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. સ્ત્રીઓના હાથમાં આ પુસ્તક ખાસ શોભે એવું અને મૂકવા જેવું જ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીના હૃદયમાં આ પત્રો હમેશાનું સ્થાન મેળવશે અને પુરૂષોએ પણ એ જરૂર વાંચવા જેવું જ છે.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

(અભિપ્રાયો વિગેરે જાણવામાટે પુછાવો.)

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

શ્રીયુત ગોવર્દ્ધનરામ

તેમના જીવનની ટુંકી કથા અને તુલના.

લેખક,

પ્રો. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા,

એમ. એ.

પાકું પુરું, મૂલ્ય રૂપીઓ એક.

કાચું પુરું, મૂલ્ય આના બાર.

મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠીકૃત પુસ્તકો.

૩. આ.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો: સાતમી આવૃત્તિ: ૨-૮

„ ભાગ ૨ જો: ચોથી આવૃત્તિ: ૧-૮

„ ભાગ ૩ જો: ચોથી આવૃત્તિ: ૨-૦

„ ભાગ ૪ થો: ત્રીજી આવૃત્તિ: ૩-૮

સ્રોહમુદ્રા (કાવ્ય:) ત્રીજી આવૃત્તિ: ૧-૦

શ્રી ઇશાવાસ્ય તથા કેન ઉપનિષદ્: ભાષાંતર
કરનાર: સ્વ. શાસ્ત્રી જીવરામ લલિતભાઈ ૦-૪

યુરોપ, એશીયા વિગેરે ખંડોમાંની મહા
પ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક
દૃષ્ટાન્તો ... .. (મળતી નથી)

લીલાવતી જીવનકલા ૦-૧૨

દયારામનો અક્ષરદેહ ૧-૪

સાક્ષરજીવન ૨-૦

The Classical Poets of Gujarat. 0-6

Marriage forms under Ancient

Hindu Law 0-12

મળવાનું ઠેકાણું:

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,

મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬

સેન્ટ્રલ્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ.

અને જાણીતા સર્વે બુકસેલર્સ.

સચિત્ર

માસિક પત્ર.

ગુજરાતનાં માસિકોમાં અગ્રગણ્ય
અને

જુનામાં જુનું છતાં નવામાં નવું,
લોકપ્રિય અને જાણીતું,
ઉત્તમ લેખો, રસિક અને
બોધદાયક વાર્તાઓ, કવિતાઓ,
જીવનચરિત્રો અને ઉત્તમ વાંચનથી
ભરપૂર,

નવું જીવન આપતું! નવું ચેતન આપતું

સચિત્ર

માસિક પત્ર.

સમાલોચક

વાર્ષિક લવાજમ:

રૂપિયા ચાર: હિન્દ બહાર શીલીંગ સ્ટાડાસાત.

સચિત્ર 'સમાલોચક' ઑફીસ, મુંબાઈ નં ૪.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

નવાં પુસ્તકો !

તૈયાર છે !

રા. હગનલાલ પંચાકૃત—

૧. કાદમ્બરી-સચિત્ર રૂ. ૨-૧૨-૦
૨. એક અપૂર્વ લગ્ન રૂ. ૦-૮-૦
૩. સચિત્ર અક્ષરબોધ રૂ. ૦-૮-૦
૪. મનોરંજક વાર્તાવલિ રૂ. ૧-૦-૦
૫. હાસ્યજનક વાર્તાલાપ રૂ. ૦-૬-૦
૬. કાઈસ્ટનું અનુકરણ રૂ. ૦-૮-૦

રા. ચન્દ્રશંકર પંચાકૃત—

૧. સ્નેહાંકુર રૂ. ૦-૩-૦
૨. પાંચ પ્રેમકથા રૂ. ૦-૬-૦

સૌ. વસન્તબા પંચાકૃત—

૧. નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્રુણલક્ષ્મી
તથા અન્યલેખો રૂ. ૦-૧૦-૦
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

COPY-RIGHT

